

nödvändig konsumtion
digitalt fotografi
entreprenörskap
trygghetskultur

nr 2/2002

sociologisk forskning

sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av stöd av Vetenskapsrådet med redaktionen vid Växjö universitet, samhällsvetenskapliga institutionen.

Redaktion

Ola Agevall (red), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi.

Redaktionsråd

Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman.

Ola Agevall 0470-70 87 68
e-post: ola.agevall@svi.vxu.se

Postadress

Sociologisk Forskning
Samhällsvetenskapliga institutionen
Växjö universitet
351 95 Växjö

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Kontakta kassören i Sveriges sociologförbund: Stina S. Wingfors
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720, 405 30 Göteborg.
Tel. 031-773 44 40
Epost: stina.s.wingfors@sociology.gu.se

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidskriften i medlemsavgiften. För information om medlemskap se www.sam.kau.se/sociologi/svsocfb.html

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration	300 kr
Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer	75 kr
Dubbelnummer	125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-betalning

Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

Lösnummerförsäljning

För köp av lösnummer, kontakta redaktören för Sociologisk Forskning: Ola Agevall se adress i vänsterspalten.

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1000 kronor,
fyra nummer 3000 kronor.
Helsida i ett nummer 2000 kronor,
fyra nummer 5000.

nödvändig konsumtion
digitalt fotografi
entreprenörskap
trygghetskultur

sf

nr 2/2002

---

sociologisk forskning

innehåll

ARTIKLAR

Vad alla bör ha råd med: En analys av vilken konsumtion
som anses vara nödvändig i dagens Sverige
AV ERIK BIHAGEN .....sid 8

Digitalt fotografi: Tekniska och visuella innovationer,
perspektiv och kontaktnätverk
AV ÁRNI SVERRISSON .....sid 40

Entreprenörskap som existentiell handling
AV FEIWEL KUPFERBERG .....sid 68

Risksamhälle och trygghetskultur:
Föreställningar om politikens möjligheter och uppgift
AV YLVA UGGLA .....sid 104

RECENSIONER

Ulrica Lövdahl (2001) The Social Construction of
Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising
AV ANN-MARI SELLERBERG .....sid 126

Matts Mattsson (2001) Stenar under vattenytan: Forsknings- och utvecklingsarbete problematiserat AV EVA WIKSTRÖM.	sid 131
Nea Mellberg (2002) När det overkliga blir verklighet. Mödrars situation när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av fäder KARIN WIDERBERG	sid 138
Raymond Williams (2001) TV: teknik och kulturell form. TOBIAS OLSSON	sid 147
Inkommen litteratur	sid 154

Redaktionens förord

Detta nummer av Sociologisk Forskning är nästan ett temanummer. Det vill säga, numret har inget övergripande tema, men man kan argumentera för att det ändå går att placera artiklarna i ett tematiskt sammanhang. Mitt förord ägnar jag åt att brodera ut den tankegången något.

Den första artikeln är författad av *Erik Bihagen*, och har titeln *Vad alla bör ha råd med: En analys av vilken konsumtion som anses vara nödvändig i dagens Sverige*. Bihagen berör i sin artikel en fråga som är av central betydelse för forskningen om fattigdom och levnadsstandard, men också för frågor om sociala rättigheter och välfärdsstatens praktiker. Hur avgör man egentligen vem som är fattig? Vilka kriterier ska man använda? Kanske skulle fattigdom kunna definieras i termer av en avsaknad av de konsumtionsvaror som behövs för att klara livhanken, men den bestämningen förefaller orimligt snäv. Fattig kan man vara utan att man svälter ihjäl. Då framstår ett relativt fattigdomsbegrepp som mera lämpligt, man är fattig i relation till andra och i relation till den materiella standard som är "gängse". Hur mycket man ska äga för att komma över fattigdomsstrecket kan i den meningen ses som något socialt konstruerat, något som varierar i tid och rum. Därmed kvarstår emellertid frågan hur man ska avgöra vem som är fattig.

En lösning är att konsultera den allmänna opinionen och kartlägga den allmänna uppfattningen om vilken konsumtion som är att betrakta som nödvändig. Men antag att det visar sig att opinionen inte alls är så allmän? Det är inte säkert att det råder total enighet om vad som är nödvändig konsumtion. Tänk till exempel på den sista dagsedel som Stig Dagerman skrev för tidningen *Arbetet* 1954, "Varning för hunden!". Dagermans vers föranleddes av ett uttalande från en "fattigvårdsinspektör i Värmland", som tyckte att det var ynkligt att fattiga skulle få ha hund:

Lagen har sina blottor.
Hund får de fattiga ha.
De kunde väl skaffa sig råttor,
som är skattefria och bra.

Nu sitter folk i små stugor
med dyrbara hundkreatur.
De kunde väl leka med flugor,
som också är sällskapsdjur. /.../

Hund eller inte hund? Telefon eller inte telefon? Dator eller inte dator? Hur förhåller det sig med tandvård, restaurangbesök och mikrovågsugn? Och är det nödvändigt att kunna lägga undan en sparad slant eller att ge bort presenter? Om det finns en systematisk oenighet om vilken konsumtion som är nödvändig är det svårt att tala om en allmän opinion, och därmed skulle vi förlora den måttstock vi sökte. Erik Bihagen undersöker i sitt bidrag vilken enighet som råder i dessa frågor, vilka eventuella skiljelinjer som finns och vad som kan ligga bakom dem.

Om Erik Bihagens artikel handlar om konsumtionsvaror så kan man säga det samma om *Árni Sverrissons* bidrag, *Digitalt fotografi: Tekniska och visuella innovationer, perspektiv och kontaktnätverk*. Här handlar det om digitalkamerans spridning, eller snarare om dess uteblivna spridning, bland professionella fotografer. När digitalkameran kom förutspåddes den en lysande framtid; den skulle snabbt ersätta den gamla kameran. Så har inte blivit fallet, i synnerhet inte när det gäller professionella fotografer. Digitalkameran är emellertid inte den enda digitala teknik som kan ingå i den professionella fotografens repertoar. Hit hör också skanner, laser- och bläckstråleutskrift, tekniker för att på digital väg efterbehandla bilder etc. Intressant nog visar det sig att olika digitala tekniker har gått olika öden till mötes. En del har fått tämligen god spridning i fotografkåren, andra går det långsammare för. Det skilda mottagandet, och i synnerhet digitalkamerans långsamma diffusion, framstår då som förklaringskrävande.

Árni Sverrisson närmar sig problemet genom att undersöka såväl fotografiets produktionsvillkor som fotografkårens kulturer. Vägen från idé till färdig bild innehåller flera moment, steg och faser. En del moment i produktionsprocessen uppfattas som mer centrala, andra som perifera, i relation till det som fotograferna uppfattar som yrkets kärna. Resultaten pekar på att radikala tekniska innovationer har lättare att spridas om de är perifera i förhållande till fotografernas kärnverksamhet, medan de som berör fotografyrkets kärna har svårare att göra sig gällande. Men för att den hypotesen ska kunna preciseras och besvaras måste vi veta något om fotografens bild av fotografen och fotografiet. Vi måste veta vad fotografkåren uppfattar som kärnan i sin verksamhet, och vi måste veta

om det på den punkten finns interna skillnader i kåren.

Så här långt har vi diskuterat två artiklar som, på olika sätt, handlar om ekonomi och ekonomiska villkor. Bihagen diskuterar människors ekonomiska villkor, medan Sverrisson behandlar villkoren för att en viss produkt ska vinna insteg på en specifik marknad. Även *Feiwei Kupferberg* tar upp en ekonomisk problematik i sitt bidrag, *Entreprenörskap som existentiell handling*. Här är det entreprenören som står i fokus. Utgångspunkten för artikeln är tanken att litteraturen i ämnet inte ger en tillfredsställande bild av entreprenörerna. Inom företagsekonomi har entreprenören ofta framställts som alltigenom rationell. Detta, menar författaren, är en sanning med modifikation. Det kan stämma för den som är "expertentreprenör" – alltså för den som har varit med förr, och som redan har tillgång till ett relevant kontaktnätverk och ett lämpligt symboliskt kapital. Långt ifrån alla som ger sig in på entreprenörens bana har dock sådana förutsättningar. Problemet för många av dem som överväger att bli entreprenörer är att de varken har rätt kontakter eller känner sin marknad. Om man ska förstå deras bevekelsegrunder för att ta steget in i en tillvaro som entreprenör, så förslår det inte att hänvisa till deras rationella beslut. Men om det inte är rationella överväganden som är avgörande, och om det inte finns några etablerade nätverk att gripa tillbaka på, hur ska man då förklara vad som driver människor att byta karriär och bli entreprenörer? För att besvara den frågan använder sig Kupferberg av ett livshistoriskt, biografiskt perspektiv. I hans analys framtonar en bild av entreprenörsblivandet som kantat av existentiella val, och detta beläggs och preciseras med strategiskt valda fallbeskrivningar.

Med *Ylva Ugglas* artikel, *Risksamhälle och trygghetskultur: Föreställningar om politikens möjligheter och uppgift*, lämnar vi marknadens område. Här handlar det om hur socialdemokratin har sett på politikens möjligheter att bolstra och förebygga de risker som det moderna samhället för med sig, och om hur detta har förändrats över tid.

Socialdemokratins syn på politikens möjligheter och uppgift skildras i första hand via en specifik fråga, nämligen miljöriskerna och vad man kan göra åt dem. Risker kan man emellertid tala om även i andra hänseenden. Även fattigdom är en risk, och man kunde lika gärna undersöka vilka föreställningar socialdemokratin har haft om politikens möjligheter att reglera risken för fattig-

dom. På så sätt tangerar vi den tematik som Erik Bihagen tog upp i sin artikel: vem har identifierats som fattig, och vilka möjligheter har man ansett sig ha att göra något åt det?

/Växjö i maj 2002

Ola Agevall för SF:s redaktion

Vad alla bör ha råd med

En analys av vilken konsumtion som anses vara nödvändig i dagens Sverige

AV ERIK BIHAGEN

Syftet med denna artikel är att undersöka i vilken mån personer som är bosatta i Sverige är eniga om vad som är nödvändig konsumtion, och vilka eventuella skiljelinjer som finns i denna fråga.¹ Frågan har en socialpolitisk bakgrund. Försörjningsstöd, d v s det som tidigare hette socialbidrag, beräknas efter en schablon för hur mycket pengar som behövs för att kunna konsumera vissa saker. En undersökning om vad som anses vara nödvändig konsumtion torde därför vara en intressant utgångspunkt för att fastställa ett socialt accepterat försörjningsstöd. Eventuella stora skiljelinjer om vad som är nödvändig konsumtion försvårar definitivt ett sådant arbete och öppnar upp för en allmän kritik mot denna del av socialpolitiken. Av liknande skäl är frågan relevant för fattigdomsforskning. Fattigdomsdefinitioner bygger ofta på antagandet att det råder en viss enighet om hur mycket man måste kunna konsumera för att hamna ovanför fattigdomsstrecket. Exempelvis har fattigdom definierats som en påtvingad brist på socialt bestämda nödvändigheter (Mack & Lansley 1985), en definition som använts såväl i svenska som i andra europeiska studier (Gordon & Townsend 1999). Det vore svårt, om inte omöjligt, att bestämma hur mycket pengar som behövs för att leva drägligt (vilket borde vara en central fråga för socialpolitiken), och vad som omvänt är en ohållbart låg konsumtionsnivå (vilket är en central fråga för fattigdomsforskningen), om det inte fanns en viss enighet om vilken konsumtion som ska anses nödvändig. En alternativ lösning vore att tillfråga en expert. Om vi emellertid utgår från att en konsumtionsartikels nödvändighet i hög grad är något socialt konstruerat, med variationer i tid och rum, så är det mer rimligt att utgå från vad den allmänna opinionen anser.

Erik Bihagen, filosofie doktor, forskar om klasskillnader och dess utveckling över tid. Han är verksam vid Institutionen för Samhälls- och Beteendevetenskap vid Mälardalens Högskola.

Skiljelinjer i synen på nödvändig konsumtion

Det finns ett flertal tänkbara orsaker till att det råder en viss oenighet om vad som är nödvändig konsumtion. Jag kommer här att gå igenom dessa för att sedan redovisa vad tidigare forskning har visat och vad min artikel kan bidra med. Därefter följer slutligen den empiriska analysen.

Det skulle vara högst problematiskt för fattigdomsforskning om frågan om vad som är nödvändigt (och alla borde ha råd med) är starkt påverkad av politiska attityder. Studier av levnadsstandard och fattigdom gör, mer eller mindre explicit, anspråk på objektivitet, och skulle förlora i trovärdighet om kriterierna för låg levnadsstandard eller fattigdom främst beror på politiska åsikter. Frågan om vad som är att betrakta som nödvändig konsumtion kan lätt uppfattas som en rättighetsfråga, och därför kan det finnas anledning att tro att det finns just politiska skiljelinjer angående detta.

Fattigdom anses nog oftast vara ett oönskat tillstånd – vars utbredning kan minskas genom politiska lösningar. Utifrån T.H. Marshall (1950) kan vi t ex uppfatta välfärdsstaten som den typ av stat där det ingår i medborgarnas rättigheter att slippa vara fattiga, och där det ytterst sett är statens ansvar att motverka fattigdom. Alla delar dock inte den uppfattningen. Nyliberaler, som Hayek (1982), har angripit denna idé om sociala rättigheter, både för att den hotar rättstaten och för att den är ett hot mot en väl fungerande marknad (O'Brien & Penna 1998: 90-91; Pierson 1998: 40-42). Rättsstaten är hotad, enligt Hayek, eftersom sociala rättigheter kräver att staten behandlar *olika* grupper på *olika* sätt, vilket är nödvändigt då staten omfördelar pengar. Ekonomin är hotad för att incitamenten att arbeta anses minska genom den beskattning som krävs för att uppfylla de sociala rättigheterna.² Man kan därmed tänka sig att nyliberaler, eller personer som allmänt tvivlar på välfärdsstaten och idéer om sociala rättigheter, skulle ha en tendens att ange färre saker som nödvändiga (Mack & Lansley 1985:82).

Politiska attityder är emellertid inte den enda faktor som kan påverka uppfattningen om huruvida en viss uppsättning konsumtionsartiklar är att betrakta som nödvändiga. Förmodligen betraktas betydligt fler saker som nödvändiga vid 2000-talets början än vid början av 1900-talet (Dellgran & Karlsson 2001: 195f). Under detta sekel ökade levnadsstandarden i stora delar av västvärlden, som en följd av ekonomiska, tekniska och politiska förändringar. Bortsett från de normativa undertonerna håller jag det för troligt att kapitalismen och kon-

sumtionssamhället föder nya behov, precis som vänsterorienterade sociologer har hävdad (jmf Ilmonen 1988). Detta kan ske på åtminstone två sätt: dels på makronivå, dels på individuell nivå. På makronivån kan vi tänka oss att ett samhälle är associerat med en *allmän livsstil*, och att denna livsstil utgör en referensram för vad som betraktas som nödvändigt. På den individuella nivån kan vi tänka oss att man efter hand börjar uppfatta just den egna konsumtionen som nödvändig konsumtion.

Fattighetsforskningen har mestadels intresserat sig för det första, mer makroorienterade, synsättet. I en klassisk fattighetsstudie hävdade Townsend (1979) att det finns en geografiskt och tidsmässigt begränsad *allmän livsstil*, t ex i ett visst land under en viss period, och att fattigdom har att göra med avvikelser från denna. Denna fattighetsdefinition har kritiserats på många olika sätt (Halleröd 1991: 68-71), men idén om en *allmän livsstil* pekar ändå på att det skulle kunna finnas en allmänt utbredd referensram för vad som är nödvändig konsumtion. Med andra ord: Om det finns en sådan livsstil borde det finnas en ganska hög grad av samstämmighet beträffande vilken konsumtion som anses nödvändig. Givet att den allmänna livsstilen förändras över tid, och givet att åsikter har en viss stabilitet, så skulle detta resonemang också kunna ge utrymme för vissa skillnader mellan olika uppfattningar i frågan. Äldre generationer, som vuxit upp i en tid med lägre levnadsstandard, borde exempelvis ha andra referensramar än yngre. På samma sätt torde det finnas *genomsnittliga* skillnader mellan de som är födda i Sverige och de som har kommit som invandrare. Det finns många invandrare som är vana vid en hög privat konsumtionsnivå, men merparten torde ha kommit från länder med en lägre *allmän* levnadsstandard än den svenska – eller åtminstone från länder som hade en lägre levnadsstandard vid tidpunkten för flytten (t ex de arbetskraftsinvandrare som kom från Finland och södra Europa på 1960-talet). Trots denna antagna likhet finns det givetvis en betydande heterogenitet inom invandrargruppen.

Det andra, mer mikroorienterade synsättet ligger nära idéer om vanans makt. Det är en rimlig tanke att den som skaffat sig en viss konsumtionsartikel efter hand också börjar anse att den är nödvändig. Resonemanget är åtminstone inte ovanligt i reklamen ('...hur kunde jag leva utan...'). Om det finns olika uppfattningar om vilken konsumtion som anses nödvändig, så borde skillnaderna således vara relaterade till vars och ens egna konsumtionsmönster. De individuella konsumtionsmönstren är i sin tur relaterade till individens/hushållets nuvarande

eller tidigare ekonomiska situation, och kan också vara relaterade till vissa gruppsspecifika livsstilar.

Antagandet om en allmän livsstil ovan verkar vid ett första påseende stå i skarp kontrast till exempelvis Bourdieus sätt att använda begreppet livsstil, där det som fokuseras är *skillnaderna* snarare än *likheterna* mellan olika livsstilar (Bourdieu 1984). Givet att Bourdieus livsstilskartor är relevanta torde livsstilarna variera efter mängd och sammansättning av olika kapitaltyper som är knutna till olika positioner i samhället. Tidigare forskning om svenska förhållanden indikerar också att det finns en variation i livsstilar, som är bunden till exempelvis klass (Bihagen 1999; Karlsson 2001). Innehavet av konsumtionsartiklar torde emellertid variera betydligt mellan olika individer och grupper även i de fall då livsstilarna är mer oberoende av sociala strukturer.

I resonemanget ovan spelade grupptillhörighet en indirekt roll. Tanken var att grupptillhörighet kan påverka vad individen faktiskt konsumerar. Detta kan i sin tur påverka hans eller hennes uppfattning om vilken konsumtion som är nödvändig, genom att den egna konsumtionen upphöjs till nödvändighet. Grupptillhörigheten kan emellertid spela in även om den inte resulterar i att man faktiskt konsumerar en viss vara. Det finns grupper som generellt har ett visst konsumtionsmönster, på grund av att de har speciella behov. Småbarnsfamiljer är ett exempel på det. I sådana fall kan man anta att det inte är den faktiska konsumtionen som är avgörande för vad man betraktar som nödvändigt, utan snarare situationen i sig. Tankegången behöver inte heller begränsas till att handla om behov, utan kan lika gärna röra en grups *preferenser* för viss konsumtion. Även om gruppen inte faktiskt konsumerar en viss vara kan det finnas en gruppbestämd preferens för att konsumera den, och man kan tänka sig att den preferensen skulle kunna generaliseras, så att just den varan uppfattas som nödvändig konsumtion för alla.

Det finns emellertid ytterligare faktorer som kan tänkas påverka vilka konsumtionsvaror man betraktar som nödvändiga, och som därmed kan ge upphov till skiljelinjer mellan olika uppfattningar i frågan. En sådan faktor kan vi sluta oss till från Elsters resonemang om adaptiva preferenser (Elster 1983; 1989). Utifrån Elsters tanke om adaptiva preferenser kan vi anta att individer anpassar sina anspråk efter sina levnadsomständigheter (Halleröd 1993a). En person som inte har en speciell konsumtionsartikel, och som inte heller har möjlighet att skaffa den, skulle således vara benägen att inte uppfatta den som nödvändig. På

så sätt minskar avståndet mellan vad man önskar och vad man kan få, vilket maximerar tillfredsställelsen – ungefär som räven i ordspråket, som tycker att rönnbären är sura. Ett liknande resonemang finns hos Bourdieu (1984: 178), om "amor fati". Det är dock knappast så att alla utvecklar adaptiva preferenser. De som först haft det bra, men sedan fått det sämre, torde generellt ha svårare än andra för att anpassa sina preferenser till vad de faktiskt kan få. Bourdieu (1984: 109) kallar fenomenet för en Don Quijote-effekt, d v s en tendens att inte hinna ändra sina preferenser när den ekonomiska och sociala situationen "försämras". Även de som förväntar sig en bättre situation i framtiden torde vara mindre benägna att utveckla adaptiva preferenser. Man kan således tänka sig att de uppfattar fler saker som nödvändiga än de faktiskt har råd med just nu – åtminstone om de anser att de har förtjänat denna bättre, framtida situation (Halleröd 1993a).

Slutligen kan skiljelinjer, ifråga om vad man uppfattar som nödvändig konsumtion, botten i värderingsskillnader, som inte har någon tydlig koppling till en politisk vänster-höger dimension. Inglehart (1977) har föreslagit hypotesen att de som vuxit upp under materiellt välstånd inte är lika materiellt orienterade som de som vuxit upp under mer knappa levnadsförhållanden. Ingleharts hypotes framstår då som motsatsen till den idé vi tog upp ovan, att en ökad generell levnadsstandard under 1900-talet skulle resultera i att fler saker uppfattas som nödvändiga. Det bör påpekas att begreppsparet materialist/postmaterialist främst är relaterat till mer renodlat politiska frågor, åtminstone i Ingleharts (1977: 40-43) operationalisering. Det torde emellertid vara så att en postmaterialist är mindre benägen att ange att konsumtionsartiklar är nödvändiga.

Avslutningsvis kan resonemanget om skiljelinjer sammanfattas med hjälp av nio hypoteser, byggda på sex olika teori anknytningar:

- H₁ Nyliberalt orienterade, de som tvivlar på välfärdsstaten, har en mer restriktiv inställning än andra till vilken konsumtion som är nödvändig;
- H_{2a} Äldre generationer har en mer restriktiv inställning till vilken konsumtion som är nödvändig än yngre;
- H_{2b} De som har invandrat till Sverige är mer restriktiva till vilken konsumtion som är nödvändig än de som är födda i Sverige (givet att emigrationslandet hade lägre allmän levnadsstandard än Sverige vid migrationstillfället);
- H₃ Det man har själv tycker man också är nödvändig konsumtion för andra;
- H₄ Sociodemografiska faktorer har en egen effekt på vilka konsumtionsvaror man anser vara

nödvändiga, liksom på i vilken utsträckning man uppfattar dem som nödvändiga;

- H_{5a} Ju mindre man har råd med, desto färre saker anser man vara nödvändiga;
- H_{5b} De som har fått det sämre ekonomiskt uppger i högre grad än andra att konsumtionsartiklar är nödvändiga (om vi konstanthåller för den nuvarande ekonomisk situationen);
- H_{5c} De som förväntar sig bättre villkor i framtiden uppger i högre grad än andra att konsumtionsartiklar är nödvändiga (om vi konstanthåller för den nuvarande ekonomisk situationen);
- H₆ Yngre generationer har en mer restriktiv inställning till vilken konsumtion som är nödvändig än äldre.

Det är värt att notera att alla dessa hypoteser i princip skulle kunna stämma samtidigt, med undantag för H_{2a} och H₆ som är varandras motsatser.

Tidigare forskning

Den fråga som analyseras här har sitt ursprung i en undersökning av Mack och Lansley (1985), om fattigdom i Storbritannien vid mitten av 1980-talet. Denna studie har replikerats i Sverige 1992 (Halleröd m.fl. 1993), samt senast 1998 (Halleröd 2001). Datamaterialet till denna artikel är hämtat från den senaste svenska undersökningen. Dessutom har liknande upplägg använts i studier från Danmark, Finland, Holland, Belgien, Tyskland, Irland, Ungern och Vietnam (Gordon & Townsend 1999; Nolan & Whelan 1996). Frågan om vilken konsumtion som uppfattas som nödvändig har emellertid inte ställts för sin egen skull, utan just för att man i ett analytiskt senare skede ska kunna fastställa vem som är fattig, genom att se vilka som inte har råd med dessa nödvändigheter. I detta avsnitt kommer jag att begränsa mig till att beskriva i vilken mån hypoteserna ovan har belysts i tidigare forskning. Den tidigare forskning som rör den allmänna frågan, alltså vilken konsumtion som uppfattas som nödvändig, kommer att tas upp i resultatdelen.

Hypotesen H₁, att nyliberalt sinnade skulle vara mer restriktiva än andra, har berörts i vissa avseenden tidigare (Mack och Lansley 1985: 80-83; Nordlund 1993: 33-35), men har då inte fått något starkt stöd. I Storbritanniens fall visar det sig att det är något färre konservativa som uppfattar olika saker som nödvändiga. Det verkar emellertid vara svårt att dra liknande slutsatser på basis av de svenska studierna. Politiska sympatier verkar inte vara av speciellt stor vikt för vilken konsumtion man anser vara nödvändig i Sverige. Samtidigt är det problematiskt att likställa partipreferenser med politiska attityder, då ett parti kan förena individer med olika attityder. Exempelvis rymmer antagligen moderaterna både konservativa och nyliberaler.

De båda hypoteser som faller under H_2 handlar både om generationsklyftor och om skillnader mellan invandrare och svenskar. Inte heller denna hypotes har fått något starkt stöd i litteraturen. Mack & Lansley (1985: 75) konstaterar att "the differences between the age groups demonstrate the importance of present rather than past experience". De pekar också på att de små skillnader som ändå finns har mer att göra med åldersrelaterade livsstilar än med vilket "samhälle" man vuxit upp i. Det verkar vara möjligt att dra en liknande slutsats utifrån Nordlund (1993: 31), d v s det verkar inte finnas någon allmän nivåskillnad mellan yngre och äldre generationer. Därmed får inte heller H_6 något stöd. Det förefaller som om det inte finns några undersökningar som visar huruvida det finns skillnader, ifråga om synen på vad som är nödvändig konsumtion, mellan immigranter och övriga. Om Mack & Lansleys slutsats är korrekt, d v s om det är den nuvarande snarare än den tidigare situationen som är avgörande, så torde det dock inte finnas några skillnader mellan dessa båda grupper.

Tanken att man bedömer det man har själv som nödvändigt för andra, hypotesen H_3 , får stöd i Mack & Lansley (1985: 71). I deras undersökning testas hypotesen emellertid genom korstabeller som visar förhållandet mellan vad man anser om sin *egen* konsumtion av en viss sak och huruvida denna sak är nödvändig. I Halleröd (1993a: 70) påvisas en negativ korrelation mellan att ha saker och att tycka att de är nödvändiga, vilket skulle motsäga hypotesen. Detta resultat måste dock tolkas med viss försiktighet. Det säger bara att det faktum att den egna konsumtionsnivån är hög leder till att man tenderar uppfatta många konsumtionsvaror som icke nödvändiga. Däremot säger det inget om tendensen att tycka att den *specifika* egna konsumtionen är nödvändig även för andra.

Hypotesen H_4 , om sociodemografiska faktorer, rymmer många olika faktorer. I både Mack & Lansley (1985; 74-75) och Nordlund (1993; 30-32) finns det tecken på att den egna livsstilen påverkar vilken konsumtion man anser vara nödvändig. Exempelvis tycker unga människor i hög grad att krogbesök är nödvändig konsumtion, medan äldre har högre tendens att ange att boendekvalitet är nödvändigt. Då det gäller klass visar bägge studierna att det finns vissa skillnader i uppfattningar, om än inte speciellt stora (Mack & Lansley 1985: 60-63; Nordlund 1993: 28-30). I den svenska studien är högre tjänstemän något mer restriktiva till att klassa saker som nödvändiga. Könsskillnaderna är inte heller speciellt stora (Mack & Lansley 1985: 60; Nordlund 1993: 32-33). Avslutningsvis visar studierna att det finns vissa skillnader mellan olika hushåll-

ssammansättningar och regioner (Halleröd 1994: 28, 59-66; Mack & Lansley 1985: 78). Hypotesen H_5 , som både handlar om inkomstens betydelse och om vikten av förändringar i levnadsvillkoren, är i viss utsträckning testad tidigare. H_{5a} verkar inte stämma. Det verkar snarare som om man anser att färre saker är nödvändiga ju högre inkomst man har (Halleröd 1993a: 70; Nordlund 1993: 37). Detta är ett anmärkningsvärt resultat som är värt att testa igen. H_{5b} och H_{5c} har inte prövats tidigare.

Den tidigare forskningen indikerar således att vissa av hypoteserna inte stämmer. Det finns emellertid anledning att utföra nya analyser, av flera skäl. Dels för att det nu finns en ny undersökning, som är större än de tidigare, dels eftersom analyserna kan drivas längre, och dels för att vissa hypoteser inte har testats tidigare. I denna studie har jag för avsikt att driva analyserna längre genom att:

1. Mäta politiska åsikter genom attitydfrågor istället för en fråga om vilket parti respondenten tycker är bäst. Detta är önskvärt, då partisympatier i viss mån kan sammanföra personer med olika politiska ståndpunkter.
2. Leta efter latent mönster bland nödvändighetsfrågorna, dvs sammanföra de konsumtionsartiklar vilka verkar höra samman empiriskt.
3. Göra multivariata regressionsanalyser.

Punkt 3 är av vikt, då den multivariata regressionsanalysen gör det möjligt att kontrollera för olika effekter, och det förefaller önskvärt. Det är intressant att särskilja effekten av politiska åsikter från effekten av sociodemografiska faktorer, eftersom dessa effekter kan förväntas hänga samman på intressanta sätt. För att illustrera det kan vi ta exemplet med en högre tjänsteman. Den högre tjänstemannen är relativt benägen att inta en högerståndpunkt politiskt sett, och hypotesen H_1 ger då vid handen att man kan förvänta sig en restriktiv inställning till vilken konsumtion som är nödvändig. Samtidigt kan vi förvänta oss att den högre tjänstemannen har en hög konsumtionsnivå, och enligt hypotesen H_3 skulle vi då förvänta en generös inställning i samma fråga. Genom den multivariata analysen får vi bättre möjligheter att avgöra vad som är viktigast.

Metod

Datamaterialet som analyseras i denna artikel är hämtat från Undersökningen om Levnadsförhållanden (ULF) för år 1998, insamlat av SCB. Undersökningen

inkluderade ett extrabatteri av frågor om attityder till konsumtion, och ett om politiska attityder. Datamaterialet är insamlat genom besöksintervjuer och populationen består av personer boende i Sverige mellan åldrarna 16 och 84 år. Svarsfrekvensen var 77,5 procent (Halleröd 2001: 128). Då extrafrågorna inte ställdes till personer som är över 74 år begränsas antalet möjliga respondenter i analyserna här till 5293 personer.

De beroende variablerna baseras på frågebatteriet om vad man anser vara nödvändig konsumtion. Den exakta formuleringen är: Jag kommer nu att räkna upp ett antal saker som är relaterade till vår materiella levnadsstandard. Skulle Du vilja ange vilken materiell standard som Du anser att vuxna människor i dagens Sverige borde ha råd med genom att tala om (a) vilka saker du tycker är nödvändiga och som alla vuxna borde ha råd med, (b) vilka saker som det kan vara önskvärt att alla vuxna hade råd med men som Du inte anser vara nödvändiga och (c) vilka saker som Du tycker är helt onödiga? Totalt sett räknas sedan 37 olika konsumtionsartiklar och aktiviteter upp.³ Dessa finns redovisade i tabell 1.

När det gäller de oberoende variablerna kommer jag att förklara dem mer ingående längre fram. Redan här finns det dock anledning att gå in på två av dem, nämligen de politiska attitydfrågorna och generationsvariabeln. För att mäta de politiska attityderna använder jag de välfärdspolitiska attitydfrågor som Svallfors använt i en rad studier (t ex Svallfors 1996; 1999). Detta verkar vara välfungerande frågor, vilket bland annat visar sig genom att mycket liknande attitydmönster (utkristalliserade genom faktoranalyser) upprepas i flera studier. Jag har replikerat de faktoranalyser som finns i Svallfors 1996 på datamaterialet i denna undersökning, och resultaten blir mycket likartade.⁴

Från faktoranalysen har jag sammanställt tre index, som indikerar en vänsterhöger dimension i välfärdsfrågor. Dessa index är identiska med Svallfors (1996) *service-*, *utgifts-* respektive *finansindex*, och jag kommer därför att använda samma beteckningar.⁵ För att underlätta jämförelser mellan effekter i regressionerna har indexen sedan standardiserats, så att alla har fått medelvärde 0 och standardavvikelse 1 (s k Z-scores). Höga värden på dessa index indikerar en vänster-välfärdsstatsvänlig attityd, då de mäter preferensen för...

- ...att det offentliga (stat, kommun, landsting) är bäst lämpad på att ta hand om utbildning, sjukvård, barnomsorg, äldreomsorg och socialvård (*serviceindexet*);

- ...att mer skattepengar borde gå till sjukvård, stöd till äldre, stöd till barnfamiljer, bostadsbidrag, socialbidrag, sysselsättningspolitiska åtgärder och statlig/kommunal administration etc (*utgiftsindexet*);
- ...att sjukvård, barnomsorg och äldreomsorg bör finansieras genom skatter och arbetsgivareavgifter (*finansindexet*).⁶

Generationsvariabeln har jag hämtat från Svallfors (1999: 48), där åldersvariabeln är uppdelad för att kunna skilja mellan olika generationers erfarenheter. Förenklat kan man säga att hypoteserna H_{2a} och H_6 anger möjliga huvudtendenser, båda baserade på det faktum att levnadsstandarden har ökat under hela 1900-talet. I viss mån har dock utvecklingen förmodligen varit diskontinuerlig. Därför är det rimligt att arbeta med kategorier, istället för att operera med en kontinuerlig variabel, som enbart anger vilket år respondenten är född. Indelningen i kategorier ger i detta fall upphov till godtyckliga gränser, men trots det överväger fördelarna med ett sådant tillvägagångssätt.

De som är födda innan 1925 och tidigare kallas här *grundargenerationen*. De har varit med om välfärdspolitikens framväxt, men torde också ha erfarenheter av magra krigsår även som vuxna. *Förkrigsgenerationen* är född mellan 1926 och 1939. I denna generation har man minnen från andra världskriget, men man har också varit med om hela lyftet för välfärdsstaten. *Fyrptialistgenerationen*, födda mellan 1940-52, trädde in i vuxenlivet under en period då både välfärdsstaten och levnadsstandarden var under snabb tillväxt – dvs under 1960-talet och det tidiga 1970-talet. De som tillhör fyrptialistgenerationen verkar också ha klarat sig relativt bra materiellt över tiden (Halleröd 1997: 170). *Välfärdsgenerationen*, födda 1953-67, har vuxit upp i ett samhälle med hög materiell standard och en omfattande välfärdsstat. *Krisgenerationen*, de som är födda 1968 och framåt, har erfarenheter av ett samhälle med mer osäkra villkor. Många i den generationen har drabbats av arbetslöshet under den fas då de skulle etablera sig i vuxenlivet (Åberg m fl 1997). Samtidigt torde deras uppväxt emellertid ha kännetecknats av en generellt hög materiell standard, som knappast var lägre än den välfärdsgenerationen hade (Jonsson 2001: 129 ff).

Resultat

A. Vad anses vara nödvändig konsumtion och vilken enighet råder om detta?

Av tabell 1 framgår att en stor andel av svenskarna, jämte den konsumtion som

är direkt livsuppehållande, också anser att saker som telefon och dammsugare är nödvändig konsumtion. Det ger stöd för tanken att vad som anses vara nödvändigt är beroende av samhällsutvecklingen. Det är ju först under de sista 50 åren som vi finner telefon och dammsugare i de flesta hem. Jämför man siffrorna från 1998 med den tidigare svenska undersökningen från 1992, så finns det vissa indikationer i samma riktning. Relativt nya konsumtionsartiklar, som video och mikrovågsugn, har vunnit nödvändighetsanhängare över tid. Sammantaget är dock skillnaderna över tid svåra att greppa. 1998 är det vanligare än 1992 att man uppfattar pensionsförsäkring och påkostad mat som nödvändig konsumtion. Däremot är det färre som anser att semesterresa, bil och boenderelaterad konsumtion är en nödvändighet 1998, jämfört med 1992.

Om vilka saker kan man säga att det råder enighet om att de är nödvändiga? Den frågan är svår att besvara. Enigheten verkar vara gradvis till sin karaktär, snarare än ett "antingen/eller". När det gäller ytterligheterna kan man enkelt konstatera att uppfattningarna är mycket samstämmiga. Det råder stor enighet om att läkare och medicin är nödvändig konsumtion, medan det omvänt är väldigt få som anser att mobiltelefon är en nödvändighet. Det går dock att hitta vissa brytpunkter mellan läkare/medicin och mobiltelefon genom att studera differenserna i andelen ja-svar från den konsumtionsartikel som oftast anses vara nödvändig till den som näst oftast uppfattas som nödvändig och så vidare. På så sätt går det att dela in konsumtionsartiklarna efter sex "brytpunkter".

Det råder tveklöst en stor enighet om att de sju överst rangordnade artiklarna är nödvändiga; 93 procent och mer anser detta. De följande fem artiklarna, som täcker allt från kollektiva färdmedel till TV, tycker åtminstone 74 procent är nödvändiga. I den efterföljande gruppen ökar oenigheten betydligt. De flesta anser visserligen att nya kläder och möjlighet att gå till frisören är nödvändig konsumtion, men ungefär 40 procent håller inte med om detta. Den efterföljande gruppen artiklar, från egen tvättmaskin till semesterresa, är den det råder störst oenighet om. Omkring hälften av de tillfrågade anser att dessa konsumtionsartiklar är nödvändiga, hälften håller inte med (den s k modalprocenten är lägst för denna grupp av varor).

Strikt sett skulle det kanske gå att hävda att det endast råder en stor enighet om att de sju översta konsumtionsartiklarna (läkare & medicin, dammsugare, telefon, hemförsäkring, lagad mat varje dag, frys och tandläkare) är nödvändig konsumtion. Jag anser dock att åtminstone den närmast efterföljande gruppen av

Tabell 1: Svar på frågan vad som anses vara nödvändig konsumtion i Sverige 1998 (procent)

	<i>Ja</i>	<i>Nej, men kanske önskvärt</i>	<i>Onödigt</i>	<i>Vet ej</i>	<i>Ja svar 1998 minus Ja svar 1992</i>
Läkare och mediciner vid behov	98	1	0	0	-1
Dammsugare	96	3	0	0	0
Telefon	96	3	0	0	0
Hemförsäkring	96	3	0	1	0
Lagad mat varje dag	95	4	0	0	0
Frys	93	6	0	0	+3
Tandläkarvård en gång om året	93	6	1	0	-4
Utnyttja kollektiva färdmedel	81	18	1	1	-7
Egen bostad (ej andrahand e. Dyl.)	80	19	1	1	-2
Modern bostad (bad, dusch...)	78	20	1	0	-7
Presenter t. familj/vänner en ggr/år	75	23	2	0	+5
Tv	74	23	2	0	+4
Kunna köpa nya kläder vid behov	66	31	2	1	-8
Ej fler än 2 i varje sovrum	64	33	2	1	-13
Körkort	59	38	3	1	-
Daglig tidning	58	35	7	1	-7
Frisör minst var 3:e månad	57	34	9	1	-6
Egen tvättmaskin (ej gem. tvättst)	51	38	10	1	-
Finkläder för speciella tillfällen	47	48	5	1	+3
Festligheter vid speciella tillf.	47	48	4	1	+3
Semesterresa 1 vecka per år	43	50	7	1	-12
Extra påkostad mat en gång/vecka	37	52	10	1	+12
Privat pensionsförsäkring	37	50	8	5	+15
Stereo	35	53	11	1	+12
Balkong eller egen uteplats	33	60	6	1	-14
Bil	33	58	8	1	-14
Spara 500 kr/ månad	31	63	5	1	+2
Kläder någorlunda moderna	28	55	17	1	+13
Bjuda hem vänner en gång/vecka	20	61	18	1	-3
Video	19	58	23	1	+12
Mikrovågsugn	18	55	27	1	+12
Utnyttja sommarstuga 1 vecka /år	18	62	19	2	+8
Diskmaskin	15	58	27	1	+3
Dator	13	59	27	1	-
Bio, teater, konsertbesök 1 ggr/mån	12	58	30	1	-1
Roa sig, äta ute 1 ggr/14 dgr	10	51	38	1	-8
Mobiltelefon	6	43	50	1	-

Kommentar: n från 4923 till 4948. Det vanligaste svarsalternativet är markerat med fet stil. Informationen för undersökningen 1992 kommer från Nordlund 1993: 24-25 där n var 793.

nyttigheter (kollektiva färdmedel, egen bostad, modern bostad, kunna ge presenter, och TV) allmänt sett och tämligen entydigt är konsumtion som uppfattas som nödvändig.

Med detta som utgångspunkt har jag skapat ett index, *Topp12*, som teoretiskt varierar från 0 (det värde en person får om han inte anser att någon av de 12 konsumtionsartiklarna är nödvändiga) till 12 (alla 12 betraktas som nödvändiga). Med hjälp av detta index ska hypoteserna ovan testas. Innan dess fördjupas dock analysen ytterligare.

Genom en faktoranalys går det att utrona om det finns mönster ifråga om vad personer uppfattar som nödvändig konsumtion, dvs om olika attityder till konsumtion hänger samman på något sätt. Exempelvis kan man tänka sig att den som tycker att restaurangbesök är nödvändig konsumtion också tenderar anse att bio är nödvändigt. Detta är intressant, eftersom det kan uppfattas som problematiskt om sådana mönster visar sig vara mycket starka. I så fall finns det ju en systematisk oenighet om vilken konsumtion som är nödvändig.

Inför analysen har de variabler som täcks av *Topp12* uteslutits, eftersom dessa redan utgör ett intressant kluster för den kommande analysen. De resterande 25 variablerna har dikotomiserats till 1 för att artikeln betraktas som nödvändig och 0 för de andra alternativen. I tabell 2 kan vi se att sex dimensioner framträder, vilka jag har namngett efter de starkaste faktorladdningarna. Den tydligaste dimensionen kan enkelt klassificeras som *relationer och nöjen*, med starka laddningar på det som handlar om nöjesaktiviteter (som man antagligen oftast ägnar sig åt tillsammans med någon eller några andra). Tycker man att en nöjesaktivitet är nödvändig finns det alltså en tendens att anse att även andra nöjesaktiviteter är nödvändiga.

Den andra dimensionen har jag kallat *utseende*, då den innehåller 'items' som att ha nya kläder, att kunna gå till frisören etc. Den tredje dimensionen har jag kallat *teknik*, eftersom den antyder en preferens för att ange att 'tekniska' konsumtionsartiklar är nödvändiga. De tre sista dimensionerna antyder preferensmönster för bilar, tidning & tvättmaskin (sic) samt för att spara pengar. På grund av att dessa tre inte är nämnvärt starka, och enbart har ett fåtal starka laddningar, så väljer jag att inte kommentera dem mer. Det är viktigt att påpeka att ytterst få faktorladdningar överhuvudtaget är negativa, och att de som finns är svaga. Detta indikerar att det visserligen finns systematiska olikheter i vad som anses vara nödvändigt, men det finns inga starka tendenser till att man tycker att

Tabell 2: Faktoranalys för vilka saker man anser vara nödvändiga i Sverige 1998

	<i>Relationer & nöjen</i>	<i>Utseende</i>	<i>Teknik</i>	<i>Bil</i>	<i>Blandat</i>	<i>Spara</i>
Kunna köpa nya kläder	0.10	0.68	0.03	0.08	-0.03	0.09
Ej fler än 2 i varje sovrum	0.04	0.49	0.03	0.08	0.31	0.17
Körkort	0.07	0.14	0.09	0.78	0.07	0.12
Daglig tidning	0.13	0.18	0.02	-0.02	0.58	-0.01
Frisör	0.10	0.62	0.01	-0.02	0.18	0.10
Egen tvättmaskin	-0.03	-0.02	0.20	0.32	0.55	-0.03
Finkläder	0.20	0.60	0.09	0.17	0.07	-0.02
Kunna ha fest	0.61	0.23	-0.06	0.25	-0.01	-0.05
Semesterresa 1 vecka per år	0.44	0.18	0.11	0.03	0.13	0.26
Extra påkostad mat	0.62	0.12	-0.02	0.17	0.08	-0.08
Pensionsförsäkring	0.11	0.03	0.07	0.10	-0.05	0.74
Stereo	0.22	0.23	0.51	0.17	-0.37	0.05
Balkong eller uteplats	0.14	0.28	0.12	0.18	0.40	0.09
Bil	0.04	0.12	0.19	0.78	0.15	0.10
Spara 500 kr p månad	0.15	0.15	0.08	0.07	0.07	0.74
Modekläder	0.10	0.61	0.10	0.03	-0.03	-0.03
Bjuda vänner	0.61	0.10	0.03	0.01	0.08	0.02
Video	0.06	0.23	0.67	0.17	-0.2	-0.01
Mikrovågsugn	0.02	0.14	0.63	-0.01	0.17	0.00
Sommarstuga 1 vecka	0.40	0.08	0.07	0.08	0.17	0.24
Diskmaskin	0.01	0.00	0.52	0.01	0.39	0.07
Dator	0.11	-0.01	0.45	0.01	0.02	0.17
Bio etc	0.60	0.03	0.12	-0.16	-0.05	0.16
Äta ute	0.58	0.02	0.19	-0.10	-0.08	0.12
Mobiltelefon	0.05	-0.07	0.54	0.12	0.16	-0.01
Egenvalue	4.40	1.81	1.54	1.22	1.10	1.06
Procent förklarad varians	17.60	7.24	6.15	4.86	4.39	4.25

Kommentar: Faktorladdningar över 0.50 är markerad med fet stil. Principal component med Varimax rotation.

något *inte* är nödvändigt bara för att man tycker att något annat är nödvändigt.

Genom att slå samman de variabler som har faktorladdningar som överstiger 0.50, så skapar jag tre nya index: *Relationer & nöjen*, *Utseende* och *Teknik*.⁷ I teknikindexet har jag även inkluderat dator. Trots att denna laddar något mindre anser jag att den stämmer väl in i dimensionen. Samtliga korrelationer mellan dessa index, inklusive *Topp12*, är positiva (Pearson *r* varierar från 0.24 till 0.45) och signifikanta ($p < 0.001$), vilket indikerar att det finns en tendens till att tycka lika rakt över. Den starkaste korrelationen är mellan *Topp12* och *Utseende*. Då det gäller utseendet på fördelningarna är det vanligast att tycka att alla 12 konsumtionsartiklar är nödvändiga på *Topp12*, och relativt få har låga poäng. Det omvända mönstret finner vi för *Relationer & nöjen* och *Teknik*, medan *Utseende* mer liknar en normalfördelning med flest personer på mittenalternativet.

B. Vilka eventuella skiljelinjer leder till oenighet om vad som är nödvändigt?

När vi nu vet vilka konsumtionsartiklar som uppfattas som nödvändiga, så är det dags att testa hypoteserna. Finns det skillnader vad beträffar åsikterna om vilken konsumtion som uppfattas som nödvändig, och var går i så fall skiljelinjerna? De beroende variablerna konstruerade vi i föregående avsnitt: *Topp12*, *Relationer & nöjen*, *Utseende* och *Teknik*. Av de oberoende variablerna har vi redan diskuterat de variabler vi behöver för att kunna pröva hypoteserna H_1 , H_{2a} och H_6 , nämligen, å ena sidan, de olika indexen över politiska attityder (service-, utgifts- och finansindex) och, å andra sidan, generationsvariabeln. Förutom dessa oberoende variabler kommer emellertid en mängd andra oberoende variabler ingå i analysen, och innan vi går in på analysen ska vi kort beröra dem.

För att kunna testa hypotesen H_{2b} behöver vi uppgifter om *födelseland*, som här mäts genom en registerbaserad variabel. Jag har gjort en uppdelning mellan olika länder, som dels baseras på en grov indelning mellan regioner, dels på i vilken mån länderna kan anses vara utvecklade välfärdsländer/avancerade industriländer.⁸

För att pröva H_3 konstrueras tre nya index som mäter huruvida man konsumerar det som ingår i *Topp12*, *Relationer & nöjen*, *Utseende* och *Teknik*. Det är möjligt, eftersom det finns en fråga i enkäten där respondenterna får ange just detta. Dessa index benämner jag *I-Topp12*, *I-Relationer & nöjen*, *I-Utseende* och *I-Teknik*, där I:et står för innehav. Högst värde på dessa index får de respondenter som konsumerar alla de konsumtionsartiklar som indexet täcker. Precis som

de politiska attitydindexen har även dessa index gjorts om till Z-scores (se avsnittet "Metod").

Hypotesen H_4 handlar om sociodemografiska faktorer, och de täcks av följande variabler:

- *Klass*, som här mäts utifrån den socioekonomiska indelningen (de som saknar arbete kodas efter eventuellt tidigare arbete);
- *Utbildning* (som bygger på den s k SUN79);
- *Region* (s k H-region);
- *Kön*;
- *Hushållssammansättning* (med en uppdelning mellan de hushåll som har barn under skolåldern och de som har barn över skolåldern).⁹

Avslutningsvis har vi de tre hypoteser som ryms under H_5 , och som har att göra med den faktiska, upplevda och förväntade ekonomiska standarden. För att kunna mäta detta använder vi oss av följande uppsättning variabler: (a) disponibel inkomst, det vill säga hushållets totala bruttoinkomst, minus skatt och övriga negativa transfereringar, plus skattefria bidrag (registeruppgift); (b) disponibel inkomst i kvadrat; (c) en subjektiv värdering av den nuvarande materiella standarden, i relation till hur standarden var för fem år sen; och (d) en liknande subjektiv värdering av vilken standard man tror att man kommer ha om fem år.¹⁰ De subjektiva värderingarna har gjorts om till dikotoma variabler. De som upplever sig ha fått en sämre standard över tid får således värdet 1, medan övriga får värdet 0, på variabeln *sämre nu*. På motsvarande sätt får de som tror sig få det bättre i framtiden värdet 1 på variabeln *bättre sen*, medan övriga får värdet 0. Dessutom har interaktionstermer använts, (e) *sämre nu * konsumtion* samt (f) *bättre sen * konsumtion*, mellan innehavsvariablerna och de subjektiva värderingarna av den egna standarden. Skälet till att inkludera dessa interaktionstermer är att H_{5b} och H_{5c} kanske främst gäller om man *inte* konsumerar de nyttigheter som är upptagna i de beroende variablerna. *Konsumtion* är därvid liktydigt med den innehavsvariabel som mäter om det som inryms i beroendevariabeln konsumeras. För *Topp12* är "konsumtion" exempelvis liktydigt med *I-Topp12*.

I tabell 3 redovisas totalt 24 regressionsmodeller, dels en för varje grupp av oberoende variabler för de fyra beroendevariablerna (fem stycken under varje A-kolumn), dels en totalmodell för varje beroendevariabel (en under varje B-

kolumn). På så sätt går det att jämföra vad som händer med effekterna för varje variabelgrupp när man kontrollerar med andra typer av variabler.

I Tabell 3 framgår att hypotesen H_1 får ett visst stöd. De som är mindre nyliberala, som i mindre grad tvivlar på välfärdsstaten, tenderar oftare tycka att de nyttigheter som allmänt betraktas som nödvändig konsumtion (d v s de konsumtionsartiklar som ingår i *Topp12*), faktiskt också är nödvändiga. De tenderar också i högre utsträckning att uppfatta *relationer och nöjen* samt *utseendekonsumtion* som nödvändig konsumtion. Detta gäller i synnerhet om vi använder *Utgifter* som indikator, d v s de som vill höja statens utgifter tenderar att uppfatta en högre konsumtionsnivå som nödvändig. De andra indexen, och i synnerhet det index som mäter i vilken grad man tycker att det offentliga ska vara huvudman i olika servicesektorer (*Service*), ger mer motstridiga resultat. Framförallt har politiska attityder effekt på *Topp12*, men även där antyder R^2 -värdet att dessa politiska index har en låg förklaringskraft. Effekterna av de politiska attityderna är dock någorlunda konstanta då man kontrollerar för andra variabler (B-modellerna).

Ingen av de hypoteser som byggde på generationsskillnader, alltså H_{2a} och H_6 , visar sig stämma. Det mest slående resultatet är istället att generationsskillnader inte spelar så stor roll. De effekter som finns går åt olika håll för olika index. Om vi kontrollerar för andra variabler minskar de dessutom, och blir överlag inte signifikanta. Inte heller H_{2b} får något stöd. Det går inte att finna någon mer restriktiv inställning hos invandrare, eller hos vissa invandragrupper. De största skillnaderna indikerar att invandrare från Östeuropa och från utomeuropeiska länder anser att fler tekniska konsumtionsartiklar är nödvändiga än andra, vilket *kanske* återspeglar ett behov att hålla kontakt med det gamla hemlandet.

För H_3 finns definitivt ett stöd, d v s det man har själv verkar man också anse vara nödvändigt för andra. Dessa effekter är relativt starka och gäller samtliga beroendevariabler, även vid kontroll för andra oberoende variabler (se B-modellerna). I synnerhet är effekterna starka för *Relationer & nöjen*; går man ut mycket på krogen, bjuder hem vänner etc så tycker man också detta är nödvändigt för alla. Det finns några intressanta negativa korrelationer – har man mer av något tycker man annat är mindre nödvändigt för alla – men dessa är trots allt relativt svaga.

Då det gäller H_4 visar resultaten att sociodemografiska faktorer spelar en roll, fast en relativt liten sådan för *Relationer & nöjen* och *Utseende* (se R^2 värden).

Tabell 3: Regressionskoefficienter för regressionsanalyser (OLS): De beroende variablerna utgörs av fyra index över vad som anses vara nödvändig konsumtion (Sverige 1998)

	<i>Topp12</i>		<i>Relationer & nöjen</i>		<i>Utseende</i>		<i>Teknik</i>	
	<i>Modell A</i>	<i>Modell B</i>	<i>Modell A</i>	<i>Modell B</i>	<i>Modell A</i>	<i>Modell B</i>	<i>Modell A</i>	<i>Modell B</i>
Indikator grupp:								
I. Politiska attityder:								
Utgifter	0.19***	0.15***	0.08***	0.10***	0.06**	0.06**	-0.03	-0.02
Service	0.09***	0.05*	-0.06**	-0.04*	0.02	0.01	-0.06**	-0.03
Finans	0.10***	0.10***	0.02	0.03	0.05*	0.05	0.03	0.01
Konstant	10.56	-	1.26	-	1.97	-	1.05	-
R ² adj.	0.03	-	0.00	-	0.00	-	0.00	-
II. Generation och födelseled:								
-1925	0	0	0	0	0	0	0	0
1926-39	0.18*	0.14	-0.19**	-0.10	0.12	0.05	-0.11	0.03
1940-52	0.01	0.03	-0.05	0.01	-0.07	-0.05	0.01	0.00
1953-67	-0.18*	-0.08	0.09	0.06	-0.24***	0.16*	0.12	0.01
1968-	-0.40***	-0.21*	0.23***	-0.05	-0.16*	-0.10	0.21**	0.02
Sverige	0	0	0	0	0	0	0	0
Ö. Norden	-0.13	-0.14	-0.24*	-0.18	0.01	0.06	0.13	0.16
Nordeuro.	0.32	0.42	0.26	0.28	0.20	0.31	0.16	0.22
Sydeuro.	0.02	0.15	0.15	0.09	-0.06	-0.03	-0.02	0.06
Östeuro.	0.02	0.23	0.28*	0.33*	0.12	0.30*	0.76***	0.80***
Övrigt	-0.05	0.12	0.25*	0.23*	0.04	0.19	0.73***	0.78***
Konstant	10.67	-	1.21	-	2.06	-	0.94	-
R ² adj.	0.01	-	0.02	-	0.01	-	0.02	-
III. Innehav av olika konsumtionsartiklar:								
I-Topp12	0.25***	0.29**	-0.07***	-0.06**	-0.03	-0.01	-0.08***	-0.02
I-Relation	-0.07***	0.02	0.40***	0.45***	0.00	0.04	0.05**	0.06**
I-Utseende	0.13***	0.13**	-0.07***	-0.03	0.29***	0.32***	-0.04*	-0.00
I-Teknik	-0.10***	-0.01	-0.04*	-0.05*	-0.09***	-0.04	0.18***	0.21***
Konstant	10.56	-	1.26	-	1.97	-	1.04	-
R ² adj.	0.03	-	0.09	-	0.04	-	0.02	-
IV. Klass, utbildning, region, kön och hushållstyp:								
Arbetare	0	0	0	0	0	0	0	0
Lägre tjm	-0.04	-0.09	-0.04	-0.09	0.01	-0.01	-0.08	-0.11
Mellan t.	-0.08	-0.16*	-0.09	-0.13*	-0.11	-0.16*	-0.19***	-0.22***
Högre t.	-0.22*	-0.28**	-0.19*	-0.18*	-0.19*	-0.23*	-0.13	-0.16
Företag.	-0.25**	-0.23**	-0.08	-0.04	-0.16*	-0.17*	-0.06	-0.12
Oklass.	-0.41***	-0.29**	0.16*	0.00	-0.21***	-0.14	0.19**	-0.00
Ej efter-gymnasial	0	0	0	0	0	0	0	0
Kortare eg	-0.29***	-0.24**	0.13*	0.06	-0.02	-0.02	-0.04	-0.08
Tre årig eg. el. mer	-0.33***	-0.28**	0.20**	0.08	-0.03	-0.04	-0.20**	-0.28***

Tabellen fortsätter på nästa sida.

Tabellen fortsätter...

	<i>Topp 12</i>		<i>Relationer & nöjen</i>		<i>Utseende</i>		<i>Teknik</i>	
	A.	B.	A.	B.	A.	B.	A.	B.
Sthlm, Gbg, Malmö	0	0	0	0	0	0	0	0
Andra större st.	-0.09	-0.10	0.01	0.01	0.03	0.00	0.01	0.05
Resten söderut	-0.20**	-0.17*	-0.17**	-0.10	0.03	0.02	-0.09	-0.01
Tätbyggd norr	0.07	0.09	0.01	0.06	0.27***	0.25**	-0.11	-0.03
Glesbyggd norr	-0.02	0.06	0.00	0.09	-0.04	-0.03	0.21*	0.29**
Man	0	0	0	0	0	0	0	0
Kvinna	0.33***	0.23***	-0.04	-0.02	-0.20***	-0.23***	-0.35***	-0.30***
Ensamst. utan barn	0	0	0	0	0	0	0	0
Ensamst. Småbarn	-0.12	0.04	0.41	0.28	-0.37	-0.10	0.28	0.23
Ensamst. Stora barn	0.37**	0.30*	0.07	0.09	0.09	0.23	0.20	0.08
Sambo u b	0.28***	0.11	-0.12*	-0.04	0.07	-0.00	-0.00	-0.03
Sambo – små barn	0.02	0.01	-0.04	-0.00	-0.15*	-0.05	0.18*	-0.01
Sambo – st. barn	0.20**	0.07	0.00	0.11	-0.11	-0.04	0.18***	0.00
Konstant	10.51	-	1.34	-	2.14	-	1.25	-
R ² adj.	0.04	-	0.01	-	0.01	-	0.03	-
<i>V. Ekonomiska villkor</i>								
Inkomst 100 kkr	-0.04	0.39	-0.60**	-0.04	-0.14	0.33	-0.91**	-0.21
Inkomst ²	-0.02*	-0.04**	0.01	-0.00	-0.01	-0.02*	0.02*	0.00
Sämre nu	0.23***	0.19**	0.13*	0.10	0.15**	0.14**	0.06	0.07
Bättre sen	-0.09	0.07	0.11**	0.08	-0.03	0.02	0.14***	0.11*
Konsum.	0.33***	-	0.41***	-	0.31***	-	0.21***	-
Säm*kons	-0.06	-0.08	-0.09	-0.09	-0.09*	-0.10*	0.05	0.02
Bät*kons	-0.16***	-0.15**	-0.06	-0.07	-0.02	-0.01	-0.06	-0.04
Konstant	10.44	-	1.31	-	1.98	-	1.17	-
R ² adj.	0.04	-	0.09	-	0.05	-	0.03	-
<i>För B;</i>	-	10.54	-	1.28	-	2.13	-	1.23
<i>Konstant</i>								
R ² adj.	-	0.09	-	0.10	-	0.06	-	0.07

Kommentar: Indexet *Topp12* inbegriper de 12 högst rankade nödvändigheterna (se Tabell 1). De andra indexen omfattar 'items' med faktorladdningar över 0.50 på de tre första dimensionerna med motsvarande namn i Tabell 2. *Teknik* inkluderar dock även dator. För övriga variabler hänvisas till texten. Under kolumnen Modell A görs en regression per indikatorgrupp och under kolumnen Modell B görs en regression för samtliga variabler. Ett undantag från detta gäller indikatorgrupp V, där hushållsvariablerna utgör kontrollvariabler i Modell A (p.g.a. att inkomstvariablerna bör kontrolleras för effekter av hushållssammansättning).

Många av skillnaderna är intressanta. Speciellt intressant är det att grupper som generellt sett är relativt gynnade i ekonomiskt och materiellt hänseende, som t ex högutbildade och högre tjänstemän (Bihagen & Halleröd 2000; Dellgran & Karlsson 2001; Fritzell 2001; Halleröd 2001), anser att färre konsumtionsartiklar är nödvändiga, vilket gäller *Topp12* och *Teknik*.¹¹ Min förväntan var att dessa grupper skulle avvika genom att vara mindre restriktiva p g a att personer med dessa karakteristika skulle vara mer vana vid en hög konsumtionsnivå. Visserligen kan man tänka sig att åtminstone högutbildade och högre tjänstemän är mer nyliberalt orienterade än andra grupper, men om detta var orsaken till deras restriktiva hållning borde effekterna minska vid kontroll för politiska attityder (Modell B). Någon sådan entydig minskning finns inte. Kvinnor har högre värde på *Topp12* än män och är således mer benägna att tycka att denna konsumtion är nödvändig. Kvinnor är mindre benägna att tycka att tekniksaker är nödvändiga. Ett resultat som kanske är något mer förvånande är att kvinnor i lägre grad anser att utseenderelaterad konsumtion är nödvändig. Det resultatet står sig dock från den tidigare svenska undersökningen (Nordlund 1993: 32ff).

Avslutningsvis kan vi konstatera att resultaten är förvånande då det gäller H_5 , som handlar om de ekonomiska villkorens betydelse. Inkomsten spelar endast en liten roll för vad man tycker är nödvändigt, och de effekter som finns är de motsatta jämfört med dem som var förväntade utifrån H_{5a} . Om vi tar *Topp12* som den beroende variabeln, så kan vi notera att en högre inkomst är associerad med en tendens att inte uppfatta konsumtionsartiklarna i *Topp12* som nödvändiga, och att den tendensen blir allt starkare med stigande inkomst (vilket inkomst i kvadrat indikerar). I övrigt är inga inkomsteffekter signifikanta vid kontroll för andra variabler. Till skillnad från H_{5a} får H_{5b} ett visst stöd, d v s har man fått det sämre materiellt tycker man att en högre konsumtionsnivå är nödvändig (statistiskt signifikant för *Topp12* och *utseende* i B-modellerna). Interaktionstermen, mellan *Sämre nu* och innehavet av de saker som ingår i beroendevariablerna (*Sämre * Kons*), preciserar det fyndet. Ju fler saker man har, desto fler konsumtionsartiklar tenderar man uppfatta som nödvändiga, men ökningen är mindre för dem som har fått det sämre (enbart signifikant för *Utseende* i B-modellerna).¹²

Därmed har vi kommit till hypotesen H_{5c} , som säger att om man väntar sig bättre tider i materiellt hänseende, så skulle man anse fler saker vara nödvändig konsumtion. Den hypotesen får ett svagt stöd för *Relationer & nöjen* samt *Teknik* (enbart signifikant för *Teknik* i B-modellerna). När det gäller *Topp12* är

det instruktivt att undersöka interaktionstermen (*Bättre sen * Konsumtion*). Det visar sig att de som väntar sig bättre tider skiljer sig från dem som inte gör det, nämligen om vi studerar vad som händer när konsumtionsnivån stiger. De förra är inte lika benägna att då uppfatta fler konsumtionsartiklar som nödvändiga. Sammantaget går det inte att säga att H_{5c} får stöd.

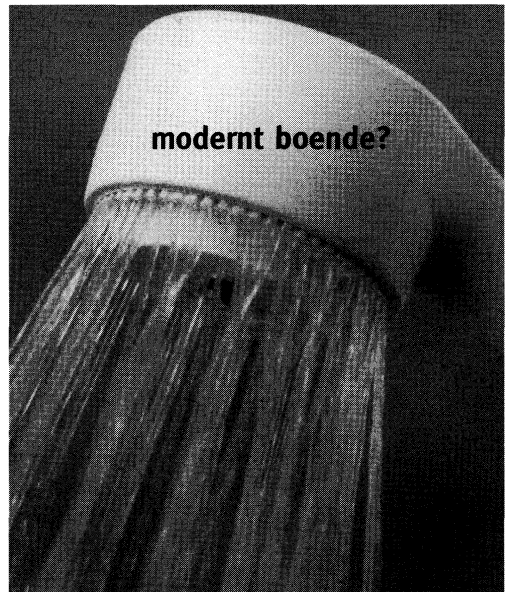
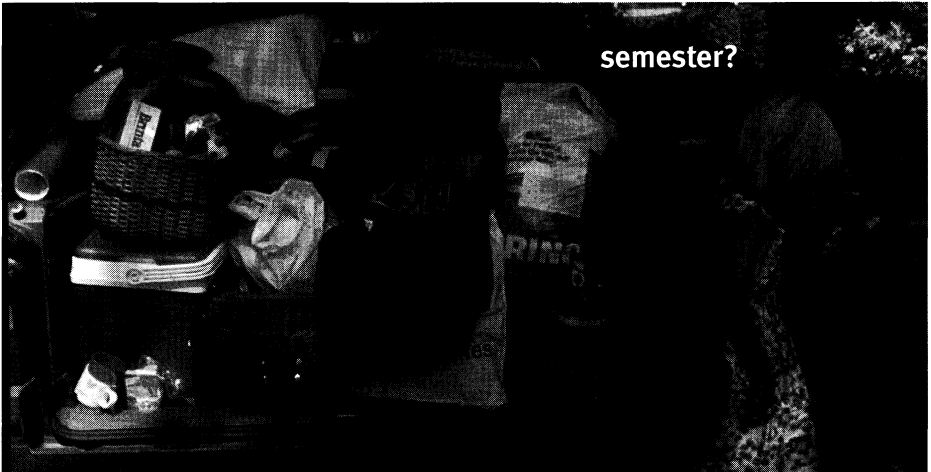
Jag tänkte nu återgå till det som är artikelns huvudfråga: Hur stor är enigheten om vilken konsumtion som är nödvändig? Att konstruera index och genomföra regressionsanalyser är ett effektivt sätt att ta reda på vilka grupper som har en mer eller mindre restriktiv inställning till en uppsättning av olika konsumtionsartiklar. Nackdelen med det tillvägagångssättet är dock att det är svårt att få en bild av huruvida enigheten är stor eller liten, och det är svårt att få en uppfattning om vilka konsumtionsartiklar det råder oenighet om. Ett sätt att lösa detta på är att konstruera möjliga "extremgrupper" och studera hur mycket dessa grupper avviker från varandra på konkreta konsumtionsartiklar. Jag utgår från regressionsanalysen i Tabell 3 då jag konstruerar extremgrupperna, men studerar sedan gruppernas faktiska (och inte estimerade) skillnader i preferenser angående konkreta konsumtionsartiklar.

Utifrån föregående analys kan vi på goda grunder misstänka att en kvinna i arbetarklassen utan högre utbildning (grupp B) skiljer sig en hel del från en person som är man, är högre tjänsteman och har högre utbildning (grupp C). Men hur mycket skiljer de sig åt? Det är värt att notera att dessa två grupper inte utgör några extremer i samhället. I arbetarklassen är kvinnor utan högre utbildning den vanligaste gruppen och likaså är männen med högre utbildning en vanlig grupp bland de högre tjänstemännen. Av tabell 4 framgår det att enigheten är stor om att de sju oftast angivna nyttigheterna faktiskt är nödvändig konsumtion. Minst 9 av 10 anser att konsumtionsartiklarna från läkare och mediciner till och med tandläkare är nödvändiga, och dessa sju artiklar ligger i en särklass oavsett vilka av dessa tre grupper (A, B och C) man tittar på. Trots att de avvikelser som finns här är små, så är det faktiskt så att grupp C är mer restriktiva på åtminstone fyra av dessa konsumtionsartiklar. Detta är också det genomgående mönstret, även om det finns undantag.

De efterföljande fem artiklarna råder det, relativt sett, stor oenighet om, med stora skillnader mellan B och C då det gäller bostadsrelaterad konsumtion och TV.

Bland de manliga högre tjänstemännen anser 66 till 79 procent att denna kon-

sumtion är nödvändig, jämfört med 81 till 86 procent bland kvinnliga arbetare. I stort sett är det dock de 12 högst rangordnade konsumtionsartiklarna som fortfarande ligger i topp på listan över den konsumtion som oftast uppfattas som nödvändig, även om den restriktiva hållningen bland högre tjänstemannamän är förvånande.

Tabell 4: Svar på frågan vad som anses vara nödvändig konsumtion i Sverige 1998 för alla i undersökningen samt för två specialgrupper (procent)

	<i>A. Ja, för alla</i>	<i>B. Ja, för kvinnlig arbeterska utan högre utbildning</i>	<i>C. Ja, för manlig högre tjänsteman med högre utbildning</i>	<i>B-C</i>	<i>Signifikansnivå för skillnaden mellan B och C</i>
Läkare och mediciner	98	98	98	0	
Dammsugare	96	98	94	4	***
Telefon	96	98	96	2	*
Hemförsäkring	96	97	94	3	**
Laga mat varje dag	95	97	95	2	
Frys	93	95	91	4	***
Tandläkare	93	94	91	3	
Kollektiva färdmedel	81	84	79	5	*
Egen bostad	80	86	74	12	***
Modern bostad	78	86	68	18	***
Presenter	75	78	70	8	***
Tv	74	81	66	15	***
Kunna köpa nya kläder	66	65	67	-2	
Ej fler än 2 i varje sovrum	64	66	61	5	
Körkort	59	59	53	6	**
Daglig tidning	58	55	63	-8	**
Frisör	57	55	59	-4	
Egen tvättmaskin	51	57	40	17	***
Finkläder	47	49	47	2	
Kunna ha fest	47	52	48	4	
Semesterresa 1 vecka per år	43	44	42	2	
Extra påkostad mat	37	40	37	3	
Pensionsförsäkring	37	42	33	9	***
Stereo	35	36	37	-1	
Balkong eller uteplats	33	50	17	33	***
Bil	33	40	21	19	***
Spara 500 kr p månad	31	34	31	3	
Modekläder	28	30	24	6	**
Bjuda vänner	20	19	24	-5	*
Video	19	21	13	8	***
Mikroågsugn	18	14	20	-6	**
Sommarstuga 1 vecka	18	23	15	8	***
Diskmaskin	15	12	17	-5	**
Dator	13	10	18	-8	***
Bio etc	12	8	19	-11	***
Äta ute	10	8	11	-3	*
Mobiltelefon	6	5	6	-1	

Kommentar: För A-kolumnen är n från 4923 till 4948. För B och C sammanslaget är n från 1546 till 1550.

Avslutande diskussion

Resultaten av denna studie visar att det råder en ganska stor enighet om att viss konsumtion är nödvändig för alla, men också att det finns skiljelinjer. Det råder stor enighet om att läkare & mediciner, dammsugare, telefon, hemförsäkring, lagad mat, frys och tandläkare är nödvändig konsumtion i Sverige idag. Dessutom vill jag hävda att enigheten också är stor om att kollektiva färdmedel, egen bostad, modern bostad, ge presenter och TV tillhör det nödvändiga (fast med viss reservation för boenderelaterad konsumtion och TV). Eftersom denna konsumtion går utöver vad som är direkt livsuppehållande kan detta uppfattas som ett stöd för *relativt* orienterade fattigdomsstudier. Med andra ord: det förefaller rimligt att undersöka i vilken mån ”medborgarna” i ett land har råd med konsumtion som även fyller vissa sociala funktioner. Givet att man anser att staten bör bedriva socialpolitik indikerar dessa resultat att det verkar möjligt att komma fram till en socialt accepterad socialbidragsnorm – en stor majoritet hävdar att man borde ha råd med viss konsumtion.

När det gäller övriga konsumtionsartiklar är enigheten mindre, och det finns dessutom vissa mönster i uppfattningarna. I synnerhet anser vissa att relations- och nöjeskonsumtion är nödvändig, andra lägger tyngdpunkten på utseende-konsumtion och ytterligare en grupp tenderar betrakta tekniska saker som nödvändiga.

Eftersom frågan om vilken konsumtion som är nödvändig är en fråga om rättigheter torde nyliberalt orienterade, de som tvivlar på välfärdsstaten, tycka att färre konsumtionsartiklar är nödvändiga än andra. Denna hypotes (H_1) bekräftar. I synnerhet anger de som vill minska statens utgifter färre artiklar som nödvändiga. Samtidigt är effekterna av dessa politiska attityder ganska ringa och det vore överdrivet att hävda att politiska attityder *avgör* i vilken utsträckning man anser att en viss konsumtion är nödvändig. Övriga hypoteser som får stöd är H_3 (det man själv har tycker man också är nödvändigt för andra), H_4 (olika socio-demografiska faktorer har en egen påverkan) och H_{5b} (har man fått det sämre tycker man att fler konsumtionsartiklar är nödvändiga, givet att allt annat är lika). Innan jag diskuterar dessa resultat är det värt att ta upp de hypoteser som inte verkade stämma.

Det har ingen större betydelse vilken generation man tillhör, och inte heller om man kommer från ett annat land (H_2 och H_6). Därmed ligger det någonting i Mack & Lansleys (1985: 75) konstaterande att tidigare erfarenheter inte verkar

vara så viktiga. H_2 bygger på idén att de som har erfarenheter och upplevelser från ett samhälle med generellt lägre levnadsstandard, vilket äldre generationer definitivt har och invandrare oftare torde ha än svenskar, är mer restriktiva. H_6 utgick från Inglehart (1977). Det resonemang som låg till grund för hypotesen var att de som har personliga upplevelser av hög materiell standard i sin barndom skulle anta postmaterialistiska värderingar, vari det skulle kunna ingå att man värderar konsumtion lägre. Yngre torde oftare ha sådana erfarenheter än äldre. Ingen av dessa hypoteser får stöd, vilket är anmärkningsvärt.

Vad gäller hypotesen H_5 är resultatet svårtolkat. Antagandet, att ju mindre man har råd med desto färre konsumtionsartiklar tycker man är nödvändiga (H_{5a}), verkar inte stämma. Men däremot indikerar resultatet att de med försämrade ekonomiska villkor betraktar fler artiklar som nödvändiga (H_{5b}). Detta är svårtolkat eftersom grunden för H_{5a} är teorin om adaptiva preferenser, d v s i regel anpassas preferenserna till vad man faktiskt kan få (i detta fall: personer anser att den konsumtion de har råd med är nödvändig). Givet detta kan man tänka sig att de som har fått en försämrad situation har svårare än andra att anpassa sina preferenser till vad de faktiskt kan uppnå (H_{5b}). En möjlig utväg är att hävda att det är förhastat att förkasta H_{5a} , då möjligheten att kunna skaffa något mäts genom en inkomstvariabel (kontrollerad för hushållssammansättning och vad man har för konsumtion). Vid samma inkomst kan man nämligen ha olika möjligheter att ha råd med en viss sak, eftersom inkomster inte är liktydiga med ekonomiska resurser (Ringén 1987; Piachaud 1987) och eftersom det finns reliabilitetsproblem med inkomstvariabler (Halleröd 1993b; Ringén 1987). Det finns dock inget som tyder på att H_{5a} är korrekt, då de små inkomsteffekter som finns faktiskt går åt motsatt håll och inkomstvariabeln borde, trots allt, vara starkt korrelerad med ekonomiska resurser. En betydligt enklare lösning är att utgå från hypotesen H_3 (det man själv har anser man vara nödvändigt för andra), som får ett starkt stöd i analyserna, och från dess koppling till hypotesen om försämrad ekonomisk situation (H_{5b}). I det frågebatteri som används i ULF används ordet "standard" när man ställer frågan om huruvida den ekonomiska situationen har försämrats. Därmed skulle det kunna vara så att de som har fått försämrad standard helt enkelt har minskat sin konsumtion av de konsumtionsartiklar som de anser är nödvändiga. Vi kan uttrycka den tanken på följande sätt: Om man konsumerar mer av en specifik konsumtionsartikel så tycker man också att den är nödvändig; men minskar man konsumtionen av denna "nyttig-

het” så fortsätter man att tycka att den är nödvändig (givet att standardsänkningen är påtvingad).

Ett resultat som är högst intressant, och som täcks av H_4 , är att de som är högutbildade, och de som har relativt goda positioner på arbetsmarknaden (till exempel högre tjänstemän), är restriktiva till vad som är nödvändig konsumtion. Å ena sidan: givet att dessa grupper generellt har en hög materiell standard, och givet att H_3 stämmer, så torde dessa grupper vara mindre restriktiva än andra. Å andra sidan: givet att dessa grupper oftare har en välfärdstatstvivlande attityd, och att H_1 är korrekt, så torde dessa grupper vara mer restriktiva än andra. Oavsett vilket borde effekterna minska när vi kontrollerar för ”eget innehav av konsumtionsartiklar” respektive för ”politiska attityder”. Så är emellertid inte fallet.

Således verkar det inte som om de hypoteser vi har undersökt kan förklara den funna skillnaden. Det går dock att *spekulera* om andra möjliga orsaker bakom dessa skillnader. Till att börja med kan man tänka sig ett resonemang av samma typ som det Inglehart (1977) förde fram, men där vi – istället för att fokusera på generationer och materiella villkor under barndomen – lägger tyngdpunkten på den nuvarande situationen. En gynnsam nuvarande situation kanske leder till postmateriella värderingar. Denna materiella situation bör då vara av generell karaktär, då en specifik hög konsumtionsnivå av särskilda saker leder till att man tycker att fler saker är nödvändiga (vilket H_3 visar).

Det går också att tänka sig att speciella värderingar och synsätt är vanliga i dessa grupper (Bihagen 2001), vilka varken kan betraktas som välfärdsstatsfientliga eller postmateriella. Lamont (1992) pekar på att det i högre klasser s a s är viktigt att framstå som kosmopolit. Högre tjänstemän reser oftare än andra, och till en högre kostnad (Bihagen 1999), och liksom högutbildade generellt är de mer intresserade av ett s k ”seriöst” utbud på TV (nyheter, dokumentärer etc) (Bihagen & Katz-Gerro 2000). Möjligtvis indikerar detta ett relativt stort intresse för omvärldsfrågor och kanske är det vanligare i denna grupp att man har fatiga länder i åtanke när man besvarar frågan om vilken konsumtion som är nödvändig. En annan möjlig hypotes är att man anser att färre saker är nödvändiga när man själv inte riskerar att drabbas av ekonomiska bekymmer/fattigdom, och inte heller har drabbats tidigare. Tidigare forskning visar att högre tjänstemän och högutbildade har en säkrare position på arbetsmarknaden (Bihagen & Halleröd 2000; Fritzell 2001; Halleröd 2001; Korpi & Stenberg 2001; Åberg m fl 1997).

Relativt sett torde således risken för att ha drabbats, eller för att man kommer att drabbas, av fattigdom vara liten. Möjligtvis kan det vara så att man tenderar att bedöma en konsumtionsartikel som nödvändig först om man varit tvungen klara sig utan den, eller om man riskerar att få klara sig utan den.

Ytterligare en skiljelinje värd att omnämna är de tydliga könsskillnaderna. När det handlar om sådana varor som de allra flesta anser vara nödvändig konsumtion, så tenderar kvinnor i större utsträckning än män att anse att dessa varor är nödvändiga. I fråga om annan konsumtion är förhållandet det omvända. Man kan spekulera om orsakerna till det. Det skulle t ex kunna vara så att kvinnor fortfarande tar ett större ansvar i hemmet, och ser vikten av dessa saker, medan männen är mer fritidsinriktade.

Trots de skiljelinjer som finns anser jag att resultaten i denna studie visar att enigheten om viss konsumtions nödvändighet är tillräckligt stor för att det ska vara rimligt att mäta levnadsstandard, vem som har det materiellt sämst, i Sverige med hjälp av vissa av de konsumtionsindikatorer som har undersökts. Detta kan dock göras på olika sätt, och de olika tillvägagångssätten är förbundna med olika för- och nackdelar.

Mack & Lansleys (1985) metod var enkel. En person som uppgav att den inte hade råd med tre eller fler av de konsumtionsartiklar som en majoritet ansåg vara nödvändiga kom att tillhöra gruppen fattiga – dvs den grupp som lider en påtvingad brist på socialt bestämda nödvändigheter. Denna metod har emellertid flera nackdelar. Om 50.1 procent av befolkningen anser att en vara är nödvändig, så råder det inte alls någon konsensus. Tvärtom indikerar siffran 50.0 procent att oenigheten är maximal. Dessutom är valet av just tre konsumtionsartiklar godtyckligt.

Jag anser att en betydligt större andel än 50.1 procent måste ange att en sak är nödvändig för att den ska vara användbar som indikator i fattigdomsstudier. Om vi bortser från möjligheten att hitta en brytpunkt för fattigdom, så kan vi istället koncentrera oss på att konstruera en kontinuerlig variabel som mäter levnadsstandard/materiell deprivation. En enkel variant skulle då vara att konstruera ett summeringsindex på de tolv saker som ligger i topp. Tre frågor måste dock besvaras. Måste respondenten uppge att avsaknaden beror på resursbrist för att få poäng på indexet? Bör indexet viktas, då exempelvis avsaknad av läkare vid behov är betydligt allvarigare än avsaknad av TV? Bör man inkludera fler artiklar än de som ingår i indexet för de grupper som har speciella behov (t ex

barnhushåll)? Halleröd (1994; 1995; 2001) har konstruerat ett mer avancerat index (Proportional Deprivation Index) som utgår från att man svarar ja på dessa frågor, och det verkar ge ett välfungerande mått på levnadsstandard och materiell deprivation. Det finns dock en poäng med att konstruera enkla index, eftersom resultat baserade på enklare index kan ha större politisk sprängkraft. En relevant fråga är hur mycket man vinner i precision på att göra mer avancerade index i jämförelse med hur mycket man förlorar i enkelhet.

Avslutningsvis vill jag peka på den starka enighet som råder om att vissa specifika konsumtionsartiklar tillhör det som är nödvändigt och som alla borde ha råd med. Att enigheten är så stor gör det möjligt att jämföra olika grupper med varandra, och på så sätt utröna vilka grupper som drabbas av *materiell ofärd* i ett land. De allra flesta borde kunna vara eniga om vad detta betyder. Samma nyttigheter toppade listan över nödvändiga konsumtionsartiklar även i den undersökning som utfördes sex år tidigare, och därför borde avsaknad av dem vara en relevant indikator på materiell ofärd/fattigdom i studier som sträcker sig över tiden.

Noter

¹ Denna artikel är skriven inom projektet *Fattigdom och marginella positioner* finansierat av SFR, numera FAS, Foo39/2000. Jag vill här tacka Björn Halleröd, de två anonyma granskarna samt ett flertal kollegor på Institutionen för Samhälls- och Beteendevetenskap vid Mälardalens Högskola för värdefulla kommentarer på tidigare utkast.

² Enligt Hayek är det den fria marknaden som har eliminerat den absoluta fattigdomen, mer eller mindre synonymt med svält och andra kroppsliga umbäranden (Halleröd 1991). Han menar också att en fri marknad är det effektiva medlet mot relativ fattigdom, d v s att man har det avsevärt sämre än andra inom ett givet land eller område (O'Brien & Penna 1998: 90).

³ För exakta formuleringar se http://www.scb.se/befovalfard/levnadsforhallanden/centrala_indikatorer/ulf/ULF199834.pdf

⁴ Utgiftsfrågorna hopar sig mer entydigt i ULF-analyserna. Dock måste två faktorer slås samman precis, som i Svallfors (1996: 67). Dessa analyser presenteras ej i artikeln men kan fås av författaren.

⁵ Crombachs Alpha indikerar att dessa index är någorlunda reliabla, då dessa mått ligger på 0.80, 0.64 respektive 0.61.

⁶ På serviceindexet ger svaret 'offentligt' ett poäng för varje fråga, och på samma sätt ger svaret 'skatter/arbetsgivareavgifter' på frågorna om finansiering ett poäng var. Därmed kan dessa index, innan standardisering, variera mellan 0-5 respektive 0-3. På utgiftsindexet ger svaret 'öka' 2 poäng, 'hållas oförändrade' (inklusive 'vet ej') 1 poäng samt 'minska' 0 poäng. Innan standardisering kan således utgiftsindexet variera mellan 0 och 14. För exakta formuleringar se http://www.scb.se/befovalfard/levnadsforhallanden/centrala_indikatorer/ulf/ULF199834.pdf

⁷ Crombachs Alpha indikerar att dessa index är någorlunda reliabla, då dessa mått ligger på 0.62, 0.62 respektive 0.60. Dessa mått skulle helst vara högre, men då indexena ändå sammanfattar dimensioner som är fullt tolkningsbara anser jag att de är intressanta för analysen trots något låga värden.

⁸ Detta blir med nödvändighet en mycket grov indelning, eftersom spridningen på födelseländer är stor. De som är födda i övriga Norden är en kategori (merparten är födda i Finland). Kategorin Nordeuropa är tänkt att täcka länder som haft starka ekonomier under lång tid av 1900-talet. Kategorin inkluderar västeuropeiska länder, inklusive USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland, men däremot inte Sydeuropa ("Västtyskland" är vanligaste födelselandet i denna kategori). Sydeuropa är en egen kategori, då vissa av dessa länder hade en svagare ekonomi än de Nordeuropeiska länderna, åtminstone under en längre tid av efterkrigstiden. Före detta Jugoslavien och övriga forna europeiska öststater, inklusive forna Sovjet, utgör en kategori. Övriga världen utgör en sista bred kategori och denna domineras av Asien (speciellt Turkiet, Iran, Irak, Libanon). I den kategorin finns emellertid också respondenter från Syd/Mellanamerika (Chile är vanligast) samt Afrika (med stor spridning). Resultaten i den kommande analysen påverkades inte nämnbart av att hålla isär dessa tre kontinenter och på grund av att dessa grupper blir mycket små i analysen slås de samman. Det är värt att nämna att minst 90 procent av de med annat födelseland än Sverige (i undersökningen), var 10 år eller äldre vid flytten.

⁹ För hushåll som både har barn under och över skolåldern har hushållet klassificerats efter merparten av barnen, och i de fall då de har lika många av bägge åldrarna klassificeras hushållet som "äldre barnshushåll".

¹⁰ De exakta frågeformuleringarna är: Tycker du att din nuvarande standard är högre, lägre eller ungefär densamma som för fem år sedan?/Om du jämför med idag, hur tror du att din standard kommer att vara om fem år?

¹¹ När det gäller utbildning så har endast de utbildningsalternativ tagits med i modellerna som avviker signifikant från den lägsta utbildningen.

¹² För att förtydliga: interaktionstermen innehåller alltså innehavsvariabeln, som an knyter till varje beroendevariabel. För de två regressioner, där *Topp12* är den beroende variabeln, så är t ex interaktionstermen en multiplikation av *sämre nu* respektive *bättre sen* och *I-Topp12*.

Referenser

Bihagen, E. (1999) "How do classes make use of their incomes?", *Social Indicators Research*, 47(2): 119-151.

Bihagen, E. (2001) "The Plausibility of Class Cultural Explanations",

- Sociological Research Online* 5(4) (<http://www.socresonline.org.uk/5/4/bihagen.html>)
- Bihagen, E. & Halleröd, B. (2000) "The Crucial Aspects of Class", *Work, Employment & Society* 14(2): 307-330.
- Bihagen, E & Katz-Gerro, T. (2000) "Culture Consumption in Sweden", *Poetics* 27(5-6): 327-349.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction – A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Dellgran, P. & Karlsson, N. (2001) "Konsumtionsmönster och välfärd under 1990-talet", s. 189-250, i: Fritzell, J. & Palme, J. (red) SOU 2001: 57. *Välfärdens finansiering och fördelning*. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Elster, J. (1983) *Sour Grapes*. London: Cambridge University Press.
- Elster, J. (1989) *Solomonic Judgement*. New York: Cambridge University Press.
- Fritzell, J. (2001) "Inkomstfördelningens trender under 1990-talet", s. 131-187, i: Fritzell, J. & Palme, J. (red) SOU 2001: 57. *Välfärdens finansiering och fördelning*. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Gordon, D. & Townsend, P. (1999) "Success measures: response to the Government Green Paper on welfare reform", *Radical Statistics* 70. (<http://www.radstats.org.uk/no070/index.htm>)
- Halleröd, B. (1991) *Den svenska fattigdomen*. Lund: Arkiv.
- Halleröd, B. (1993a) "Preferenser och fattigdom", s. 65-80, i: Halleröd, B. m.fl. *Konsensusuell Fattigdom*. Umeå Studies in Sociology no 104, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Halleröd, B. (1993b) *Tillförlitliga inkomstdata?* Arbetsrapport, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Halleröd, B. (1994) *Poverty in Sweden*. Umeå Studies in Sociology no 106, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Halleröd, B. (1995) "The Truly Poor", *Journal of European Social Policy* 5(2): 111-129.
- Halleröd, B. (1997) "Fattigdom och materiell deprivation", s. 163-178, i: Vogel, J. & Häll, L. (red) *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995*. Rapport 91. Stockholm: SCB.
- Halleröd, B. (2001) "Employment positions, class and economic hardship", s. 123-150, i: Furåker, B. (red) *Employment, Unemployment and*

- Marginalisation. Göteborg Studies in Sociology* No 1, Göteborgs universitet: Sociologiska institutionen.
- Halleröd B., Marklund S., Nordlund A. & Stattin M. (1993) *Konsensuell Fattigdom: en studie av konsumtion och attityder till konsumtion*. Umeå Studies in Sociology no 104, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Hayek, F. (1982) *Law, Legislation and Liberty*. (3 volymer). London: Routledge and Kegan Paul.
- Ilmonen, K. (1988) "How to limit the quantitative growth in needs", s.29-46, i: Otnes, P. (red). *The Sociology of Consumption*. Oslo: Solum Forlag.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Jonsson, J.O. (2001) "Ekonomiska och materiella resurser", s. 103-132, i: SOU 2001: 55. *Barns och ungdomars välfärd*. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Karlsson, L. (2001) "Klass och fritid", s. 89-121, i Cigéhn, G., Johansson, M. & Karlsson, L. *Klassamhällets återkomst*. Umeå Studies in Sociology no 116, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Korpi, T. & Stenberg, S. (2001) *Massarbetslöshetens Sverige*, s- 31-77, i: Fritzell, J., Gähler, M. & Lundberg, O. (red) SOU 2001: 53. *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Lamont, M. (1992) *Money, Morals and Manners*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mack, J. & Lansley, S. (1985) *Poor Britain*. London: Allen & Unwin Ltd.
- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nordlund, A. (1993) "Nödvändig konsumtion", s. 23-40. I: Halleröd, B. m.fl. *Konsensuell Fattigdom*. Umeå Studies in Sociology no 104, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Nolan, B. & Whelan, T. C. (1996) "Measuring Poverty Using Income and Deprivation Indicators: Alternative Approaches", *Journal of European Social Policy*, 6(3): 225-240.
- O'Brien, M. & Penna, S. (1998) *Theorising Welfare*. London: Sage.
- Piachaud, D. (1987) "Problems in the Definition and Measurement of Poverty", *Journal of Social Policy*, 16(2): 147-164.
- Pierson, C. (1998) *Beyond the Welfare State* (2:a uppl.). Cambridge: Polity Press.
- Ringen, S. (1987) *The Possibility of Politics*. Oxford: Clarendon Press.

- Svallfors, S. (1996) *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Umeå: Boréa.
- Svallfors, S. (1999) *Mellan risk och tilltro*. Umeå Studies in Sociology, no 114, Umeå Universitet: Sociologiska institutionen.
- Townsend, Peter (1979) *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Åberg, R., Strandh, M., Nordenmark, M. Bolinder, M. (1997) "Massarbetslösheten på 90-talet", s. 535-550, i: Vogel, J. & Häll, L. (red) *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995*. Rapport 91. Stockholm: SCB.

Abstract

What everyone should be able to afford. An analysis of what kinds of consumption are regarded as necessary in contemporary Sweden.

Some degree of consensus concerning perceptions of consumption is important to create and refine social policy as well as measures of poverty. Possible reasons for both consensus and certain social cleavages about what is perceived as necessities are discussed. Analysing data from Statistics Sweden's 1998 Survey of Living Conditions, the following conclusions are drawn. There are 12 items for which there is a fairly high level of consensus. This indicates the possibility of calculating both a generally accepted level for supplementary benefits and an accepted measure of poverty/living standards. However, there are also cleavages. The most interesting, and even surprising, ones show a more restricted view on necessities among groups that are relatively economically advantaged, i.e. well-educated and 'higher' social classes. Moreover, there are sex differences and expected political differences – 'neoliberals' have a somewhat more restricted view.

Keywords: Poverty, Consumption, Social Policy

Digitalt fotografi

Tekniska och visuella innovationer, perspektiv och kontaktnätverk

AV ÁRNI SVERRISSON

För fem år sedan ansåg många att fotografiet skulle vandra samma väg som andra kulturyttringar, nämligen fångas upp av IT-strömmen och föras med in i den hägrande digitala framtiden. Under 1997 kunde exempelvis följande läsas i en professionell fotografisk informationspublikation, under rubriken *Myter och fakta kring det digitala: En titt i kristallkulan*:

Parallellt med en jämn tillväxt av den totala bildkonsumtionen kommer användningen av digitala original att stiga mycket kraftigt medan de traditionella filmoriginalen kommer att falla. [Kameratillverkare X] räknar med att digitaltekniken kommer att gå förbi den kemibaserade fotografien under 1998.

Sedan dess har optimismen (eller pessimismen) dämpats något då digital kamera-teknik har haft mycket svårt att hävda sig bland yrkesfotografer. I en enkät som gjordes våren 1999 visade sig att endast 1,6 procent av de svarande hade gått över till att bara använda digitala kameror.¹

Det är inte ovanligt att ny teknologi saluförs med hyperboliska påståenden. Den akademiska diskursen hamnar ibland i samma fälla. En ledande författare inom området skrev exempelvis så här i en tidig översikt:

... we can identify certain historical moments at which the sudden crystallization of a new technology (such as printing, photography or computing) provides the nucleus for new forms of social and cultural practice and marks the beginning of a new era of artistic exploration. ... the opening of the 1990s will be remembered as ... the time at which the computer processed digital image began to supersede the image fixed on silver-based photographic emulsion. .... From the moment

---

Árni Sverrisson är docent vid sociologiska institutionen, Stockholms universitet.

of its sesquicentennial in 1989 photography was dead – or more precisely, radically and permanently displaced – as was painting 150 years ago (Mitchell 1992: 20).

Mitchells slutsats hänvisar rimligen till måleriet som avbildande teknologi, snarare än måleriet som konst. Samtidigt är det intressant att notera att denna ”lapsus” ingalunda beror på en tillfällighet. Den digitala fotografins tekniska förträfflighet framställs ofta på ett sätt som gör att dess eventuella kulturella och konstnärliga värde – eller avsaknad av detsamma – hamnar i skymundan.² Som vi kommer att se senare i denna artikel har detta perspektiv på den digitala fototekniken viktiga konsekvenser för dess spridning.

I båda ovanstående citat kan en nyttig tankefigur identifieras, d v s idén om en teknologisk tävling mellan digital fototeknik och kemibaserad fototeknik, nytt och gammalt. Digital fototeknik framställs inte i första hand som en lösning på ett problem. Det påstås sällan att den uppfyller ett behov som hittills varit obeaktat. Snarare är det så att den, när den väl har tagits fram, anses göra det möjligt att uppnå samma mål som tidigare, men på ett effektivare, billigare och snabbare sätt. Spridningsförloppet framstår med andra ord som drivet av utbudssidan snarare än av efterfrågan. Samtidigt är digital fototeknik och då särskilt digital kamerateknik ett utmärkt exempel på hur teknologiska innovationer, som berör kulturarbete och kulturkonsumtion, möter en annorlunda kundkrets och därför måste undersökas med delvis andra utgångspunkter än innovationer inom t ex verkstadsindustri eller jordbruk.

Den tankefigur som skisserades ovan, tävlingen, bildade utgångspunkten för ett projekt, vars syfte var att följa den digitala utvecklingen inom bildindustrin. I vilken mån ersätts den traditionella fototekniken med ny, digital teknik? Finns det skillnader mellan olika digitala bildtekniker i detta avseende? Hur kan den tröghet som delvis präglar utvecklingen på detta område förklaras? Arbetet började 1996 med ett antal intervjuer och samtal med fotografer och andra som använde digital fototeknik samt studier av tillgänglig litteratur, som sedan ledde fram till en enkätundersökning under 1999. Den analys som presenteras i artikeln använder således både kvalitativa och kvantitativa data.³

En spridningsprocess av detta slag är givetvis utomordentligt komplicerad, och inom ramen för en artikel är det inte möjligt att behandla alla de omständigheter som påverkar den i större eller mindre utsträckning. Denna artikel analyserar huvudsakligen tre aspekter: Den fotografiska produktionskedjans karaktär, den

inriktning mot visuella innovationer som kännetecknar fotografiernas perspektiv på yrket, samt fotografiernas nätverk. Dessa aspekter är centrala för tävlingen mellan ny och gammal teknik i detta fall. Även om detta innebär en ganska drastisk avgränsning undviker artikeln att reducera förklaringen av det förlopp som analyseras till en enda drivande kraft eller orsak. Syftet är att förstå en konkret process snarare än att bevisa en eller annan teori.

Bildens väg: den fotografiska produktionskedjan

Den fotografiska produktionskedjan eller arbetsflödet (och här inriktar vi oss alltså på yrkesfotografer) kan, något förenklat, delas upp i fyra olika faser, d v s (1) förberedelser, (2) exponeringen (eller tagningen), (3) efterbehandlingen och (4) tryckprocessen. Bilden rör sig genom dessa faser från idé till färdigt tryck och förvandlas undervägs, steg för steg. Faserna visas i den första kolumnen i figur 1.⁴

Figur 1: Bildens väg: den fotografiska produktionskedjan

Fas	Konventionell teknik	Digital teknik
Förberedelse	Lampor, blixtrar	Lampor
Exponering	Konventionell kamera, film	Digital kamera, utan film
Efterbehandling	Framkallning, kopiering mm	Digital bildbehandling
Tryckprocessen	Olika tryckprocesser	Laser och bläckstråleutskrifter

Bildidén uppstår i den första fasen och inom detta steg hamnar alla förberedelser, allt från att välja plats till att välja film. Ljussättningen är det viktigaste momentet här ur fotografens perspektiv. Lämpliga lampor eller blixtrar måste finnas till hands samt skärmar och annat som används för att styra ljuset. *Exponeringen* hänvisar till det som sker när bilden ”tas”, d v s att ljuset släpps in till en film eller, om en digital kamera används, till en uppsättning ljuskänsliga celler. Detta sköter fotografen alltid själv, att trycka på knappen när tiden är inne är s a s essensen av att vara fotograf. Bilden lagras sedan på filmen eller som en datafil. När bilden väl är fångad är det mycket mödosamt att med traditionell fototeknik *tillfoga* något. Tagningen är därför ett avgörande moment i den fotografiska produktionskedjan.

Efter tagningen framkallas filmen, och bilden kan kopieras till papper, retuscheras och beskäras. Ett *urval* görs från de bilder som tillkom under tagningen

för att användas för ett eller flera specifika ändamål. Information tas bort snarare än läggs till. Med den digitala fototekniken har det dock blivit möjligt att foga ihop två eller flera bilder i datorn och skapa en ny bild. I huvudsak används datorer dock fortfarande för mindre korrigeringar av färgskalor, beskärning, retusch osv som även kan utföras med traditionell teknik. Ibland sköter fotografen alla dessa sysslor, men vanligare är att en eller flera läggs ut på specialister inom eller utanför det företag där fotografen arbetar. Bilden går sedan för det mesta vidare till tryckstadiet, och tas om hand av personal med specialkunskaper, men även här har nya digitala möjligheter skapats. "Print-on-demand" är en sådan möjlighet: en broschyr kan exempelvis skrivas ut allteftersom beställningar inkommer och på så sätt ständigt uppdateras. Däremellan förvaras den som datafil.

Före de steg som visas i figur 1 planeras de produkter, främst trycksaker, som bilderna sedan ingår i. Efteråt distribueras dessa trycksaker via olika kanaler till slutkonsumenterna.⁵ Fotograferna deltar dock sällan i dessa aktiviteter. Undantaget är konstnärligt fotografi eller fotokonst, där fotografen ofta bereder sig tillgång till och kontroll över vartenda litet steg i processen (Rosenblum 1978). I kommersiella sammanhang råder däremot en utpräglad arbetsdelning, och fotograferna har endast begränsad kontroll över hur deras bilder används.

Sammanfattningsvis: bildens väg kan analyseras som en produktionskedja som ger den ursprungliga idén en allt konkretare och "färdigare" *visuell* form. Samtidigt förvandlas bildens *materiella* manifestationer, och vid varje metamorfos förs den närmare målet, som för det mesta är att hamna i tryck. Detta samspel mellan konkretiseringen av en bildidé och en sekvens av materiella förvandlingar ändras med den digitala fototekniken. Digitala fototekniker har dock introducerats som substitut för en eller flera kemiska processer eller steg i produktionskedjan, snarare än som integrerade tekniska system, och därför öppnas möjligheten för en både ojämn och gradvis digitalisering (se även Henderson 1999 och Bijker 1995).

Spridningen av digital fototeknik

De olika stegen eller faserna i produktionskedjan är inte alla lika centrala för den sociala rollen "fotograf" såsom den i praktiken utövas av fotograferna.⁶ Exponeringsfasen utgör kärnan i det fotografiska arbetet, det är där som fotografens kompetens och erfarenhet har störst betydelse, det är där som bildmöjligheterna, i princip oändliga från början, förvandlas till en gripbar uppsättning mate-

rialiserade bilder (Flüsser 1988). Det är således under exponeringen, i första hand, som fotografiernas kulturella och symboliska kapital mobiliseras och sätts på spel (Bourdieu 1985;1996).

Tabell 1

Andel fotografer som använder olika digitala tekniker⁷

Praktik	Procent	Placering i produktionskedjan
Använder digital kamera alltid eller ofta ⁸	7	Exponeringsfasen
Sysslar ofta med digitalt collage/montage ⁹	6	Exponeringsfasen
Identifierar en digital kamera som använts ¹⁰	18	Exponeringsfasen
Skannar in bilder själv alltid eller ofta ¹¹	54	Efterbehandlingsfasen
Efterbehandlar själv alltid eller ofta ¹²	54	Efterbehandlingsfasen
Levererar datafiler alltid eller ofta ¹³	29	Efterbehandlingsfasen
Betecknar sitt fotografi som "digitalt" ¹⁴	18	Övergripande perspektiv

Konsekvenserna av detta sammanfattas i tabell 1. Där visas andelen fotografer som använder sig av olika digitala fototekniker, enligt enkäten. Som synes är fotografierna ganska aktiva användare av digital teknik i allmänhet. Tabellen visar också att det finns väsentliga (och statistiskt signifikanta) skillnader i andelen som använder olika digitala tekniker. Det är ganska få som alltid eller ofta skapar nya bilder digitalt, d v s använder digitala kameror eller arbetar med digitalt montage/collage.¹⁵ Något fler har dock provat på detta och kan exempelvis identifiera ett kameramärke de provat. Det är avsevärt fler som efterbehandlar bilder i dator, och skannar in dem själva. Leverans av bild som datafil är också förhållandevis vanligt förekommande. Slutligen visas andelen som betecknar sitt fotografi som digitalt. Denna fråga hänvisar egentligen till något annat än de föregående, nämligen fotografiernas inställning till eller perspektiv på sin fotografiska praxis. De som kallar sitt fotografi "digitalt" är fler än de som är flitiga användare av digital kamerateknik men de är färre än de som sysslar med digital efterbehandling.

Sammanfattningsvis kan det alltså konstateras att digital teknik har spridits i liten utsträckning när det gäller digital fotografering och collage/montage, d v s tekniker som direkt berör det egentliga bildskapandet, att de har spridits i större utsträckning när det gäller efterbehandling och tekniker som är förknippade med denna, och att spridningen också hade tagit fart, men inte blivit allmän våren 1999, när det gäller leveranser av bild som datafil. Dessutom förknippas beteckningen digital fotografi inte entydigt med något av dessa steg.¹⁶

Varför är spridningen av digital teknik så ojämn? Varför är digital bildbehandling så mycket vanligare än digital fotografering? Vi kan nu nyansera svaren på dessa frågor. Ovan har vi sett att digitala tekniker som rör kärnan i fotografrollen sprids i mycket mindre utsträckning än andra, men det är inte självklart att detta räcker som förklaring. En ekonomisk förklaringsstrategi är kanske rimligare? En möjlig alternativ eller kompletterande förklaring är således att bildbehandlingsprogram är billigare än digitala kameror. Digitala kameror för professionellt bruk är dock inte dyrare än att ett någorlunda etablerat företag klarar den kostnaden. Investeringen intjänas dessutom ganska snabbt då filmkostnader och framkallningsutgifter försvinner. Trots detta används digitala kameror i *mycket* liten omfattning.¹⁷

Bildbehandlingsprogrammen förenklar dessutom en del av efterarbetet avsevärt och underlättar elektronisk kommunikation med bildredaktörer, tryckerier o s v. Deras fördelar är i detta avseende uppenbara. De skillnader i spridning som konstaterades ovan är kanske förknippade med tidsmässig effektivitet och teknisk prestanda snarare än pekuniär avkastning? Digitala kameror erbjuder dock avsevärda fördelar ifråga om effektivitet och prestanda. De gör det möjligt att slippa omständliga, miljöfarliga och ofta ganska tidskrävande framkallningsprocesser. Tiden mellan fotografering och färdig bild kan således kortas en del (Sverrisson 1998).

En tredje alternativ eller kompletterande förklaring är de "barnsjukdomar" som all ny teknik, inklusive datateknik, är behäftade med och som skapar risker eller åtminstone osäkerhet för användare som är tidigt ute. Det går dock inte att på logiska grunder postulera ett direkt orsakssammanhang mellan dylika problem och spridningen av en viss teknik. Vissa risker går att leva med, andra inte. Tekniska problem har större konsekvenser, ju viktigare funktion tekniken ifråga har i produktionskedjan och för användarnas konkurrensförmåga. Ett resonemang om barnsjukdomar, osäkerhet och risk leder m a o ganska direkt tillbaka till diskussionen om vilka tekniker som berör kärnan i fotografernas verksamhet och vilka som är perifera. Den något kontraintuitiva slutsatsen blir att radikala tekniska innovationer som är perifera i förhållande till en (kultur)arbetares kärnuppgifter kan spridas jämförelsevis snabbt och smärtfritt. Och omvänt: radikala tekniska innovationer som äventyrar det ekonomiska värde som (kultur)arbetarnas kulturella och symboliska kapital kan omsättas i, d v s den utdelning som det ger, kommer att kämpa i motvind. Detta förutsätter dock att fotograferna själva

uppfattar sin fotografiska praxis på ett sådant sätt att de kan ignorera teknologiska landvinningar, samt att branschen i övrigt fungerar på ett sätt som tillåter detta. Nästa sektion ägnas åt denna problematik.

Tekniska och visuella innovationer

I sin studie av fotografin, som utfördes i Frankrike tidigt på sextioalet, blev Pierre Bourdieu och hans medarbetare varse en viktig distinktion, som gick som en röd tråd genom den dåtida fotografin, mellan teknisk kompetens och visuell kompetens (Bourdieu et al. 1965). Somliga fotografer var särskilt intresserade av fotografins tekniska aspekter, medan andra riktade sitt intresse mot visuella aspekter, till exempel ljus, färg, komposition och perspektiv. En liknande skiljelinje kan också observeras i de diskussioner som äger rum idag bland fotografer och i fotografiska tidskrifter. Alla professionella fotografer kan dock antas ha ett visst mått av grundläggande yrkesskicklighet, teknisk och visuell (Sverrisson 1998). På motsvarande sätt går det att särskilja teknisk innovation och visuell innovation. Även om alla fotografer tar till sig tekniska och visuella innovationer i någon mån, är de flesta mer intresserade av det ena eller det andra.

Teknisk kompetens innebär att behärska fotografins kemiska processer och att kunna använda dem för att tillverka just den bild man vill ha och inte bara vilken bild som helst. Graden av denna kompetens varierar, inte enbart mellan fotografer, men även beroende av vilken process det är frågan om. Fotograferna framkallar exempelvis sina färgfilmer själva i mycket mindre utsträckning än svartvita filmer, vilket delvis beror på att den senare processen kräver mindre noggrannhet ifråga om temperatur och handhavande av kemikalier (Sverrisson 2000: 26, tabell 4.1). Samtidigt innebär färgframkallningens svårigheter en intressant utmaning för tekniskt förfarna fotografer.

Visuell kompetens är, i Bourdieus och hans medarbetares framställning, främst en fråga om konsthistoriska och konstteoretiska referensramar (Bourdieu et al. 1965/1990). Den är således nära knuten till formell utbildning, och till det samspel mellan utbildning, god smak och andra kulturella resurser som Bourdieu analyserade i detalj i *La distinction* (Bourdieu 1979/1984). Enligt Bourdieu et al. var fotografin i sextioalets Frankrike inte en legitim konstart. Den saknade en egen estetik, dvs en uppsättning konventioner, som kan tillämpas mer eller mindre kreativt i fotografernas praxis, utvecklas och förändras. Fotograferna var därmed hänvisade till att låna in idéer om bildkomposition, färglära, med mera från andra

konstarter (se även Becker 1982).

Det finns dock anledning att betvivla att situationen är densamma bland svenska yrkesfotografer idag som i sextioalets Frankrike. Även om fotokonst fortfarande är en ganska marginell företeelse jämfört med andra presumtiva konstarter har legitimeringsdynamiken ändrats. Bourdieu behandlar i flera skrifter den dubbeltydiga och ibland närmast suspekta roll som kommersiell framgång har inom konstvärldens elitskikt (t ex Bourdieu 1993). Yrkesmässig fotografi, som definitionsmässigt är kommersiell, har enligt detta resonemang svårt att bli accepterad och den klassificeras snarare som ett hantverk eller som "konsthantverk" i bästa fall (jfr Becker 1982). Kommersialismen är dock legitim i större utsträckning numera. Denna utveckling har öppnat för att klassifikationstermen "Konst" med stort K tillämpas på bilder och andra alster som framställs i kommersiella sammanhang. Reklamfoto, modereportage, eller bilder publicerade i dagspressen kan således understundom betraktas som konst och visas på konsthallar eller gallerier samt publiceras i bokform, t ex bilder gjorda av Dawid, Mikael Jansson eller Jens Assur. Fotografer som sysslar nästan enbart med uppdragsarbeten hänvisar också i samtal till konstnärliga förebilder och betecknar sitt fotografi som konst.

Bourdieus och hans medarbetares resonemang för tankarna till Simmels diskussion om den objektiva kulturen och enskilda konstutövares förhållande till denna (Simmel 1997). De flesta kulturarbetare, musiker, målare och författare använder det bästa som tidigare gjorts som förebild och måttstock. Enligt Simmel lämnar de flesta kulturarbetare inte sådana bidrag att den objektiva kulturen, d v s det samlade kulturarvet, utvecklas. Deras försök att uppnå högt ställda mål leder dock till att deras alster förfinas utöver det som annars hade blivit. Utan denna medelmåttighetens dynamik skulle de bestående kulturella landvinningarna dessutom inte kunna åstadkommas. De skulle sakna ett socialt rum inom vilket de kan utvecklas och mogna.

Otaliga fotografers strävanden att leva upp till befintliga kvalitetskriterier och samtidigt säkra en någorlunda hyfsad försörjning skapar således en ständig ström av visuella innovationer.¹⁸ En del av dessa har blivit bestående delar i den fotografiska traditionen, som i sin tur analyseras och förs vidare av nya fotografer, som använder den som måttstock och/eller verktygslåda. Fotografen har således, trots den utbredda kommersialismen, utvecklat en autonom estetik, som ambitiösa fotografer förhåller sig till, använder, kritiserar och utvecklar. Den fotografiska tradition som på sextioalet var så underutvecklad i Frankrike att den inte gick att

särskilja från den 'legitima' konsttraditionen (som dessutom är särskilt närvarande just där) drivs nu framåt av egen kraft. Visuella innovationer inom fotografien (och andra visuella media) återupplivar gamla grepp, eller inför nya, och till följd av detta utvecklas och förfinas det samlade *fotografiska* (eller visuella) kulturarvet (jfr Bolter & Grusin 1999).

Visuell innovation är dessutom det medel som inte minst *tongivande* fotografer använder i den kommersiella konkurrensen, som leder till att nya nischer, stilar och skolor skapas.¹⁹ Detta återspeglas ganska ofta i publicerade intervjuer med fotografer (t ex ”jag är inte så intresserad av det tekniska, det är känslan som är det viktiga”).²⁰ I enkäten var det många fotografer som framhävde de visuella aspekterna som viktiga för sin framgång. Således uppgav 31 procent att det stämde bra att de anlätades p g a sin speciella stil.²¹ Samtidigt uppgav 41 procent att de ofta diskuterade bildestetik, stil och känsla med kollegerna, och detta var det överlägset vanligaste diskussionsämnet bland fotograferna enligt enkäten.²² Flera av dem som intervjuades nämnde också att det oftast är av underordnad betydelse vilken teknik som används, men det är däremot mycket viktigt att åstadkomma en ”bra bild”.

Sammanfattningsvis: inom fotografien möts två typer av innovationsdynamik, en teknisk och en visuell, med ganska skilda förutsättningar. Således utvecklas film, belyningsaggregat o s v ständigt och gradvis. Huvudaktörerna är utrustningsfabrikanternas ingenjörer som, enligt flera av de intervjuade, inte begriper särskilt mycket om fotografi. Nya visuella stilar, manér och trender dyker också upp titt som tätt, men här är det fotograferna som driver utvecklingen (se Lister 1995 och Robins 1996).

Med den digitala bildtekniken införs en ny dimension i fotografins innovationsdynamik. Till skillnad från gradvis utveckling och förfining av en fotografisk tradition som bygger på en väletablerad teknik dyker upp ett radikalt annorlunda sätt att göra bilder. Under de intervjuer som gjordes före enkäten bland användare av digital fototeknik framkom dock ett perspektiv på denna som ger vid handen att den än så länge i första hand ses som en teknisk innovation, som en ingenjörprodukt. Med perspektiv menas här kollektiva föreställningar om den fotografiska praktiken som har rötter i och valideras i de individuella fotografernas praktik (se Becker et al. 1961). Perspektiven återspeglar med andra ord samspelet mellan enskilda fotografers arbetssätt och de tolkningsramar som olika fotografiska publikationer tillhandahåller, och som stöts och blöts i samtal inom bran-

schen. Att anamma dessa perspektiv är en viktig del av att bli och förbli professionell fotograf (Aspers 2001a).

De fördelar med den digitala kameratekniken, som räknades upp i olika intervjuer var ekonomiska eller tidsmässiga, och trots ihärdiga försök lyckades jag inte få fram mer än spridda funderingar kring bildmässiga eller visuella innovationer som den möjliggjorde. Däremot förknippades den digitala bildtekniken, särskilt digitala kameror, med dålig kvalitet, särskilt låg upplösning och bristfällig färgåtergivning. Liknande tankegångar framförs tidvis i professionella publikationer även om de problem som förknippas med digital fototeknik och särskilt digitala kameror ignoreras snarare än framhävs i dessa.²³ Digitala kameror ses m a o inte som steg på vägen till bättre bilder. En vanlig bedömning är att de snarare gör det svårare att leva upp till konventionella kvalitetskriterier.

En aldrig så revolutionerande fototeknik, som inte ger upphov till visuella innovationer, kan dock knappast spridas allmänt bland yrkesfotograferna, och särskilt inte bland de tongivande. Detta beror i sin tur inte bara på teknikens inneboende eller objektiva möjligheter (eller avsaknad av sådana) men även på i vilken takt dessa möjligheter upptäcks och praktiseras. Den digitala utvecklingen är i stor utsträckning teknikdriven. Digitala kameror finns, de har utvecklats, och nu gäller att lista ut vad, om något, de kan användas till. För ganska många fotografer blir svaret att de inte behöver dem. När de fotografer som inte använde digitala kameror ombads ange anledningar till att de avstod uppgav 39 procent att det var en mycket viktig anledning att de klarar sig bra utan och 36 procent att det var en ganska viktig anledning. Tre fjärdedelar av dem som inte använder digitala kameror hade alltså föga anledning att ens allvarligt fundera på att anskaffa dem. Det var dock ännu vanligare att hänvisa till den låga upplösningen, d v s kvalitetsproblem (Sverrisson 2000: 48).

Just detta perspektiv på digital fototeknik som 'bara teknik' och en problematisk sådan har viktiga konsekvenser. I enkäten fanns ett stort antal frågor som kan användas för att belysa denna problematik och dess betydelse för spridningen av digitala kameror. Således uppgav 30 procent av dem som använder digitala kameror alltid, ofta eller ibland att det stämde mycket bra att de anlätades på grund av sina tekniska färdigheter, medan endast 17 procent av alla som svarade på enkäten uppgav samma sak (Sverrisson 2000: 62). Ett stort antal liknande frågor kring kultur, stil och konstnärlig inriktning, teknisk förfining och effektivitet ger samma resultat. Digital fotografering är vanligare bland fotografer som ägnar omsorg åt

de tekniska aspekterna och mindre vanlig bland fotografer som betonar de visuella aspekterna (Sverrisson 2000: 20-24). Exempelvis var det dubbelt så många fotografer som hade prövat digitala kameror bland dem som alltid eller ofta framkallar sin färgfilm själva än bland dem som gör det endast ibland, sällan eller aldrig (31 respektive 13 procent, Sverrisson 2000: 37).

Spridningen av digital fototeknik och särskilt digitala kameror saknar således draghjälp från den visuella, eller i mer allmänna ordalag, kulturella innovationsdynamik, som är en central aspekt av den samtida fotografien. Att digitala kameror konstrueras av fotograferna som "bara teknik" gör att många fotografer upplever dem som ovidkommande. Den viktigaste förklaringen till den tröghet, som särskilt kännetecknar spridningen av digitala kameror bland yrkesfotograferna, är således att de inte skapar visuella innovationsmöjligheter som kan upptäckas inom ramen för de perspektiv som är förhärskande just nu. Samtidigt finns en minoritet av fotografer som är särskilt duktiga på fotografins tekniska aspekter. Digitala tekniker väcker deras intresse och experimentlust, och de återfinns i stor utsträckning bland dem som regelbundet använder digitala kameror.

Spridningsprocessen påverkas också av de ekonomiska och organisatoriska förhållanden som antyddes tidigare. Andelen ensamföretagare är mycket mindre bland dem som använder digital fototeknik, särskilt digitala kameror, än i genomsnitt bland alla fotografer, och andelen anställda fotografer och fotografer som ingår i partnerskap är större. De digitala fotograferna arbetar således i miljöer med större ekonomiska och andra resurser (Sverrisson 2000: 31, tabell 4.3). Digitala fotografier kan även innebära ekonomiska vinster, som dock i första hand tillfaller kunderna eller arbetsgivarna och i ringa mån fotograferna själva. Därutöver ger digitala fotografier möjlighet att avsevärt accelerera processen från idé till färdig bild, då komplicerade transformationer av bildens materiella manifestationer kan undvikas, något som uppskattas inte minst inom dagspressen där man alltid har bråttom. Det kan därför förväntas att digital kamerateknik sprids snabbare inom nischer där tid och pengar har en nyckelroll, t ex i enklare produktinformation, än där estetiska överväganden dominerar, och så är också fallet. Inom fotografiska genrer som exempelvis produktfotografi, pressfotografi, medicinsk, teknisk och vetenskaplig fotografi är digitala fotografier vanligare än i genomsnitt bland fotograferna. Bland fotografer som ställer ut sina bilder, och på andra sätt indikerar att de har konstnärliga ambitioner, är digitala fotografier mer sällsynta. Detsamma är fallet inom genrer där originalitet står högt i kurs, t ex mode (Sverrisson 2000: 14 et passim, Aspens 2001a).

Icke-spridning och allmänna perspektiv på fotografin

Hittills har vi kommit fram till att digital bildteknik sprids långsamt om den berör kärnan i fotografrollen. Det har också visat sig att digital kamerateknik sprids långsamt inom fotografiska praktiker där visuell innovation är central för konkurrensen bland fotografer. Vi har dessutom sett att fotografernas perspektiv på sitt yrke och vad det innebär påverkar denna spridningsprocess eller snarare den tröghet den uppvisar. Denna aspekt analyseras närmare i detta avsnitt.

Perspektiv bildas och utvecklas i samspelet mellan den fotografiska praktiken och fotografernas föreställningar om densamma. Dessa föreställningar utvecklas bland annat i fotografernas samtal sinsemellan och med andra i branschen, inom ramar som delvis hämtas i den diskussion som förekommer i olika branschmedia om fotografin, dess historia, nutid och framtid. Perspektiven är således en kollektiv och gemensam produkt (Becker et al. 1961). Allmänna perspektiv är dock inte lika relevanta i alla lägen. Skilda fotografiska praktiker ställer olika krav på sina användare och det finns därför stort utrymme för tolkningar och tillämpningar av de allmänna tankegångar som avlagras i kollektiva perspektiv såsom de kommer till uttryck i media, intervjuer och enkäter. Det är dessutom rimligt att anta att en förhållandevis ny teknik, och den fotografiska praxis som är förknippad med denna, åtminstone till en början tolkas in i de ramar som konventionella och väl-förankrade perspektiv tillhandahåller. Sådana tolkningar är dock inte entydiga, just av det skälet att erfarenhetsnivån varierar. En del fotografer har konkreta erfarenheter av digitala bildtekniker, andra inte. En del känner andra fotografer som har konkreta erfarenheter, andra gör det inte.

I detta avsnitt fokuseras de fotografer som saknar konkret erfarenhet av digitala kameror och bildbehandlingsprogram. De som inte använde dessa tekniker ombads i enkäten ange varför så var fallet. Ett antal möjliga anledningar vaskades fram ur de kvalitativa intervjuerna. Dessa listades och fotograferna ombads markera om de var mycket viktiga, ganska viktiga eller inte viktiga. Ett "vet inte"-alternativ fanns också samt en rad för att infoga andra anledningar.²⁴ Två sådana frågor ställdes i enkäten, en för digitala kameror och en för bildbehandlingsprogram.

Resultaten visas i tabell 2. Den visar andelen som uppgav att olika skäl var mycket viktiga anledningar till att inte använda digitala kameror respektive att inte använda digitala bildbehandlingsprogram. Endast anledningar som är direkt jämförbara (och som fanns med som svarsalternativ i båda frågorna) har inklu-

derats i tabellen. 551 svarade på den förra frågan, 185 på den senare, av 734 totalt. Det är avsevärt fler som använder dator för bildbehandling än som använder digitala kameror (se tabell 1).

Tabell 2

Anledningar att inte använda digitala bildtekniker

Anledningar	Andel i procent som uppger att anledningen är mycket viktig för att inte använda digitala kameror	Andel i procent som uppger att anledningen är mycket viktig för att inte använda bildbehandlingsprogram
De är för dyra	49	25
Etiska problem	8	8
Saknar kunskaper	21	38
Bra som det är	39	36
Andra gör det åt mig	11	34

Som synes varierar den andel avsevärt, som anger att en given anledning är mycket viktig, beroende på om det handlar om kameror eller program. Kostnaden anges således av hälften som en mycket viktig anledning att avstå från digitala kameror, men endast av en fjärdedel i fallet bildbehandlingsprogram. Etiska problem bekymrar få i båda fallen. Däremot är det fler som anser att de har otillräckliga kunskaper, särskilt ifråga om bildbehandlingsprogram. Den näst vanligaste anledningen i båda fallen är att det går utmärkt att klara sig utan digital bildteknik i dagens läge. Dessutom går det att anlita ”specialister” på digitalt bildarbete om så behövs. Detta var en särskilt vanlig anledning för att inte använda bildbehandlingsprogram.

För att utröna i vilken mån allmänna perspektiv ligger bakom fotografernas ställningstaganden beräknades sambanden mellan deras tillämpning i frågan om digitala kameror respektive frågan om digitala bildbehandlingsprogram. Dessa samband visas i tabell 3. Det är viktigt att poängtera att tabellen inte visar sambanden mellan olika skäl att använda den ena eller den andra typen av teknik. Den visar i vilken mån man anförde samma skäl för att *inte* använda de respektive teknikerna. Här redovisas av naturliga skäl bara de som vare sig använder det ena eller det andra. Det är alltså endast de argument mot digitala kameror som

markerats av dem som inte ens använder bildbehandlingsprogram som ligger bakom dessa siffror.

Tabell 3

Samband mellan jämförbara anledningar att inte använda digitala kameror och att inte använda bildbehandlingsprogram

<i>Anledning</i>	<i>Spearman's rho</i>
De är för dyra	0.535**
Etiska problem	0.636**
Saknar kunskaper	0.515**
Bra som det är	0.567**
Andra gör det åt mig	0.484**

**statistiskt signifikant på .01 nivå

Som synes hänvisade denna grupp i stor utsträckning till samma argument för att motivera beslut som är ganska olika. Fotografer som avstår från digital fototeknik helt och hållet motiverar med andra ord sitt beslut i stor utsträckning med allmänt hållna ställningstaganden.

Digital utveckling och kontaktnätverk

Ställningstaganden i teknologiska frågor kan vara resultat av mer eller mindre intensiva diskussioner och de kan vara grundade på en mer eller mindre intensiv praxis. En av de frågor som ställdes i enkäten var just *vad* fotograferna diskuterar med varandra. Det visade sig att av dem som alltid, ofta eller ibland använder digitala kameror var det 60 procent som ofta diskuterade dessa med kollegorna.²⁶ Bland dem som sällan eller aldrig använde digitala kameror uppgick samma siffra till 14 procent (Sverrisson 2000: 47, tabell 5.4). I den grupp som inte använder vare sig bildbehandlingsprogram eller digitala kameror (och vars ställningstaganden analyseras i tabell 3) var det endast 6 procent som ofta diskuterade digitala kameror. De som praktiserar digitalt fotograferande diskuterar det således i mycket större utsträckning med andra fotografer än de som avstår eller med andra ord, praktik och diskurs är i detta fall nära associerade med varandra.

Den egna erfarenheten ger dock föga vägledning i den fråga som är avgörande för spridningsprocessen, d v s huruvida den digitala kameratekniken anammas eller inte. Här är de flesta hänvisade till tolkningar av andras erfarenheter. För att få grepp om kontaktnätverkens betydelse ombads fotograferna nämna vilka de ofta diskuterade fotografiska frågor med, d v s skapa en lista med sina (diskussions)kontakter. Sedan ställdes ett antal följdfrågor om listan, bl a om *vilka* diskussionspartners som använder digitala kameror.

I genomsnitt nämnde fotograferna 5,46 diskussionskontakter.²⁷ De allra flesta av dem som nämnde någon användare av digitala kameror i sitt kontaktnät nämnde endast en. Om vi undersöker hur många användare av digitala kameror som nämner någon annan användare i sitt nätverk framkommer resultatet som visas i tabell 4.

Tabell 4
Kontakter mellan användare av digitala kameror

Kolumnprocent	Använder digital kamera		
	Sällan, aldrig	Alltid, ofta, ibland	Genomsnitt
Nämner ingen användare av digitala kameror	67	25	62
Nämner en eller flera användare av digitala kameror	33	75	38
Summa	100	100	100

Ett tydligt samband kan urskiljas: Två tredjedelar av de fotografer som sällan eller aldrig använder digitala kameror nämner ingen användare av digitala kameror i sitt kontaktnät, medan tre fjärdedelar av dem som alltid, ofta eller ibland använder digitala kameror nämner minst en annan användare i sitt kontaktnät.²⁸ Den digitala kameratekniken sprids med andra ord inom små öar i det fotografiska

havet, där de flesta användare känner varandra så pass väl att de nämner varandra när de frågas om vilka de ofta diskuterar fotografiska frågor med.

Uppenbarligen har vi en annan situation här än fallet var med dem som inte använde vare sig digitala kameror eller bildbehandlingsprogram. Skillnaden ligger främst i att de diskussioner som förs bland denna grupp av användare och i deras omgivning grundas åtminstone delvis på konkreta erfarenheter, och samspelet mellan perspektiv och praxis är därför annorlunda. Direkta kontakter med (andra) användare av den nya teknologin underlättar självfallet konkretisering av den nya teknikens möjligheter i förhållande till de enskilda fotografernas praxis. Dessa otvetydiga resultat när det gäller direktkontakter bör jämföras med avsaknaden av samband mellan diskussionsnätverkens allmänna egenskaper och deltagande i den digitala utvecklingen. Således hade vare sig kontaktytans storlek eller andelen fotografer i nätverket ett urskiljbart samband med användning av digital bildteknik.²⁹

Att ha någon användare av digitala kameror i sitt kontaktnät uppvisar också tydliga samband med andra indikatorer på deltagande i den digitala utvecklingen, exempelvis att använda bildprogram, efterbehandla själv, leverera digitala bildfiler och syssla med digitalt montage/collage (Sverrisson 2000: 44, tabell 5.3). Ett annat mått på den *digitala* kontaktytans storlek är huruvida användare av bildbehandlingsprogram finns i diskussionsnätverket. Detta mått samvarierar också ganska påtagligt och positivt med användning av digital teknik, både kameror och bildbehandlingsprogram (Sverrisson 2000: 45, tabell 5.4).

Den digitala kameratekniken sprids, enligt det resonemang som förs här, i första hand genom kontakter mellan blivande och nuvarande användare. Ronald S. Burt (2001) har nyligen försökt formalisera och pröva den teori som ligger bakom detta resonemang och som härstammar från Granovetter (1973). Mycket förenklat kan saken framställas som följer: I grupper av människor som träffas ofta eller upprätthåller på andra sätt starka relationer sinsemellan cirkulerar och bekräftas den information som alla inblandade har tillgång till medan ny information i första hand tillförs via tillfälliga kontakter med människor utanför gruppen.³⁰ Huruvida sådana kontakter leder till att man ändrar sin inställning beror på i vilken mån informationskällan uppfattas som trovärdig. En av de omständigheter som rimligen ökar trovärdigheten är att informationen bygger på konkret erfarenhet. Fotografer som har tillgång till information om digital kamerateknik från tidigare användare uppmuntras att själva försöka använda den. Samtidigt

innebär detta att fotografierna delas i två undergrupper. Den ena delen har tillförlitlig information om digital kamerateknik (och annan digital bildteknik), den andra delen saknar sådan information.

Det kan således inte uteslutas att resultatet förklaras av att valet av diskussionspartner delvis styrs av ett gemensamt intresse och att användare av digitala kameror, som den minoritetsgrupp de är, söker sig till varandra för att söka information, samt stöd och uppmuntran, efter att de blivit användare. Det som med säkerhet kan konstateras är att digitalt fotograferande och intresse för att diskutera denna praxis är nära förknippade med varandra, och att sådana diskussioner i första hand förs mellan dem som redan ägnar sig åt denna praxis, dvs de som redan är övertygade. En rimlig tolkning av resultaten är att rekrytering till denna grupp sker medelst direkta kontakter och diskussioner med erfarna användare som kombineras med försöksmässig användning av digital kamerateknik. Samtidigt pågår andra diskussioner bland dem som vare sig använder digitala kameror eller diskuterar ofta med användare av dessa. Dessa samtal leder inte nödvändigtvis till samma slutsatser om beslutet att anamma digital kamerateknik.

Dessutom existerar diskussionsnätverk inte i ett socialt tomrum. Andra omständigheter än inställning till och användning av digital teknik påverkar i stor utsträckning vem fotografierna talar med och vad de talar om. Två av dessa omständigheter nämndes tidigare, dvs att digital kamerateknik är vanligare inom vissa fotografiska nischer än andra och att den är vanligare inom förhållandevis stora företag än bland ensamföretagare i fotobranschen. Fotografer som arbetar inom samma gebit har många anledningar att diskutera fotografiska frågor med varandra, även om detta kanske inte händer så ofta. Fotografer som verkar på samma arbetsplats kan däremot förväntas diskutera regelbundet med varandra. Ett sätt att förstå de digitala öarna i diskussionsnätverken är följaktligen att se dem som ett resultat av en kombination av bransch och organisationsförhållanden.

Bransch och organisationsförhållanden kan även påverka på ett annat sätt. Om en fotograf ser de direkta konkurrenterna inom samma nisch anamma digital kamerateknik och har anledning att anta att de tjänar på det, då skapar detta incentiv att göra likadant oberoende av direkta diskussionskontakter. Liknande mekanismer kan förekomma på åtminstone större arbetsplatser. Dessutom är det fullt möjligt att en arbetsgivare, exempelvis på en tidning, inför digital kamerateknik, även om fotografierna är måttligt intresserade. Exempel på detta framkom

i den kvalitativa studien, särskilt inom tidningsbranschen.

Även om diskussionsnätverk är viktiga för spridningen av digital kamerateknik, så är det med andra ord rimligt att se dem som förmedlande länkar och inte som slutliga orsaker eller drivkrafter till det spridningsförlopp vi diskuterar här. Samtidigt måste man dra slutsatsen, att om de förmedlande länkarna saknas eller är tunnsådda, så bidrar detta till att hålla tillbaka spridningsprocessen. Nätverkskontakter är således en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för teknikspridning i detta fall.³¹

Sammanfattning och diskussion

Analysen i denna artikel av konkurrensen mellan konventionell och digital fototeknik har rört sig på tre olika nivåer. Först analyserades produktionskedjan för fotografiska bilder. Sedan diskuterades olika perspektiv på innovationer och nyskapande inom fotografin, och slutligen diskuterades vilka spridningsmekanismer som är verksamma i fallet digital kamerateknik.

Bildens väg genom den fotografiska produktionskedjan analyserades med syfte att identifiera vilka moment som var centrala för avgränsningen av den sociala rollen ”yrkesfotograf.” Det visade sig sedan att de digitala tekniker som ersätter konventionella tekniker, vars handhavande är centralt för fotografrollen, än så länge sprids i ringa utsträckning, medan de digitala tekniker som berör perifera och förhandlingsbara aspekter av fotografrollen sprids i större utsträckning.

En slutsats av detta var att det rör sig om något olika innovationsdynamiker, och dessa analyserades härnäst med utgångspunkt i en distinktion mellan tekniska och visuella innovationer. Även ekonomiska och organisatoriska omständigheter diskuterades kortfattat. Det visades att digitala innovationer i stor utsträckning konstrueras eller tolkas som just tekniska innovationer, som i sin tur spelar liten roll för konkurrensen mellan fotografer. En alternativ tolkning av digital fototeknik, särskilt digitala kameror, saknar grund i fotografernas vardagspraktik, tills nya visuella möjligheter har upptäckts allmänt och börjat praktiseras av fotograferna. Detta lägger ett andra hinder i vägen för en allmän spridning av digitala kameror. Den spridning som dock har ägt rum förklaras av tidsbesparingar och kostnadsskäl. Tekniskt intresse och experimentlust har också bidragit.

Spridningsprocessen påverkas dessutom av i huvudsak två typer av sociala mekanismer som båda är inbäddade i nätverk. Den ena typen bygger på direkta kontakter mellan fotografer och andra i branschen och diskussion av konkreta

erfarenheter av digital fototeknik. I nuláget ár kontaktnáttverken mycket viktiga för spridningen av digital fotografi. Dessa náttverk struktureras bland annat av anställnings- och ágandeförhállanden samt av arbetsdelningen mellan fotograferna och andra bildarbetare, som redan använder digital teknik. Den andra typen av náttverksmekanismer bygger på diskussion om och spridning av de kollektiva perspektiv på fotografi, som även förmedlas i branschtidningar och andra media. Fotografer som inte använder digital fototeknik och inte känner andra som har gjort det ár hänvisade till allmänt hållna ställningstaganden samt hype, reklam och svárgenomträngliga tekniska beskrivningar, vars perspektiv anammas av fotograferna i den utsträckning de kan berika och bekräfta deras förståelse av sin egen praxis. Den digitala fototekniken framstår då ofta som ointressant och irrelevant.

Slutsatsen ár att det ár olika krafter och mekanismer som ár verksamma beroende på:

- vilket moment i den fotografiska produktionskedjan som berörs,
- hur de tekniska framstegen relateras till möjliga visuella framsteg, och
- i vilken mån fotografernas náttverk inkluderar användare av digital kamerateknik.

Kontinuiteten i bildarbetet, dvs de visuella traditioner och konventioner som ligger till grund för framgångsrikt fotograferande, har också stor betydelse för spridningen av digital fototeknik.³² Spridningen av digitala kameror möter stora hinder, trots långsiktiga ekonomiska fördelar, för att det blir svårare att leva upp till yrkets konventionella kvalitetskriterier om digitala kameror används. I den väv av kultur, teknik och ekonomi som bildindustrin utgör ár inkomsterna beroende av att verksamhetens kulturella inramning och visuella kvalitet ges sitt rättmätiga utrymme (jfr Lash and Urry 1994). Tekniska framsteg, vars fördelar främst presenteras och förstås i ekonomiska och tekniska termer, har därför svårt att hävda sig utom i vissa nischer, och detta har drabbat den digitala kameratekniken. Sáledes tillmáter fotograferna de "barnsjukdomar", som den digitala kameratekniken ár behäftad med, en stor betydelse. Det gáller särskilt dess bristande förmåga att uppfylla konventionella kvalitetskriterier.

Dessa ásikter saknar rimligen inte förankring i fotografernas verklighet. Dylíka argument kan dock i princip framföras mot alla nya tekniker. Ingen teknologi ár problemfri från början, och den teknologiska utvecklingen ár i allmänhet förknip-

pad med investeringar som dock senare medför ökad avkastning i någon mening. Problemet kan därför delas upp i tre allmänt formulerade frågeställningar:

- När väger befintliga kvalitetskriterier tyngre än tidsvinster och teknisk effektivitet?
- När tillmäts den initiala investeringskostnaden större betydelse än de senare besparingarna?
- När är sådana avvägningar relevanta att göra överhuvudtaget?

Vi har sett att i fallet digitala kameror strandar spridningen bland annat på att fotoferna saknar incentiv att frångå konventionella kvalitetskriterier, trots skenbara ekonomiska fördelar, för att ekonomisk framgång är lika mycket eller mera beroende av visuella innovationer som lever upp till dessa kvalitetskriterier än av teknisk och ekonomisk effektivitet *tout court*. Samtidigt är den digitala tekniken, objektivt sett, visuellt riskabel, även om de ekonomiska vinsterna i sig är ganska säkra. Slutligen saknar många fortfarande konkret erfarenhet eller kontakter med personer med denna erfarenhet, som möjliggör en annorlunda bedömning av den digitala kamerateknikens möjligheter än den som är allmän inom yrket, samtidigt som denna allmänna (och negativa) inställning förstärks i de samtal som fotografer som saknar konkreta erfarenheter av digitala kameror för med varandra.

Vad innebär dessa resultat för den digitala fototeknikens framtid? Det är inte svårt att föreställa sig krafter och händelser som kan bryta dödläget. De ekonomiska och miljömässiga fördelar som digital fototeknik innebär kan således mycket väl leda till att fotoferna mer eller mindre tvingas anamma den så småningom, med exempelvis höga återvinningsavgifter för fotografisk film eller förkortade leveranstider som starkt gynnar digitala kameror. Tekniska framsteg, t ex förbättrad upplösning och färgåtergivning, kan möjligen sätta fart på spridningsprocessen, även om digitala kameror aldrig kommer att kunna mäta sig med den bästa filmen i detta avseende. Det är dock ytterst sällan som bildköpare önskar maximal kvalitet till vilket pris som helst. Nya visuella uttrycksformer kommer eventuellt att utvecklas som inte är så beroende av hög upplösning. Förbättrad information i branschtidningar och på mässor och visningar, tillsammans med subventionerade priser, kan också övertyga fler att försöka. Därmed ökar således antalet tillförlitliga informationskällor bland fotoferna, som i sin tur kan

påverka de kollegor de har kontakt med. Kanske kommer allt detta att hända samtidigt. Tidigare optimism om spridningen av digitala kameror har inte visat sig vara befogad, men det är trots allt ganska sannolikt att de kommer att uppnå allmän spridning bland yrkesfotograferna så småningom, allteftersom fler och fler tongivande fotografer lär sig använda dem.

Noter

Stort tack till alla som arbetade med datainsamlingen, särskilt Susanne Urban, och till alla som har bistått med insikter i fotografernas värld, särskilt Åke Hedström, Lars Kjellberg och Stefan Ohlsson. Tack även till Svenska fotografers förbund, Porträttfotografernas yrkesorganisation och Pressfotografernas klubb som gjorde enkäten möjlig, och till alla fotografer som svarade på enkäten eller intervjuades men måste förbli anonyma. Många kolleger har bistått med kommentarer och kritik undervägs, Göran Ahrne, Patrik Aspers, Magnus Haglunds, Ingrid Sahlin och Karin Wagner, redaktören och granskare för Sociologisk forskning, samt Peter Hedström, vars kritiska kommentarer ledde till genomgripande förändringar. Tack alla! Arbetet finansierades av HSFR samt av Sociologiska institutionen i Lund och Sociologiska institutionen, Stockholms universitet.

¹ 734 fotografer svarade på enkäten, som motsvarar en svarsfrekvens på 43 procent. En analys av bortfallet finns i Sverrisson (2000: 67-70).

² För andra tidigare diskussioner om digital fotografi som särskilt tog sig an faran för utbredd "förfalskning" av bilder, se Ritchin (1992) och Alling-Ode & Tubin (1997). Coleman (1998) för en mycket initierad och inspirerande konstvetenskaplig diskussion. Se även Maynard (1997).

³ Förundersökningen rapporterades i en tidigare artikel (Sverrisson 1998). Se även Sverrisson (1999). I enkäten undersöktes bland annat till vilka fotograferna levererar sina bilder, vilka deras förebilder är, hur deras kontaktnätverk i övrigt ser ut, hur arbetsdelningen gestaltar sig bland fotograferna, och vilken betydelse genusdimensionen har. Resultaten presenteras i sin helhet i Sverrisson (2000), som kan laddas ner eller beställas via www.sociology.su.se. I följande noter refereras till denna rapport om alla detaljer kring enkäten.

⁴ Den konventionella produktionskedjan beskrivs i tekniska termer av bland annat Germundsson och Olsson (1990). De digitala förändringarna diskuteras av bland annat Lundquist (1996), Nyman (1997) samt Ohlsson m fl (1999).

⁵ Olika former av elektronisk publicering kommer rimligen att använda en större andel av de bilder som produceras i framtiden. Det var dock sällsynt våren 1999 att fotografer levererade bilder direkt till webb-producenter (Sverrisson 2000: 17, tabell 3.3). Dessa använder gärna standardbilder från bildbyråer samt s.k. friköpta bilder som kan köpas billigt på CD-rom eller över nätet. Om elektronisk publicering och nya media i Sverige, se Sandberg och Augustsson (2002).

⁶ Jag har tidigare diskuterat idén att tekniska praktiker och sociala roller är ömsesidigt beroende av varandra i produktionsnätverk, bl a i Sverrisson (1994). Denna tanke har också utvecklats bl a av Barley (1990). Våra resonemang har vissa likheter med Latours (1993) teori om s k hybridnätverk som länkar mänskliga (och medvetna) aktörer ihop med icke-mänskliga (naturliga eller tingliga) aktörer. Latour har dokumenterat dylika nätverk med etnografiska metoder bl a i Latour (1996). Med hybrider

syftar Latour på *enheter* som förenar sociala bestämmelser med naturliga, dvs det som vanligtvis kallas tekniska artefakter (eller bara "ting"). Den praxis som består i skapa sådana artefakter och sprida dem innebär följaktligen också ett samspel mellan sociala och naturliga bestämmelser. I fallet fotografi innebär detta ett samspel mellan visuella konventioner och kemikalier, exempelvis. I slutändan är det dock samhället som förläner artefakter deras betydelse, genom att handlingsprogram som utformas av konkreta aktörer "skrivs in" i dem dvs inbäddas i deras arkitektur och funktionalitet.

⁷ Tabellen sammanfattar svaren på ett antal frågor i enkäten.

⁸ Se Sverrisson (2000: 38), tabell 4.10.

⁹ Se Sverrisson (2000: 61), tabell 7.1. Montage/collage, dvs att foga ihop nya bilder i datorn med utgångspunkt i fotografisk råvara, tillhör egentligen både exponeringsfasen där bilder "skapas" och efterbehandlingsfasen, där de "förändras".

¹⁰ Fotograferna frågades om vilka digitala kameramärken de hade använt, även någon enstaka gång. Siffran är andelen som svarade på denna fråga.

¹¹ Se Sverrisson (2000: 32), tabell 4.4.

¹² Se Sverrisson (2000: 22), tabell 4.2.

¹³ Internbortfallet var avsevärt i denna fråga, men detta kan tolkas som icke-användning. Siffran över-skattar därför antagligen andelen som använde denna teknik våren 1999. Se Sverrisson (2000: 28), tabell 4.2. Enligt branschkännare anses denna del av digitaliseringen dock vara i stark tillväxt, dvs det blir allt vanligare att leverera bilder som datafil. Detta kan ske på olika sätt som inte särskiljs här, exempelvis kan bildfilen sparas på diskett eller skickas som E-post. En vanlig metod är att bränna bilden på en CD-skiva och sedan lämna den till köparen, tillsammans med en utskrift eller en kopia som den grafiska personalen kan använda för vägledning och jämförelse när bilden förbereds för tryck. En fördel med detta är att den slutgiltiga form som fotografen har gett bilden (färger, kontraster och beskärning, exempelvis) därmed finns i form av ett entydigt original. Om bilden exempelvis skickas endast som datafil över nätet kan den faktiskt se ganska annorlunda ut på mottagarens bildskärm än fotografen avsett, på grund av sk kalibreringsfel. Även skrivare och annan teknisk utrustning kan vara behäftade med dessa fel, dvs att utskrifter av samma datafil ser annorlunda ut om de görs med en skrivare jämfört med en annan. I detta läge är ett befintligt, materiellt original en viktig del av kommunikationen (Stefan Ohlsson, personlig kommunikation).

¹⁴ Se Sverrisson (2000: 14), tabell 3.1.

¹⁵ Montage/collage är egentligen en förenkling av de mångsidiga möjligheter som datorn erbjuder ifråga om bildskapande. Se Mitchell (1992), Druckrey (1997), Ohlsson m. fl. (1999) och Spalter (1999).

¹⁶ Se Sverrisson (2000: 60-66).

¹⁷ Se vidare Sverrisson (1999).

¹⁸ Inom den etablerade och avant-gardistiska konsten pågår däremot ständiga experiment i vilka teknologiska innovationer ofta infogas i oväntade sammanhang, t ex för att konstruera robotmusiker. Digital bildmanipulation är vanligen förekommande, videoinstallationer likaså, och innovationer på datorgrafikens område används numera av allt fler som söker nya konstnärliga uttryck. Dessa experiment utökar naturligtvis den samling förebilder och inspirationskällor som de kommersiella fotograferna har tillgång till och det händer också att de deltar själva i dylika experiment (v. Amelunxen m fl 1997, Edwards 1998).

¹⁹ Jfr Aspers 2001b samt White 1988 och 1993.

²⁰ Fotografer som intervjuas i fototidningar är nästan alltid framgångsrika eller åtminstone "inne".

²¹ Vanligast var dock att fotograferna anlätades för att de var snabba och effektiva (stämde bra i 50 procent av fallen; Sverrisson 2000: 20).

²² Som en jämförelse kan nämnas att 19 procent uppgav att de diskuterade digitala kameror ofta med andra fotografer (Sverrisson 2000: 46).

²³ Den tekniska anledningen till detta är, att de ljuskänsliga receptorer som tar filmens plats i digitala kameror, d v s placeras bakom objektivet, är större och därför färre på en given yta än filmens kemiska receptorer. Digitala bilder har p g a detta en mindre upplösning och blir "taggiga" vid extrema förstoringar. Se t ex Ohlsson et al. 1999.

²⁴ Hela svarsfördelningen för dessa frågor finns i Sverrisson (2000: 49-52, tabellerna 5.9 och 5.10).

²⁵ Spearman's rho är en (linjär) rangkorrelationskoefficient: för att kunna använda rho räcker att variablernas värden kan rangordnas, men inget antagande behöver göras om deras inbördes avstånd eller om huruvida en nollpunkt kan definieras (Hellevik 1973).

²⁶ 14 procent av alla svar.

²⁷ Det visade sig att användare av digitala kameror och bildprogram har lika stora kontaktytor som andra fotografer. Det visade sig också att användargrupperna hade en lika stor andel fotografer i sina kontaktnät som icke-användarna, knappt hälften. Två möjliga förklaringar till den form spridningen har tagit, d v s att en del fotografer är förhållandevis isolerade, och särskilt att en del har ganska liten kontakt med andra fotografer, visade sig alltså inte hålla i detta fall.

²⁸ Spearman's rho = 0.262, gamma = 0.709. Gamma är också en rangkorrelationskoefficient (icke-linjär, Hellevik 1973).

²⁹ Sverrisson 2000: 42. Dessa hypoteser prövades för att bland annat R.S. Burt (1983) har framkastat teorin att det inte är konkreta kontakter som förklarar spridning men likheter i positioner inom nätverk. De som har en liknande eller samma position i ett nätverk tar liknande beslut angående tekniska nyheter, enligt detta resonemang, även om de saknar direkta kontakter med varandra. Position kan bestämmas enbart i nätverkstermer (t ex kontaktytans storlek, d v s antalet kontakter) eller utifrån en rollteoretisk tolkning (t ex antalet kontakter med vissa kategorier inom nätverket, exempelvis fotografer). Denna diskussion sammanfattas av Mizruchi (1993). Det gick som sagt inte att påvisa sådana positionseffekter i detta fall men vad detta kan bero på är oklart. Exempelvis kan det vara så att positionseffekterna uppstår först senare i spridningsprocessen eller också saknar de betydelse överhuvudtaget.

³⁰ I praktiken kan detta naturligtvis ske medelst tidningsläsning. Media ingår i och för sig sällan i nätverksanalytikernas överväganden men kan likställas med tillfälliga kontakter.

³¹ Nätverkseffekterna är svagare när det gäller bildbehandlingsprogram, som håller på att bli ganska allmänt spridda. Eventuellt beror nätverkens roll på vilket stadium av spridningsprocessen den aktuella tekniken befinner sig i. De skulle då vara starkare för föga spridda och relativt oprövade tekniker än sådana som närmar sig mättnadsgränsen. Här kan vi dock endast jämföra två olika tekniker stadda i olika skeden av spridningsprocessen, inte två skeden vid spridningen av samma teknik (Rogers 1983).

³² Kontinuitetens roll analyseras närmare i Sverrisson (1998) med utgångspunkt i Lister (1997).

Referenser

- Alling-Ode, Bitte & Eino Tubin (1997) *Falska kort? Bilden i dataåldern*, Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.
- Aspers, Patrik (2001a) *Markets in Fashion: A Phenomenological Approach*, Stockholm: City University Press.
- Aspers, Patrik (2001b) "A Market In Vogue: Fashion Photography in Sweden", *European Societies*, 3, 1-22.
- v. Amelunxen, Hubertus, Stefan Iglhaut och Florian Rötzer (1996) *Photography after Photography*, München: G+B Arts.
- Barley, Stephen R. (1990) "The Alignment of Technology and Structure through Roles and Networks" *Administrative Science Quarterly*, 35: 61-103.
- Becker, Howard S. (1982) *Art Worlds*, Berkeley: University of California Press.
- Becker, Howard S., Blanche Geer, Everett C. Hughes and Anselm Strauss (1961) *Boys in White: Student Culture in Medical School*, Chicago: Chicago University Press (5th printing [1997] London: Transaction Publishers).
- Bijker, Wiebe E. (1995) *Of Bicycles, Bakelites, and Bulbs: Toward a Theory of Sociotechnical Change*, London: MIT-Press.
- Bolter, Jay och Richard Grusin (1999) *Remediation: Understanding New Media*, London: MIT-Press.
- Bourdieu, Pierre m. fl. (1965) *Un art moyen, Paris: Éditions de Minuit* (Engelsk översättning [1990] *Photography: A Middle-brow Art*, Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Publishers).
- Bourdieu, Pierre (1979) *La distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Éditions de Minuit (Engelsk översättning [1984] *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge and Kegan Paul).
- Bourdieu, Pierre (1983) "The Field of Cultural Production or: The Economic World Reversed", *Poetics* (Amsterdam), 12: 211-56 (återuttryckt i Pierre Bourdieu [1993], *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, edited and introduced by Randal Johnson, Cambridge: Polity Press).
- Bourdieu, Pierre (1985) "Types of Capital", s. 241-58 i J. G. Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Publishers.
- Bourdieu, Pierre (1996) *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, Cambridge: Polity Press
- Burt, Ronald S. (1983) "Cohesion vs. Structural Equivalence as a Basis for Network Subgroups" s.238-301 i Ronald S. Burt, Michael Minor and associa-

- tes: *Applied Network Analysis: A Methodological Introduction*, London: SAGE.
- Burt, Ronald S. (2001) "Bandwidth and Echo: Trust, Information, and Gossip in Social Networks" s.30-74 i Alessandra Casella and James E. Rauch (red.) *Networks and Markets*, New York: Russell Sage Foundation.
- Coleman, A.D. (1998) *The Digital Evolution*, Tucson: Nazraeli Press.
- Druckrey, Timothy red. (1998) *Electronic Culture: Technology and Visual Representation*, New York: Aperture.
- Edwards, Susan H (1998) "Post-photographic Anxiety: Bit by Bit", *History of Photography*, 22: 1-7.
- Flusser, Vilém (1988) *En filosofi för fotografien*, Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Germundson, Lars och Björn Olsson (1990) *Bilden i tryck*, Halmstad: Spektra.
- Granovetter, Mark S. (1973) "The Strength of Weak Ties" *American Journal of Sociology* 78: 1360-1380
- Hellevik, Ottar (1973) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Henderson, Kathryn (1999) *On line and On Paper: Visual Aspects of Design and Engineering*, London: MIT-Press.
- Kojima, Hisama och Takenobu Igarashi (1996) *Digital Image Creation: Insights into the New Photography*, Berkeley: Peachpit Press.
- Lash, Scott och John Urry (1994) *Economies of Signs and Spaces*, London: SAGE.
- Latour, Bruno (1993) *We Have Never Been Modern*, London: Harvester Wheatsheaf.
- Latour, Bruno (1996) *ARAMIS or the Love of Technology*, London: Harvard University Press.
- Lister, Martin red. (1995) *The Photographic Image in Digital Culture*, London: Routledge.
- Lister, Martin (1997) "Photography in the age of electronic imaging", s.249-290 i Liz Wells (red.) *Photography: A Critical Introduction*, London: Routledge.
- Lundquist, Pär (1996) *Digital bild*, Halmstad: Spektra.
- Maynard, Patrick (1997) *The Engine of Visualization: Thinking through Photography*, London: Cornell University Press.
- Mitchell, William J. (1992) *The Reconfigured Eye: Visual Truth in the Post-photographic Era*, London: MIT-Press.
- Mizruchi, Mark S. (1993) "Cohesion, equivalence and similarity of behavior: a

- theoretical and empirical assessment”, *Social Networks* 15: 275-307
- Nyman, Mattias (1997) *Bättre bilder i tryck*, Skövde: Rolf förlag.
- Ohlsson, Stefan, John S. Webb och Bo Westerlund (1999) *Digital bild: Kreativt bildskapande med dator*, Stockholm: Bonniers.
- Ritchin, Fred (1990) *In Our Own Image: The Coming Revolution in Photography*, New York: Aperture Foundation.
- Robins, Kevin (1996) *Into the Image: Culture and Politics in the Field of Vision*, London: Routledge.
- Rogers, Everett (1983) *The Diffusion of Innovations*, New York: The Free Press.
- Rosenblum, Barbara (1978) *Photographers at Work*, London: Holmes and Meier.
- Sandberg, Åke och Fredrik Augustsson (2002) *Interactive Media in Sweden 2001: The Second Interactive Media and Internet and Multimedia Industry Survey*, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Simmel, Georg (1997) *Simmel on Culture: Selected Writings*, red. David Frisby och Mike Featherstone, London: SAGE.
- Spalter, Anne Morgan (1999) *The Computer in the Visual Arts*, Reading: Addison-Wesley.
- Sverrisson, Árni (1994) ”Making Sense of Chaos: Socio/technical Networks, Entrepreneurs, Careers and Enterprise Morphologies”, *Acta Sociologica* (37) 4: 401-418
- Sverrisson, Árni (1998) ”Photographic Techniques and Photographers’ Networks: The Challenge of Digital Image Production”, *Visual Sociology* 13: 49-59.
- Sverrisson, Árni (1999) ”Digitalt fotografi och digitala kameror: Avancerad teknik och konventionell kulturproduktion” s. 80-88 i Annette Göthlund och Anna Tellgren (red.) *Bilder och Internet: texter kring konstruktion och tolkning av digitala bilder* (visuellt no. 6), Göteborg: Konst- och bildvetenskapliga institutionen.
- Sverrisson, Árni (2000) *Fotograferna i den digitala utvecklingen: rapport från en enkätundersökning*, Stockholm: Sociologiska institutionen (kan laddas ner från www.sociology.su.se)
- White, Harrison (1988) “Varieties of markets”, s.226-260 i Wellman, Barry and S.D. Berkowitz (red.): *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- White, Harrison (1993) “Markets in Production Networks”, s.161-175 i Richard Swedberg (red.): *Explorations in Economic Sociology*, New York: Russel Sage Foundation

Abstract

Digital Photography: Technical and Visual Innovations, Perspectives and Social Networks

This article analyses the diffusion of digital cameras and other digital imaging techniques among professional photographers. It is based on interviews with photographers and others in the image industry and a survey conducted in the spring of 1999. Digital cameras have diffused more slowly than expected, whereas other types of digital image techniques are widely used. The article focuses this difference, and analyses obstacles to the diffusion of digital cameras. First, the competition between new and old image technologies is discussed briefly. The photographic production chain is analysed next. It is found that techniques used in core activities in photography diffuse slowly, but techniques used in peripheral activities diffuse more easily. This leads to a discussion of prevalent perspectives on photography among its practitioners. It is concluded that a visual innovation dynamic prevails whereas technical innovations are less important for the competition among photographers. Lastly, contact networks among photographers are analysed and it is shown that digital camera users interact much more with each other than would be expected on the assumption of randomness. It is concluded that in this case, diffusion depends on 1) which parts of the production chain are affected and how central they are for professional role identities; 2) the social construction of the relation between technical and visual innovations and 3) whether users are able to communicate among themselves and with others about the concrete problems and possibilities of digital image technologies.

Keywords: Information Technology, Photography, Social Networks, Innovations, Digital Imaging

Sociologförbundets årsmöteskonferens 30-31 januari 2003 i Örebro

Tema:
DEMOKRATINS VILLKOR

Preliminärt program:

- Plenarföreläsningar av
Randall Collins och David Held
  - Bokseminarier
  - Arbetsgrupper

Mer information om konferensen
kommer fortlöpande läggas ut på nätet:

www.oru.se/org/inst/sam/sociolog/arsmotet.html

Entreprenörskap som existentiell handling

AV FEIWEL KUPFERBERG

Relativt få sociologer har intresserat sig för det fenomen som i den engelskspråkiga litteraturen går under namnet "entrepreneurship" och som på senare år har gjort inträde i det svenska språket. Huvudparten av de artiklar som skrivs om entreprenörskap publiceras i företagsekonomiska tidskrifter, skrivna av personer skolade i det företagsekonomiska tänkandet för en publik som tänker i liknande banor. I denna artikel kommer jag in på en avgörande begränsning i den företagsekonomiska litteraturen om entreprenörskap, nämligen dess tendens att undervärdera andra aspekter av affärsmässiga handlingar än de rent rationella. Att träda in i entreprenörrollen omfattar i hög grad brott med vanetänkande samt involverar känslomässiga överväganden och är i denna mening en handling av djupt existentiell karaktär. Detta gör att själva inträdet i entreprenörrollen sällan är den rationella process som företagsekonomer antar. Andra aspekter än de rent affärsmässiga driver processen framåt, något som i särskilt hög grad framgår då man studerar förstagångsentreprenörer, kvinnliga entreprenörer, etniskt entreprenörskap, entreprenörer med akademisk utbildning och entreprenörskap i undersocialiserade industriella populationer. För att övervinna den överrationaliserade bilden av entreprenörskap, föreslår jag att fenomenet med fördel kan studeras ur ett livshistoriskt eller "biografiskt" perspektiv.

Förstagångsentreprenörer

Låt mig starta med att säga något om vad jag tror är utlösande för de typer av entreprenöriella handlingar som kan karakteriseras som förstagångsförsök. När

---

*Feiweil Kupferberg är associate professor vid Institut for erhvervsstudier, Aalborg Universitet. Hans senaste bok är *The Rise and Fall of the German Democratic Republic* (2002).*

personen väl har vuxit in i rollen tenderar entreprenören att handla någorlunda så rationellt som de företagsekonomiska teorierna om entreprenörskap föreskriver: Etablerade entreprenörer utnyttjar medvetet sitt informationsöverläge (Ucbasaran et al. 2001: 61-63; Shane & Venkataraman 2000), som regel baserat på en etablerad position i ett komplext nätverk av affärskontakter, och är mot denna bakgrund i stånd att identifiera nya och profitabla affärsmöjligheter, så kallade "business opportunities". Dessa entreprenörer kan basera sig på ett redan tidigare erövrat symboliskt kapital (affärsrykte) i syfte att organisera den nya verksamheten ("organizational emergence", se Gartner et al. 1992 och Gartner & Gatewood 1992) så att de redan från början har tillförsäkrat sig kunder och nödvändig finansiering, och kan ingå avtal med personal eller personalorganisationer såsom fackföreningar eller agenturer. De kan göra allt detta för att de redan ingår i en existerande social miljö – i den meningen att potentiella kunder, leverantörer, konkurrenter, banker, personalorganisationer och andra "stakeholders" känner entreprenören personligen eller känner andra som haft med den personen att göra och därför kan uttala sig om entreprenören är att lita på.

Problemet för förstagångsentreprenörer är att de saknar allt detta. De vet inte riktigt var de ska starta. Om de redan har en affärsidé kan problemet vara finansiering. Om företagsetableringsprocessen har kommit så långt att de har både lokaler att arbeta från och en produkt att sälja, kan problemet vara att hitta den första djärva kunden som kan övertyga de mera skeptiska och avvaktande. Det man bäst känner igen en förstagångsentreprenör på är dock att personen till en början inte ens vet vad det är för ouppfyllt behov dennes tänkta affärsverksamhet ska söka att tillfredsställa (Bhave 1993). Förstagångsentreprenören famlar i blindo och jagar denna undflyende affärsidé som inte bara ska kunna övertyga andra utan dessutom först och främst ska kunna övertyga entreprenören själv. Förstagångsentreprenörer agerar osäkert, ibland överdrivet försiktigt, ibland överilrat och framför allt vet de inte vad det är de ger sig in i. Att träda in i entreprenörrollen kan därför bäst beskrivas med hjälp av en metafor: Förstagångsentreprenörer snubblar in i rollen likt en skridskoåkare på hal is. Några faller hårt och slår sig och tar aldrig på sig skridskorna igen, andra lyckas hålla sig uppe och lär sig så småningom konsten att glida fram på det hårda och hala underlaget.

Tanken att förstagångsentreprenörer snubblar in i entreprenörrollen – snarare än glider in i den som den företagsekonomiska, överrationaliserade bilden av

den entreprenöriella processen antyder – vill jag illustrera med hjälp av ett exempel, nämligen hur Carl Laemmle blev ägare av en femcentsbiograf ("Nickelodeon") i Chicago 1906. Teddy Ramsay ägnar i sin klassiska filmhistoria *A Million and one Nights: A History of the Motion Picture*, ett kapitel åt den händelse som ledde till bildandet av det entreprenöriella team (Robert Cochrane och Carl Laemmle) som tio år senare skulle stå i spetsen för en av de stora Hollywoodstudiorna, Universal Pictures. Carl Laemmle hade aldrig träffat Robert Cochrane innan, men de hade brevväxlat en tid. Laemmle, som den gång-en arbetade i en klädesbutik i Oshkosh Wisconsin skrev ofta till den reklamservicebyrå som Bob Cochrane drev tillsammans med två bröder. Enligt Ramsay var Cochrane något irriterad men också imponerad över denne Laemmle, som till skillnad från de andra kunderna tog det här med reklam på allvar och inte nöjde sig med brödernas färdigpackade reklamförslag utan önskade förbättra och anpassa dem till en speciell kundkrets (det som inom marknadsföringsvetenskapen kallas "marknadssegmentering", se Dickson 1994).

En dag fick Cochrane ett brev från Laemmle som handlade om något helt annat än om hur man bäst säljer en vara. Laemmle öppnade sitt hjärta för Cochrane och berättade att han inte alls trivdes i sitt jobb och sökte nya utmaningar. Laemmle informerade också Cochrane om att han var 39 år, att han hade ett personligt sparkapital på 2.500 dollar och att han funderade på att starta eget. Nu ville han gärna få ett gott råd av sin ende affärsbekant i Chicago. Cochranes svar var tydligen uppmuntrande, ty två veckor senare dök en Mr. Laemmle upp i Robert Cochranes kontor och meddelade att han inte längre var anställd i den firma han hade ägnat en stor del av sitt liv åt. Vad ska jag göra, frågade Laemmle denne man som han tydligen utsett till sin mentor. Cochrane som i likhet med Laemmle var väl förtrogen med klädesbranchen, lovade att se på saken. Han skickade ut trevare bland sina många affärskontakter i Chicago om det fanns någon liten klädesbutik som Laemmle kunde överta så att hans dröm om att starta eget kunde gå i uppfyllelse. Det visade sig dock inte vara så lätt att hitta något passande.

Under tiden hade Carl Laemmle, som var en rastlös man, vandrat omkring på egen hand i Chicago och därvid fått en egen affärsidé, nämligen att bli biografägare. Exakt hur det gick till när han fick den idén råder det delade meningar om. Enligt Ramsey hade Laemmle under sina vandringar i denna invandrarstad stött på en kö av människor som otåligt stod och väntade på att komma in i en så kal-

lad "Hale Tour" (en biograf utklädd till tågagn från vilken man kunde se landskapet passera liksom i ett rörligt tåg) och det var den affärsidén han senare försökte sälja till den skeptiske Cochrane. Enligt Bernard F. Dicks historiska skildring av Universal Pictures och dess huvudägare, som refererar till Carl Laemmlers egna memoarer, var det ett flammande banér och en skrikande inkastare som först hade fångat Laemmlers uppmärksamhet.

Först trodde Laemmler att det var en slags varietélokal men då han kom in upptäckte han att det bara var en vanlig affärslokal som stuvats om så att det blev plats för omkring 200 sittande personer som satt i mörkret och tittade på rörliga bilder som projicerades på en duk. Åskådarna talade alla möjliga språk och programmet varade i omkring 10 minuter. Därefter tändes ljuset, publiken lämnade lokalen och tio minuter senare upprepades händelsen för en ny publik som liksom den förra hade betalat 5 eller tio cent för nöjet (Dick 1997: 14). Det som speciellt övertygade Laemmler att han hittat en guldgruva var, enligt Zierold (1971: 88) att kunderna lämnade lokalen lika tomhänta som de kom och att de betalade kontant för nöjet att titta men inte röra.

Oavsett vilken version som är den riktiga, födde dessa första observationer en helt ny tanke än den Cochrane och sannolikt också Laemmler hade föreställt sig. Mera noggranna och systematiska observationer av hur marknaden såg ut, hur många fem-cent betalande kunder man kunde förvänta i förhållande till vad det faktiskt kostade att hyra och utrusta en lokal av denna storlek, anskaffa film från en filmtillverkare, avlöna en operatör, betala elräkningar o s v ledde till att inte bara Laemmler utan också Cochrane tände på idén. Det var dock Laemmlers besparingar och det var också Laemmler som tog risken. Klockan 15.00, 24 februari, som var en lördag, öppnade Laemmler sin första "Nickelodeon" på 909 Milwaukee Avenue i Chicago.

Han hade räknat ut att lördag var en bra dag att starta på, det var mycket folk ute för att handla och om eftermiddagen borde många vara trötta eller se sig om efter omväxling innan de återvände hem. Vid solnedgången tog sabbaten slut och ortodoxa judar på väg hem från synagogan kanske ville titta in. När Laemmler hade räknat ihop dagskassan, som var på 200 dollar, kände han sig mera säker på att det nog skulle ordna sig. Efter ett par månader öppnade han ytterligare en "Nickelodeon" på 1233 South Street och snart var Laemmler ägare till en av de största filmdistributionsagenturerna i USA (Zierold 1969: 88).

Vi lämnar här tills vidare Carl Laemmler åt hans öde för att vända tillbaka till

frågeställningen omkring förstagångsentreprenörer. Hur vanligt är det att man som Laemle snubblar in i entreprenörrollen? Och är det en tillfredsställande förklaring, säger den något om förstagångsentreprenörer som andra teorier om denna grupp inte kan infånga? Om vi börjar med den sistnämnda problemställningen, finner vi, märkligt nog, att de flesta företagsekonomiska teorier om entreprenörskap faktiskt inte opererar med den avgörande distinktionen mellan förstagångsentreprenörer och de entreprenörer som kan antas veta vad det handlar om. Det är först på senare tid som distinktionen mellan "novisentreprenörer" och "vaneentreprenörer" respektive "seriella entreprenörer" har börjat dyka upp i litteraturen (se Ucbasaran et al. 2001 för vidare referenser) utan att detta dock har fått den företagsekonomiska forskningen att söka sig mot ett bredare handlingsbegrepp som inkluderar andra aspekter än rent affärsmässig rationalitet. (Att textbäckernas normativa beskrivning av entreprenöriellt beslutsfattande också hos expertentreprenörer heller inte helt motsvarar verkligheten har länge varit känt, se Davidson & Wiklund 2001: 85).

Entreprenörskapets dimensioner

Grovt sett kan de företagsekonomiska entreprenörskapsteorierna indelas i fyra delområden: De som fokuserar på personen, processen, kontexten och organisationsformen (Gartner 1985; Van de Ven et al. 1984). Personteorierna letar efter bestämda personlighetsdrag som kan antas förutsäga entreprenörskap (Brockhaus & Horwitz 1986; Shaver & Scott 1991; Littunen, 2000); processteorierna fokuserar på informationssökning och/eller mobilisering av organisatoriska resurser (se ovan); teorier om organisationsformer ser på om det är frågan om ett helt nytt företag eller kanske en "franchizing", en "management buy-out" etc; de kontextuella teorierna fokuserar på infrastrukturen som påverkar entreprenörskap (Reynolds, 1991; Van de Ven, 1995), speciellt mängden konkurrerande organisationer inom samma bransch etc (Aldrich 2000; Aldrich & Martinez 2001).

Allt detta är mycket nyttigt om man ska bedöma ett nytt företags chanser att överleva på en osäker marknad och därför också något som betonas i utbildning, rådgivning och finansiering av entreprenörer. Entreprenörskap är utan tvivel en riskfylld process med många fallgropar, och att undvika så många av dem som möjligt ökar sannolikheten för att ett nytt företag ska kunna överleva de första svåra åren. Det man sällan tänker på är att fråga sig vad det är som gör att per-

soner som inte vet särskilt mycket om vad det vill säga att driva ett företag överhuvudtaget tycker att det är mödan värt. Vad är det som driver eller motiverar dessa förstagångsföretagare?

Man skulle kunna tro att personlighetsteorierna kunde besvara denna fråga, men det man använder dessa personlighetsteorier till är främst att prognosticera ett företags överlevnadschanser. Huvudproblemet är inte vad motivet att starta eget företag kan vara, utan hur välmotiverad och därmed också välägnad personen är att driva ett företag. Denna fråga är av en viss betydelse för exempelvis en riskkapitalist ("venture capitalist") som överväger att investera en större summa pengar i en lovande affärsidé (Tidd et al. 1997, jfr även Wright et al. 1997) men figurerar också mera generellt bland de "gate keepers" som offentliga eller privata myndigheter betalar för att rådgiva och styra den population av intresserade som överväger att starta eget företag.¹

Problemet med att använda personlighetsteorier för just detta ändamål är att det är frågan om ett tämligen trubbigt prediktionsinstrument och det är också bakgrunden till att den sedan slutet av 80-talet har råkat i onåd bland entreprenörskapsforskare. Det är mot denna bakgrund som man ska se tanken om att ersätta den så kallade "traits"-approachen med en "rates"-approach med större fokus på de tre andra dimensionerna, process, organisation, kontext (Aldrich 1989; Gartner 1989; Thornton 1992). Detta löser dock inte problemet med att förstå förstagångsentreprenörer. Det gör det faktiskt ännu svårare genom att de subjektiva aspekterna av entreprenörskap, och framför allt den mening som aktören själv tillägger övergången till en ny livsform eller karriär (Dyer 1994, Kupferberg 1997 och 1998), helt marginaliseras och ersätts av till synes objektiva beskrivningar av processer, kontexter och organisationsformer.

Problemet är långt ifrån nytt. Det har förföljt entreprenörskapsforskare som av detta skäl har haft svårt att förklara den process som leder till inträde i entreprenörrollen (Abell 1996; Bhavnani 1993). I det att man inte har gjort klart från början att entreprenörskap är något helt annat för en snubblande förstagångsentreprenör än det är för en entreprenör som har vuxit in i rollen, har det uppstått en grundläggande oklarhet vad det egentligen är man talar om då man talar om entreprenörskap. Således fann Gartner i en undersökning där han utfrågade både teoretiker och praktiker på fältet vad de lade i begreppet entreprenörskap att svaren kunde indelas i inte mindre än åtta olika kategorier. De uppfattningar som präglade de tillfrågades föreställning om vad entreprenörskap är, var

således mycket skiftande.

Några fokuserade på personliga särdrag, andra på förekomsten av innovation, en tredje grupp framhävde skapandet av en ny organisation, en fjärde grupp menade att skapande av värde var det avgörande, en femte gjorde en distinktion mellan profit och icke-profit, en sjätte menade att det var växt som var avgörande, en sjunde framhävde det unika som viktigt och en åttonde nöjde sig med att identifiera entreprenörskap med att äga och driva ett företag (Gartner 1990). I en uppföljningartikel publicerad mer än ett decennium senare hävdar Gartner att situationen inte har ändrat sig märkbart. Att fråga vad entreprenörskap är liknar problemet med de blinda män som blev utskickade som spanare för att rapportera vad en elefant var, och som vände hem med lika många olika beskrivningar som antalet spanare (Gartner 2001).

Det tycks således ligga något i ett konstaterande som gjordes redan i slutet av 60-talet av en entreprenörskapsforskare: "Min egen personliga erfarenhet var att vi under tio år drev ett forskningscentrum inriktat på entreprenörskapets historia och att vi i tio år försökte definiera vad en entreprenör är. Vi lyckades aldrig. Var och en av oss hade någon slags uppfattning av det, och vad den personen tänkte var en användbar definition, för den personens syften. Och jag tror inte du kan komma längre än så" (Cole 1969: 17; Gartner 1989: 47). I en artikel med titeln "Towards a theory of entrepreneurship" framhåver författarna att "200 års studier av entreprenörskapsfenomenet har försett oss med många definitioner av ordet 'entreprenör'. Dock har ingen teori om entreprenörskap utvecklats som kan förklara eller förutsäga när en entreprenör, oavsett hur vi definierar det, uppträder eller engagerar sig i entreprenörskap" (Bull & Willard 1993: 183).

Att olika forskare har olika syften eller perspektiv och av detta skäl kommer till olika resultat är ju inte något nytt för samhällsforskare, men att entreprenörskapsforskare inte klart kan ange vad objektet för deras forskning är, lovar inte gott för en disciplin som törstar efter akademisk legitimering. Man kunde mistänka att den utpräglade ensidighet som råder inte minst på det metodiska området, där mer kvalitativa och djuplodande empiriska insamlings- och analysmetoder på ett iögonfallande sätt har lyst med sin frånvaro (Lowe 1995), är uttryck för frustration över att forskningen på området inte har kommit vidare – samtidigt som den uttrycker en missförstådd diagnos av varför projektet att etablera ett självständigt kunskapsområde har slagit så gruvligt fel, trots de bästa avsikter. Också av detta skäl finns det anledning att undersöka om entreprenörskaps-

forskningen kanske borde växla in på ett annat spår och börja tänka lite mer sociologiskt. Varför inte börja med att göra en klar skillnad mellan snubblande förstagångsentreprenörer och de etablerade entreprenörer som hunnit växa in i rollen? Härav följer redan från starten att problemet inte kan vara detsamma för alla typer av entreprenörskap. Osäkerheten inför de affärsmässiga problemställningar som upptar de flesta företagsekonomer – nämligen identifiering av affärsmöjligheter, finansiering, val av organisationsform – är hos förstagångsentreprenören överdeterminerad av en helt annan typ av osäkerhet, av mer existentiell karaktär. Det de tänker på är om de ska våga ta språnget från en vanemässig och relativt förutsägbar karriär som lönearbetare eller tjänsteman till en helt annan karriärform, nämligen entreprenörens, en karriärform som på ett helt annat sätt tycks vara utsatt för den grundläggande ovisshet och de risker som karakteriserar det moderna, marknadsorganiserade samhället.

Fördelen med att formulera problemet på detta sätt är att frågan om entreprenörskap härvid kan relateras till de sociologiska teorierna om modernitetens natur och samtidigt bidra till en djupare förståelse av en rad problemställningar som den klassiska sociologin ställde på sin tid men aldrig riktigt lyckades besvara på ett tillfredsställande sätt. Vad är egentligen det kännetecknande för ekonomiska handlingar och hur ska förhållandet mellan de rationella och icke-rationella aspekterna av sådana handlingar förstås? Hur är social ordning möjlig i ett samhälle som bygger på individuellt ansvar för egna handlingar och vad är det i sin tur som gör denna individualitet möjlig?

Det är min huvudtes att ett av huvudskälen till att den klassiska sociologin aldrig på ett tillfredsställande sätt lyckades besvara dessa grundläggande problem, är att man aldrig tog den ovisshet som karakteriserar det moderna på allvar och försökte inkorporera denna aspekt i den sociologiska teoribyggnaden. Ett sociologiskt studium av entreprenörskap kan i denna mening bidra inte bara till att peka på det företagsekonomiska tänkandets inneboende begränsningar utan också belysa avgörande problemställningar som har kommit att stå i skuggan i den klassiska sociologin. En neoklassisk sociologi skulle här med fördel kunna ta sin utgångspunkt i de insikter som yrkes- och professionssociologins grundare, Everett Hughes, kom fram till, nämligen att modernitet i grunden är en karriärorganiserad samhällsform, och av detta skäl karakteriseras av ovisshet eller tvivel om den enskilde nu har valt det rätta (Hughes 1968; 1984).

Entreprenöriellt risktagande som existentiellt problem

Ett problem som i synnerhet förstagångsentreprenörer konfronteras med är riskerna med att driva eget företag. Jag tänker här inte bara på den eventuella ekonomiska risken, som det är möjligt att begränsa på olika sätt, utan också och framför allt den sociala risken. Senare misslyckande i affärslivet tär enbart marginellt på det symboliska kapitalet, det omfattande nätverket och höga självförtroendet sörjer här som regel för att man snart är uppe igen. Tidiga misslyckanden, i början av en entreprenöriell karriär, kan däremot få katastrofala följder och leda till en social rutschtur, i det att individen då bara har sina helt nära relationer och ett svagt utvecklat självförtroende att luta sig mot och dessa sociala stödjepunkter kan lätt brista av överansträngning.

Dessa, djupt existentiella, aspekter spränger helt den företagsekonomiska, överrationaliserade förståelsen av entreprenörskap. Där har man undvikit att studera fenomenet förstagångsentreprenörer just av det skälet att dessa utgör en anomali för den företagsekonomiska världsbilden eller paradigmen. Företagsekonomer tvingas låtsas som om förstagångsentreprenörer inte existerar, eftersom ett erkännande av detta sociala faktum hotar den bild av affärsvärlden som företagsekonomi skisserar, en bild där socialt misslyckande eller hotet om detsamma är något man helst inte vill prata om och därför heller inte har några ord för. Därtill bidrar att företagsekonomer helt saknar intellektuella redskap att hantera denna typ av problemställningar, i det att utbildningen i företagsekonomi är tänkt att utveckla en helt annan sensibilitet än förståelse för mänskliga öden (som är humanvetenskaperna och den humanistiska sociologins domän).

Inte heller sociologer har emellertid alltid förmått att fånga denna aspekt till fullo. Den i den tyska och engelska sociologiska entreprenörskapslitteraturen ofta citerade sociologen Dieter Bögenholds tes att entreprenörskapsmotiv kan indelas i två idealtyper, "push"-motivet (entreprenörskap av nöd) och "pull-motivet" (entreprenörskap i självrealiseringssyfte), lider av samma grundläggande brist som den företagsekonomiska litteraturen (Bögenhold & Staber 1991 och 1993). Förklaringsmodellen intresserar sig djupast sett inte för det livshistoriska sammanhang som kan tydliggöra den typ av handlingsdilemman som förstagångsentreprenörer står inför, till skillnad från erfarna entreprenörer. Under denna distinktion finner vi återigen en överrationalisering av den entreprenöriella handlingen. Det är inte förvånande, eftersom push-pull modellen ursprungligen introducerades av ekonomer för att beskriva migrationshandlingar som styr-

da av enbart eller övervägande rationella motiv.²

Bland amerikanskt inspirerade sociologiska entreprenörskapsforskare, är det den "nya ekonomiska sociologins" problematisering av rational choice-modellen som har dominerat entreprenörskapsforskningen (Granovetter 1995; Swedberg 2000). Därav följer dock inte automatiskt ett intresse för den djupt existentiella dimension som dominerar förstagångsentreprenörer. Huvudintresset för den nya (amerikanska) ekonomiska sociologin har varit att legitimera ett studium av det ekonomiska livet som har ett annat syfte än den ekonomiska professionens, nämligen att visa att ekonomiska handlingar inte kan ses oavhängigt från den sociala kontext de ingår i (White 1982; Granovetter & Swedberg 2001).

Den gamla, av Parsons introducerade, ekonomiska sociologin tenderade att beskriva ekonomiska handlingar som "översocialiserade" – jämför Wrongs (1961) välkända kritik. Granovetter (1985) intar däremot en helt annan ståndpunkt i sin banbrytande artikel, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". Han argumenterar där för en simmelsk position, där socialitet har sitt eget värde och är ett självständigt motiv för ekonomiska handlingar – bortom både det rationella motivet (ekonomisk vinst) och det institutionella sammanhanget (socialiserade aktörers normkonformitet). Denna simmelska förståelse av det sociala i ekonomiska handlingar (Granovetter 1973) var också skälet till att Granovetter i samma artikel kunde påvisa att Oliver Williamsons tanke om "transaction costs" var en särskild variant av den Hobbeska, undersocialiserade lösning som Parsons parerade med att överdriva graden av socialitet i moderna samhällen. (För en god introduktion till grundtankarna i "transaction cost"-teorin, eller den "institutionella ekonomin" som den också kallas, se samlingsvolymen Carrol & Teece 1999 samt Williamson 1981).

Problemet med den nya ekonomiska sociologins syn på entreprenörskap är dock att den, sett utifrån förstagångsentreprenörer, kraftigt överdriver graden av simmelsk socialitet i ekonomiska handlingar. Förstagångsentreprenörers problem är ju just att de (ännu) inte är accepterade medlemmar av den sociala affärsmiljö där man fritt utväxlar informationer utifrån den "gävo"-princip som Mauss upptäckte och som Gouldner (1972) senare döpte till "reciprocitetsnormen". De ska själva skapa sin egen affärsidé utan hjälp utifrån, medlemmarna av "innegruppen" ser på dessa nykomlingar med misstänksamhet, graden av förtroende är nära noll och ska först långsamt byggas upp (Kramer & Tyler 1996). Därför

får de heller inte många kunder i affärsvärlden, leverantörerna är misstänksamma, bankerna och eventuella personalorganisationer likaså.

En stor del av förstagångsentreprenörens arbete består därför i att bryta ner denna misstänksamhet från omgivningens sida. Omgivningen känner inte denne person, och man känner heller inte andra som känner denne person, och det gör att entreprenörens enda möjlighet är att uppbygga ett förtroende steg för steg, tills personen blir en accepterad del av gemenskapen. Ställd på egen hand ökar naturligtvis risken för misslyckande katastrofalt. Till och med en briljant affärsidé kan gå åt pipan om entreprenören inte är i stånd att bryta ner detta misstroende. Detta kan illustreras av en akademiskt utbildad, amerikanskfödd kvinnlig entreprenör, som i början av nittioalet försökte sig på att starta ett företag för att distribuera tygblöjor i Danmarks näst största stad. Denna entreprenör, som vi kan kalla Doris, beskriver i en biografisk intervju (Kupferberg 1996) hur hon först stötte på oväntat starkt motstånd från de kommersiella bankerna mot sitt projekt, hur det senare lades stark press på dagisinstitutionerna från distributörerna av pappersblöjor att inte använda sig av hennes service och hur till slut också privatkunderna, som till en början stött henne kraftigt började svikta. Med fallande omsättning och stigande skuldbörda, såg Doris till slut ingen annan utväg än att ge upp och därmed slutade det äventyret. Hon försökte aldrig igen utan emigrerade några år senare (hon var då närmare 60) tillbaka till USA.

Litteraturen om kvinnliga entreprenörer berör denna existentiella aspekt av problemet, men som regel indirekt. Fokus ligger ofta på statistiska upplysningar, som alla pekar på att ett huvudproblem för kvinnliga företagare tycks vara att få sina affärsidéer finansierade (Brusch 1992: 14; Carter 1997: 169). Det råder delade meningar om ifall detta är bra eller dåligt. Någon hävdar att underkapitalisering minskar företagets chans att växa sig stort och starkt. Andra hävdar att en mera försiktig lånestrategi i själva verket är rationell, genom att den minimerar skuldbördan och därmed ökar företagets chans att överleva på längre sikt (Jungbauer-Gans & Preisendörfer 1992). Åter är det den företagsekonomiska rationaliteten som står i huvudfokus, varvid frågeställningar som är mer intressanta ur sociologisk synvinkel träder i bakgrunden, såsom huruvida det lägre kapitalgrundlaget beror på att kvinnor generellt är försiktigare, d v s mindre riskviliga än män, eller om det beror på att kvinnor är sämre på att presentera sig själva när de förhandlar om lån med bankrådgivare.

Preliminära data från den jämförande EU-undersökning som anfördes ovan

tyder på att det är frågan om en ömsesidig anpassningsprocess. Kvinnliga entreprenörer är mera försiktiga då de ska låna pengar men de gör också intryck av att de inte vill binda sig för så stora belopp som män. Samma undersökning antyder emellertid också att snarare än att vara uttryck för ett rationellt val, så är detta handlingsmönster ett sätt att hantera ett socialt handikapp. Affärsvärlden har traditionellt dominerats av män, de flesta gatekeepers är män och tenderar att uppfatta kvinnliga företagare med en blandning av nyfikenhet och nedlåtenhet. Det är denna "koloniala" mentalitet som får entreprenöriellt tänkande kvinnor att känna sig osäkra och mindervärdiga då de söker tränga in på en domän behärskad av en annan "ras". Problemet är med andra ord i grunden existentiellt.

Det är slående hur lite det har skrivits om kvinnliga entreprenörer i den företagsekonomiska litteraturen, trots att redan statistiken antyder att de har det svårare än andra. En förklaring kan vara att det inte är så mycket att säga om denna grupp, sett ur ett företagsekonomiskt rational choice-perspektiv. Om man antar att entreprenörskap är ett rationellt val, vari aktören maximerar sin nytta och minimerar sina risker, så framstår den lägre andelen kvinnliga entreprenörer ungefär på följande oproblematiska sätt: kvinnorna prioriterar ner den offentliga, inkomstgivande rollen till förmån för de privata, icke-avlönade arbetsuppgifterna i hemmet (en slags "trade-off" som också visar sig i entreprenöriella handlingsval – se Connelly 1992; Granger et al. 1995; Carr 1996). En annan och mycket djupare förklaring, som stämmer betydligt bättre överens med kvinnliga entreprenörers biografiska erfarenheter och berättelser som vi finner i den danska delen av ovannämnde EU-studie, antyder snarare att problemet bottnar i något helt annat: nämligen att det krävs dubbel energi för att både övervinna förstagångsentreprenörens sociala barriärer och slå sig in i en mansdominerad affärsvärld. Om förstagångsentreprenörskap är ett existentiellt problem för män, så är den existentiella aspekten inte mindre utan mer påträngande för kvinnor.

Entreprenörskap som reparationsarbete

Det ska sägas att jag, intill dess jag besökte Universal City utanför Los Angeles sommaren 1998 i slutet av en ettårig vistelse vid University of California at Berkeley aldrig hade hört talas om Carl Laemmle. Jag stötte på hans namn helt tillfälligt efter att jag vänt tillbaka till Aalborg och i universitetsbibliotekets monter för nya böcker såg titeln *City of Dreams: The making and remaking of Universal Pictures*, författad av en viss Bernard F. Dick. Där fick jag till min häp-

nad veta att skaparen och huvudägaren till en av Hollywoods mest berömda studior var en tysk-judisk immigrant från Laupheim i Württemberg där han föddes 1867 som det tionde barnet av i allt tretton i familjen. Min nyfikenhet var väckt. Jag upptäckte snart att Laemmle, långt ifrån att vara en tillfällighet, faktiskt representerade ett iögonfallande mönster (French 1971; May 1980; Gabler 1988). Huvudparten av de entreprenörer som byggde upp Hollywoodstudiorna hade en liknande bakgrund: "De kom från gettona i Kiev och Minsk och Warszawa, och från små städer som Laupheim i Tyskland och Ricse i Ungern och Krasmashilz i Polen. I sekelskiftets Amerika tog de nya namn då de började att slå sig fram i ett nytt land – namn som Mayer, Goldfish, Wagner, Zukor och Selznick" (Ziergold 1969: 9).

Laemmle var en del av samma grupp. Under åren 1871-85 drev en våg av *Auswanderung* över Tyskland. En och en halv million tyskar, 3.5 procent av befolkningen emigrerade varav huvudparten slog sig ned i USA, däribland Carl Laemmles bror Joseph som fick ett jobb hos en tyskspråkig tidning i Chicago. År 1884 var det Carls tur att pröva lyckan. Carls talang låg dock mera åt bokföring till. Det gick bra för Carl, hans inkomster steg och han hade råd att korsa Atlanten åtskilliga gånger under de följande åren, men han var fortfarande rastlös och växlade ofta jobb. 1894 slog han sig ner i Oshkosh, Wisconsin, blev anställd som säljare i en klädbutik, Continental Clothing. Ägaren, Sam Stern, blev så imponerad av Carls design av skyltfönster och postorderkatalog, liksom av hans energi att sprida katalogen genom personliga besök, att han 1898 belönade Carl genom att upphöja honom till daglig ledare för butiken. Samma år gifte sig Carl med ägarens brors- eller systerdotter, Recha.

Vi ska till 1906 innan det händer något avgörande i Carls liv igen. Precis vad som händer och som får honom att bryta upp från ett för den tiden välbetalt jobb (fyrtio dollar i veckan) framgår inte helt i Dicks biografi. Lokala rykten gör gällande att Carl hade agerat som dålig förlorare i det s k "kalkonkriget" 1905, då en lokal konkurrent till Continental (en Louis Streubling) fick idén att göra som Continental, det vill säga erbjuda en gratis kalkon till Thanksgiving till alla de kunder som handlade för minst 10 dollar. Konkurrenten sänkte beloppet till 9.50, med följderna att Carl tvingades redovisa en förlust på tretusen dollar, vilket skulle ha lett till att Carl blev avskedad. Dick är dock skeptisk mot denna lokal-historiska version: "Det är svårt att tro att Stern efter elva år skulle ha avskadat Carl, en framstående medlem av den tysk-amerikanska gemenskapen, på grund

av en felkalkyl. Sanningen är att Carl hade blivit alltför självsäker – till och med en smula arrogant – i det att han gick så långt att han i skrift anklagade Streubling för fräckheten att göra som Continental, som om någon hade monopol på gratisreklam” (Dick 1997: 13).

Oavsett vad som faktiskt hände, ledde denna penibla händelse till att Carl Laemmle inte hade lust att stanna kvar i Oshkosh. Hans lokala rykte hade lidit stor skada och därmed också hans auktoritet som ledare av butiken. Han var inte längre oslagbar och då hans personliga ambitioner drivits upp på grund av hans tidigare så framgångsrika karriär, så återstod bara en möjlighet, nämligen att packa och ge sig iväg. Alternativet hade varit att erkänna rollen som god förlorare i det lokala slaget och Laemmlers sura reaktion antyder att det var en roll som han inte var villig att träda in i frivilligt.

Den existentiella aspekten av entreprenörskap måste anses vara av stor relevans för immigrantentreprenörer, som ju har att brottas med problemet att deras medborgerliga status dras i tvivel av omgivningen. Trots det har denna aspekt i stort sett varit frånvarande i den omfattande litteraturen om detta fält som, till skillnad från andra former för entreprenörskap, har dominerats av sociologer. Huvudtesen i litteraturen om “etniskt entreprenörskap” har varit att etniska entreprenörer har en komparativ fördel i vissa sektorer av ekonomin som kräver låg kapitalinsats och hårt arbete, men att denna komparativa fördel samtidigt tenderar att fungera som en hämsko på längre sikt (Aldrich & Waldinger 1990; Waldinger, Aldrich & Ward 2000). Etniskt entreprenörskap utvecklas till “etniska enklaver” men utbrytningsförsök försvåras, i det att de fördelar som den etniska entreprenören har inom enklaven (tillgång till en säker marknad, överexploaterad arbetskraft, gynnsamma kreditvillkor etc) ju alltsammans är ett resultat av det etniska nätverket. Samma nätverk skapar dock sociala förpliktelser som förhindrar kapitalackumulation (Granovetter 1995), individuella strävanden (Portes & Sensenbrenner 1993) och inte minst tillgång till affärsmöjligheter som monopoliseras av andra grupper (Rezai 2001).

De ekonomisk-sociologiska teorierna om immigrantentreprenörer tenderar att bortse ifrån en viktig socialpsykologisk aspekt. Om de mest ambitiösa medlemmarna av en social grupp konsekvent blir behandlade som andra klassens medborgare, och det i ett samhälle som i sin grundprincip är demokratiskt-egalitärt (d v s hävdar att alla ska ha samma chans att visa vad de duger till), så har det socialpsykologiska effekter. I litteraturen är det framför allt Seymour Martin

Lipset som har framhåvt denna strukturella exklusionsmekanisms effekt på immigrantentreprenörerna. I sin historiesociologiska studie av det amerikanska samhället, *The First New Nation*, framkastar Lipset tesen att entreprenörskap bland immigranter kan ses som ett försök att återskapa individuellt självförtroende. För att förstå varför just immigranter tenderar att kasta sig ut i de mest riskfyllda typerna av eget företagande, är det inte nog med att peka på de existerande socialitetsformerna (nätverken), eftersom dessa inte förklarar drivkraften bakom denna typ av handlingar, som är djupt existentiella till sin karaktär:

“Då man i Förenta Staterna framhäver individuell framgång, tenderar de individer som känner sig handikappade, och som försöker lösa de därav följande tvivlen på sitt personliga värde, att vara under ett starkt “innovations”-tryck, d v s att använda vilka medel som helst för att uppnå socialt erkännande. Innovationstrycket kan reflekteras i ansträngningar som etablerade grupper inte skulle påta sig. Ett exempel på det är när nya och riskfyllda industrier utvecklas av individer som nyligen immigrerat, som har låg social status och som är förhindrade av begränsade ekonomiska resurser och social diskriminering att avancera uppåt på den ekonomiska stegen” (Lipset 1979: 175-6).

Goffmans intrikata analys av vad som händer i de sociala situationer då ett förtroende eller en förväntning svikits (Goffman 1997), och som jag valt att kalla “reparationsarbete”, är välägnat att begreppsliggöra just det djupt existentiella i denna typ av meningsfulla handlingar. Ett sådant reparationsarbete kan dock ta många former, och behöver inte nödvändigtvis uppträda enbart hos immigrantentreprenörer. Detta kan illustreras av fallet “Jakob” (Kupferberg 2001).

Jakob hade läst samhällskunskap på ett danskt universitet, men lyckades inte få ett jobb på universitetet inom sitt ämne, som han hoppats. Han satsade istället på att omskola sig till datalog, och fick några undervisningsassistenttimmar, som i kombination med arbetslöshetsunderstöd var tillräckligt för att han och hustrun kunde etablera sig i egen villa. Så uppstod plötsligt den chans han hade väntat på. En studiekamrat hade startat ett undervisningscentrum någonstans på landsbygden och erbjöd nu vännen en heltidstjänst. Jakob slog till, familjen bröt upp från sin tidigare tillvaro. Då centret efter några år råkade i stora svårigheter, stod han plötsligt i en omöjlig situation. För att rädda sig ur den knipa han bragt sig själv och familjen in i, beslöt Jakob att försöka sig på att starta eget företag. När vi intervjuade honom ett år efter händelsen, var Jakob igång med fyra-fem olika projekt. De flesta gav inte särskilt mycket inkomst, men de hade den för-

modligen, avsedda effekten att han gjorde sitt namn känt i lokalområdet, vilket utan tvivel ökade hans chanser att ta hem mer lukrativa affärsorder i framtiden. Men utan den livskris som framtvängde "reparationsarbetet" är det tveksamt om han skulle ha tagit steget.

Entreprenörskap som dubbelliv

Ett återkommande mönster hos förstagångsentreprenörer är att de ofta tar tid på sig för att bestämma sig för att bli entreprenörer på heltid och att de därför tenderar att skjuta upp det avgörande steget så länge som möjligt. Om det är riktigt som jag har hävdat att entreprenörskap djupast sett är en särskilt riskfylld karriärform i moderniteten, som bäst kan studeras ur ett livsperspektiv³, så kan vi förvänta att individer som redan har slagit in på en mera traditionell karriär inte så lätt låter sig slås ut ur ett sådant relativt normalt och förutsägbart förlopp eller biografi (Kupferberg 1995). Det första de vill göra är snarare att vinna tid, innan de bestämmer sig på riktigt och binder sig för en helt ny karriärform.

Vi kan förvänta en sådan tvekan i synnerhet hos personer som har slagit in på en professionell karaktär, eftersom tidsperspektivet här tenderar att utvidgas samtidigt som prestigeöverväganden kommer att spela en stor roll. Resultatet blir att förstagångsentreprenörer med denna ursprungliga livsplanering kan komma att leva ett slags dubbelliv, innan de slutligen bestämmer sig för att ta steget fullt ut. Möjligheten att leva detta dubbelliv är som regel avhängigt av att den enskilde inte har pressats in i entreprenörrollen (det senare är typiskt i de fall där det handlar om entreprenörskap som reparationsarbete). Detta hindrar inte att man också i sådana fall kan finna besvikelser tidigare i karriären som har varit pådrivande för att individen skulle börja experimentera med den entreprenöriella karriärformen, det Strauss (1959) kallar en "turning point". Poängen är att dessa besvikelser här är av relativt lindrig karaktär och att de av detta skäl inte omedelbart leder till att individen uppfattar det som omöjligt att fortsätta i den traditionella professionskarriären.

Besvikelsen är dock tillräckligt stark för att motivera individen att göra något helt annat och mera våghalsigt, ofta inom ett område där individen har utvecklat ett förtroendekapital som kan omsättas till affärsmässiga ändamål. Det bör framhåvas att detta förtroendekapital som regel haft ett helt annat ursprungligt syfte än det affärsmässiga. Med Simmel skulle man kunna säga att det är socialitet för sin egen skull (Granovetter 2000). Detta ställer i sin tur individen inför

ett dubbelt dilemma, eftersom problemet inte bara är att avsäga sig den sociala prestige som följer med den tidigare karriärform som man överger, utan också att omdefiniera en tidigare ren socialitetsform till en socialitetsform med övervägande rationella, affärsmässiga syften.

Ett intressant exempel på det nämns i Dennis McDougals biografi *The Last Mogul*, där McDougal beskriver framväxten av Music Corporation of America (MCA). MCA var ursprungligen ett agenturföretag inom musikbranschen, som under efterkrigstiden bidrog till att bryta ned det klassiska studiosystemet i Hollywood och skapa den affärsform som i dag dominerar filmbranschen, de så kallade "package deals". I en "package deal" förhandlar agentbyrå inte bara fram ett kontrakt för sin "star", utan säljer ett färdigt paket som inkluderar alla delkomponenter av betydelse – d v s ett filmmanuskript eller ett författarteam, en producent, regissör, medskådespelare, finansieringsavtal etc – till en av de stora filmdistributörer som behärskar världsmarknaden, och vars medverkan är en förutsättning för att en Hollywoodfilm ska nå längre än idé- och planeringsstadiet (Squire 1992). MCA's koncept var så framgångsrikt att det alltmer mäktiga företaget till slut uppslukade en av de stora filmstudiorna (Universal), innan det senare blev köpobjekt för stora media-intresserade företag utanför USA.

Skaparen av MCA var en läkarstuderande vid namn Jules Stein. Av ren musikglädje, men också för att finansiera sina studier vid University of Chicago (påbörjade 1913 och avslutade 1921), uppträdde Stein på familjefester och senare på dansklubbar i staden. Vid tidpunkten var Chicago ett centrum för ragtime och senare för storbandsjazz. Stein var inte någon stor musiker, men han var en förträfflig organisatör. Av det skälet fick han de andras förtroende att arrangera uppträdanden, förhandla med dansklubbsägarna om gager och betala ut andelar av kvällens inkomster. Det var i den sistnämnda egenskapen som han, av en ren tillfällighet, kom att snubbla över den affärsidé som senare blev till MCA. En söndagskväll råkade han av misstag dubbelboka sitt band. Men i stället för att ställa in ett av de två uppträdandena letade han fram ett annat dansband, som han engagerade för kvällen mot tio procent i kommission. "Den kvällen uppträckte Jules det uppenbara: i stället för att organisera bandet, repetera, betala resebensinen, blåsa i saxofon och spela fiol i tre eller fyra timmar och sedan dela upp pengarna på fem, kunde Jules tjäna nästan lika mycket genom att helt enkelt ta telefonluren och arrangera ett annat band att göra allt jobbet" (McDougal 2001: 11-12).

Om Stein hade tänkt som den rationelle entreprenör företagsekonomin vill ha oss till, så hade han strax övergett sina planer på att bli läkare och i stället kastat sig över denna lukrativa affärsidé som hade alla utsikter att göra honom stenkärlig inom loppet av få år. Märkligt nog tog det Jules mer än tio år efter denna upptäcktt innan han äntligen beslutade sig att satsa på en heltidskarriär som entreprenör inom musik- och underhållningsbranschen. För att få tid att fullfölja sina läkarstudier, ingick han ett partnerskap med två andra unga musikkollegor, Fred Hamm och Ernie Young. Han övertalade dessa två att stå för det dagliga arbetet med att styra deras musikbokningsbyrå, som vid tidpunkten hette Music Corporation. Senare försökte Jules Stein förmå sin bror Bill att ta på sig jobbet som bokningsagent, "men hans bror hade inte drivkraften eller begåvningen. Jules talade i telefonen lika mycket eller mera än Bill, och förmådde landskrogsgärdare, nattklubbeförestandare, och bröllofsfestsplanerare att engagera det ena eller det andra bandet" (McDougal 2001: 13).

Under tiden fortsatte Jules Stein envist den läkargärning han slagit in på. Efter att ha avslutat sin läkarexamen 1921 reste han året efter till Europa, där han studerade vid Wienuniversitetet. Vid återkomsten till Chicago blev han utnämnd till ledande specialläkarstuderande vid Cook County Hospital, men då han skulle ta nästa logiska steg i en medicinsk karriär, ett postgraduate studium i ögoninflammation vid de två ledande skolorna inom området, Harvard och Yale, blev han avvisad av bägge – med motiveringen att hans kunskaper i organisk kemi var otillräckliga. En tröst i motgången var dock att han i stället blev anställd hos en välrenommerad och framgångsrik privatpraktiserande ögonkirurg, Dr. Harry S. Gradle, som bodde i Highland Park, en av de mest förnämna förorter till Chicago.

Jules Stein levde nu mer och mer ett dubbelliv. "På ett år tjänade agenten J.C. Stein tio gånger så mycket som Dr. Jules Stein gjorde som praktiserande läkare. J.C. skrev in sig på en tre-årig korrespondenskurs i företagsekonomi, medan Dr. Stein höll sig ajour med den aktuella litteraturen om ögoninflammationer." (McDougal 2001: 13). Det var under denna period som musikentreprenören Stein, tack vare sina affärskontakter, upptäckte en ny och ännu mer lukrativ affärsmöjlighet, nämligen att göra musikband kända över radio. Radiomediet var den gången en helt ny företeelse som gjorde det möjligt för personer med kristallmottagare att följa med i direktutsändningar. Sett ur en musikarrangörs perspektiv erbjöd den nya mediateknologin en strålande affärsmöjlighet, nämligen

gen möjligheten att utnyttja radiomediet gratis reklam för ett okänt band vars rykte på detta sätt kunde spridas med blixstens hastighet.

Steins upptäckt bekräftar den ekonomiska sociologins påstående att nätverk är helt avgörande för innovationer (Podolny et al. 1996; Schenk et al. 1997), men reser samtidigt frågetecken om i vilken mån denna approach har lyckats övervinna den ekonomiska teorins överrationaliserade bild av ekonomiska handlingar. Stein grep, som man kunde förvänta, den nya affärsmöjligheten som gjorde det möjligt för honom att boka sina band för landsomfattande turnéer eller årslånga nattklubsarrangemang. Hans inkomster var nu så stora att han 1924 kunde betala sin tidigare affärspartner Ernie Young 10.000 dollar för rätten att överta ett av de namn som Young registrerat, Music Corporation of America. Samma år omvandlades företaget till ett aktiebolag med kontor på 159 North State Street i Chicago. Fortfarande tvekade dock Jules Stein att överge sin läkar-karriär. Han fortsatte att visa sig i Dr. Gradles praktik varje dag och han skrev vetenskapliga artiklar, varav ett blev så väl mottaget att det blev återuptryckt av Zeiss optikföretag som en instruktionsmanual för optometriker.

Affärsframgångarna fortsatte, MCA flyttade till ett nytt och pampigare kontor på 32 West Randolph Street och Jules Stein hade nu så mycket att göra att hans närvaro i Dr. Gradles praktik blev mer och mer sporadisk. Dr. Gradles tålamod var på väg att ta slut. Jules Steins turnerande orkestrar, som blivit berömda genom radion, visade sig vara ett guldägg. Det avgörande, det som gjorde att Stein tog steget och blev musikentreprenör på heltid, var dock inte bara pengarna utan det prestigegenombrott som denne son till en judisk immigrant upplevde när hans agentur bröt ner de antisemitiska fördomar som tidigare hade stängt ute honom från att spela för protestantiskt dominerade "country clubs" och för de rikaste WASP-familjerna, såsom Rockefellers och McCormicks (McDougal 2001: 21). Först när hans egen affärsverksamhet hade uppnått samma grad av respektabilitet som det betydligt blygsammare betalda men högstatusomgärdade läkaryrket, var Jules Stein beredd att överge sitt dubbelliv för gott.

Den betydelse som statusöverväganden spelar för personer som slagit in på en professionskarriär, illustreras av en dansk undersökning. I studien fick slumpmässigt valda medlemmar ur Civilekonomsföreningen och Civilingenjörssföreningen, som avslutat sina studier inom de senaste tio åren, ange sin syn på varför de inte hade blivit entreprenörer (Kupferberg 1997). Huvudresultatet av denna undersökning var att det viktigaste skälet till att inte bli entreprenör var

att det inte riktigt passade in i de egna karriärplanerna, som hade en övervägande traditionell professionsinriktning. Övergången till en entreprenöriell karriär uppfattades generellt som en ovälkommen störning i den egna livsplanen: Dels för att den var mer riskfylld, dels för att entreprenörskap associerades med en lägre social prestige än en professionskarriär. Dessa prestigeöverväganden var mycket tydliga, men samtidigt outtalade, i det att de uppträdde indirekt, som en form av efterrationalisering.

Samtidigt fanns det en intressant skillnad mellan de två grupperna. Civilekonomernas karriärplaner hade karaktär av en brant stege, där den enskilde förväntades byta arbetsgivare vartannat eller vart tredje år för att hinna nå upp till toppen innan man blev fyrtio. Civilingenjörernas förväntade karriärkurva var mer plan. Här härskade en osynlig sjuårsregel, som motiverades med att det viktigaste karriärinstrumentet var att man visar att man är lojal med företaget. Den civilekonom som stannade för länge på ett arbete ansågs omvänt sakna personliga ambitioner. Här uppfattades "hoppjerkeri" inte som diskvalificerande opålitlighet utan som ett pålitligt ledartecken. Oavsett om karriärnormerna var av den ena eller den andra arten, hade de dock bägge den effekten att de fungerade som normativa barriärer mot entreprenörskap. Översatt till Granovetters termer kan vi säga att civilingenjörernas karriärnormer var "översocialiserade" medan civilekonomernas karriärnormer var "undersocialiserade."

Den undersocialiserade karriärformen medförde för civilekonomernas del att deras personliga affärskontakter saknade den kombination av starka och svaga kontakter som enligt nätverksteorin är en förutsättning för att man ska kunna identifiera "strukturella hål" i marknaden (Burt 2000). Detta efterrationaliserades av civilekonomerna med att de inte hade någon egen produkt eller service att bjuda ut på marknaden, de var inte uppfinnartypen. Nya företag uppstår emellertid ofta genom att ingenjörer och företagsekonomer går samman om att marknadsföra en produkt som ingenjören har uppfunnit. Därför ska det svaret snarast ses som en efterrationalisering. Att civilekonomerna inte blev entreprenörer var snarare en effekt av deras undersocialiserade karriärorientering, som uteslöt den typ av nätverksbyggande mellan de två professionsinriktningarna som idag ger upphov till många nya företagsidéer.

Bland civilingenjörerna var svaret ofta att det som hindrade dem att starta eget företag var en kontraktklausul som sa att nya produktidéer, som utvecklats medan de varit anställda inom företaget, fortsatte att tillhöra företaget två år

efter det att anställningen upphört. Även detta argument kan betraktas som en efterrationalisering. Många nya teknikföretag startar just som "spin-offs" med företagets stöd, eller åtminstone med dess goda minne. För företagets del kan det ju rent av vara en fördel att någon de känner går in i en marknad som är olönsam ur företagets egen synvinkel på kort sikt, men som på längre sikt eventuellt kan supplerat företagets produktutbud eller på annat sätt stärka dess konkurrensposition. Problemet var snarare att civilingenjörernas starka identifiering med företaget skapade en översocialisering som förhindrade dem ifrån att utnyttja de affärsmöjligheter som uppenbarade sig via deras affärskontakter.

I bägge karriärformerna kan vi dessutom tala om en "överdeterminering", genom att bägge karriärformer gav den enskilde den höga prestige som en akademiskt baserad professionskarriär automatiskt medför. Resultatet blev att entreprenörskap inte uppfattades som ett lockande alternativ, med mindre än att detta gav möjlighet att leva ett liv på en helt annan materiell nivå, med tillhörande social status.

Entreprenörskap som stigberoende handlingssekvenser

I mitten av 90-talet genomförde jag en biografisk studie av entreprenörskap bland danska akademiker, vilkas karriärförväntningar stod långt ifrån affärslivets normer och värderingar (Kupferberg 1996; 2001). Undersökningen begränsade sig till Magisterforeningens avdelning för egna företagare ("selvstændige"). Av de cirka femtio medlemmarna utvaldes tio med en humanistisk eller samhällsvetenskaplig bakgrund för livshistoriska/biografiska intervjuer. Ett slående mönster i denna studie var i hur liten grad beslutet att bli egen företagare framstod som en planerad process. Slumpen snarare än rationellt beslutsfattande tycktes dominera den handlingssekvens som ledde till eget företagande. De flesta hade ursprungligen satsat på en akademisk karriär som forskare eller undervisare, men på grund av olika omständigheter hade det inte blivit som de ursprungligen hade tänkt sig. Några hade blivit anställda i det privata näringslivet och härifrån hade de så gått vidare till en tillvaro som egna företagare. Andra hade på olika vägar utvecklat ett väletablerat nätverk till den offentliga sektorn, vilket gjorde en tillvaro som egen företagare till ett realistiskt alternativ. Två entreprenörer hade under lång tid planerat att starta eget företag, men den ena (en kvinna) hade tvingats ge upp försöket på grund av oväntade motgångar och den andre (en man) tvekade att ta steget fullt ut på grund av familjeförpliktelser. En

entreprenör slutligen hade en historia av personliga misslyckanden bakom sig (p g a samarbetsproblem) och såg entreprenörskap som sitt sista hopp att bevisa sitt egenvärde.

I samtliga fall är det påfallande i hur hög grad ursprungliga livsplaner förändrades av omständigheter eller utfall som var annorlunda än den individen ursprungligen hade föreställt sig. I samtliga fall utlöste detta existentiella kriser eller överväganden som tvingade individen att ta ett viktigt beslut om sin egen framtid. Vid första påseende tycks dessa återkommande kriser bekräfta det Bourdieu hävdade i en uppmärksammat artikel (Bourdieu 2000). Bourdieus driver tesen att den föreställning om "autonomi", som ligger till grund för de biografiska berättelserna i det moderna, är en illusion – om något så är livsförlopp i det moderna "heteronoma", d v s utslutande styrda av övermäktiga, sociala krafter (Bourdieu 2000). En mer detaljerad läsning av de biografiska berättelserna visar dock att huvudproblemet är något helt annat. Individen slutar ju inte upp med att försöka styra eller planera sin framtid när den ursprungliga planen visar sig slå fel. Man håller alltså fast vid den romantiska illusionen att man kan styra sitt eget liv, trots att, och delvis på grund av, att den gång på gång motbevisas av verkligheten. Individen vägrar att ge upp tanken på att "kolonisera framtiden" (Giddens 1991) och fortsätter därför att producera nya biografiska berättelser.

Det som tycks ske i ett individuellt livsförlopp är att det skapas vad man skulle kunna kalla en stigberoende handlingssekvens, i den meningen att ett bestämt val i en tidigare livsfas öppnar nya möjligheter för individen senare i livet, samtidigt som andra handlingsmöjligheter utesluts:

"En karriär består ... av händelser som tilldelar sig själva karriärvärde. Detta är i sin tur enbart möjligt med hänsyn till händelser som gör andra händelser möjliga, för vilket detsamma gäller, exempelvis att uppnå vissa yrkespositioner som förutsättning för vidare yrkespositioner ... en karriär är i denna mening ett nästan förutsättningslöst påbörjande, sig självt möjliggörande förlopp. Just av detta skäl kan det tjäna till artikulering av individualitet över tid" (Luhmann 1994: 196).

I moderniteten är huvudproblemet alltså inte är i hur hög grad karriärförlopp styrs av externa och interna faktorer (i realiteten är det frågan om ett intrikat samspel). Problemet är snarare den ovisshet som karakteriserar karriärbeslut i det moderna, och som är en följd av att aktören saknar den kunskap och de informationer som är nödvändiga för att träffa ett helt genom rationellt val.

Problemet formulerades första gången i sociologin, så vitt jag vet, av Everett Hughes i artikeln "The Making of a Physician" (Hughes 1964: 116-130). Här framhäver Hughes en typ av valsituationer som ofta präglas av nervositet: individen är medveten om att valet kommer att ha konsekvenser för honom själv långt in i framtiden, utan att han dock vid denna tidpunkt kan klargöra exakt vilka dessa konsekvenser kommer att vara (om han visste det, hade han ju ingen anledning att vara nervös). Som Luhmann betonar uppträder vissheten alltid i efterhand, "då det inom karriärförloppet kan visa sig att andra handlingar i det förflutna hade varit nyttigare; eller att flera av de ansträngningar som man påtog sig för karriärens skull visade sig vara överflödiga" (Luhmann 1994: 197).

Resonemanget kan illustreras av följande fall. En kvinnlig entreprenör, som vi kan kalla "Britta", utbildade sig ursprungligen till gymnasielärare i franska och tyska. Efter att i sju år förgäves ha försökt få en fast tjänst på ett gymnasium i närheten av Aalborg, där hon bodde i en villa tillsammans med sin sambo, fick hon ett erbjudande av en arbetsförmedlare om ett jobb som språkkonsulent i ett privat företag i Frederikshavn. Firman producerade vattensängar och hade planer på att bygga ut sin exportverksamhet till de europeiska länderna. Britta attraherades av tanken, hennes sambo var emot. Det slutade med att de två separerade, villan blev såld och Britta flyttade ensam till Frederikshavn för att starta en ny karriär. Det visade sig dock ganska snart att hon blivit lockad med falska utsikter. Firman befann sig i en desperat situation. Den danska marknaden för vattensängar hade helt brutit samman, firmans produkt var osäljbar och försöket att exportera sig ur krisen var en ren chansning som företagets ledning hade tagit. Antingen lyckades det eller så skulle firman gå i konkurs. Det lyckades inte, och det var i denna situation som företagets tidigare produktionschef kom med ett förslag som Britta inte hade råd att tacka nej till. Förslaget gick i all korthet ut på att de två skulle starta en ny firma som inte själv stod för produktion av vattensängar, utan enbart för design och marknadsföring av specialmodeller för kräsna kunder, framför allt i Tyskland.

Om samme produktionschef hade frågat henne ett år innan om hon ville vara med på idén hade hon säkert svarat att han måste vara tokig, varför skulle hon ge sig in på ett så våghalsigt äventyr? Då hade det varit bättre att fortsätta som tidigare med sjukvikariat och hoppas på att det till slut skulle dyka upp en fast tjänst som passade hennes kvalifikationer. Nu var emellertid situationen helt annorlunda. Hon hade fattat ett beslut och hade av det skälet bränt sina broar, både mänskligt och professionellt. Man kan förmoda att det hade kostat många

tårar att bryta upp geografiskt och från det tidigare förhållandet, på något sätt måste hon visa för sig själv att det inte var förgäves. Och i och med att hon hade tagit ett jobb i en privat firma hade hon också klivit över den osynliga gränsen mellan offentlig och privat karriär, hennes rykte bland gruppen av gymnasielärare hade tagit obotlig skada, vem av hennes tidigare kollegor skulle rekommendera henne för ett gymnasiejobb efter detta? Genom sitt tidigare beslut hade hon avskrivit värdet av det tidigare sociala nätverket och det återstod inget annat än att försöka bygga upp ett helt nytt i det verksamhetsfält där hon, mer eller mindre av en tillfällighet, hade hamnat.

Entreprenörskap i undersocialiserade industriella populationer

En viktig lärdom av att studera entreprenörskap är hur viktiga personliga nätverk är för en framgångsrik entreprenöriell karriär (Johannisson 1987). Det som kallas "branschkännedom" består ju inte uteslutande av utbildning eller kompetens inom ett bestämt område, man måste också veta vilka produkter och tjänster som efterfrågas på marknaden, vem ens konkurrenter är och vad de planerar, hur man förhandlar sig fram till bättre villkor med banken, leverantörerna, personalen, kunderna etc. Det är en kunskap man inte kan läsa sig till, det är en "tyst kunskap" som en entreprenör får genom att ständigt befinna sig i rörelse och prata med de berörda parterna. De rationella affärsbesluten framstår som ett resultat av dessa socialitetshandlingar. För att socialitetshandlingarna ska kunna användas till affärsändamål måste de i själva verket motiveras av socialitet för sin egen skull (denna insikt utgör kärnan i Granovetters många bidrag till den nya ekonomiska sociologin, se ovan).

Denna "bakvända" relation mellan socialitet och rationalitet i affärsvärlden kan illustreras av "Klaus", en antropolog som omskolade sig till installatör av datasystem för företag. Klaus var ursprungligen tredje man i en firma med huvudvikt på praktisk utbildning inom området, men oenighet om firmans framtid ledde till att han startade sitt eget företag, på sitt goda namn och ett lån från föräldrarna. Klaus dag består i att han sitter i telefon eller är på kundbesök. För att hänga med är det också nödvändigt att läsa facklitteraturen på området, men det är något han skjuter upp till helgerna. Det viktigaste är den ständiga kontakten med kunderna. De ständiga kundkontakterna är, som han uttrycker det, "lika värdefulla som guld", för utan dessa samtal skulle han snart mista den goodwill han ackumulerat bland sina potentiella kunder. Det är för att han visar sig intres-

serad och avsätter tid till att prata om smått och gott som han slutligen blir belönad. Poängen är att dessa dagliga samtal just inte har till avsikt att omedelbart avsluta ett affärskontrakt, utan mera har ett element av att man visar att man bryr sig och vill dela både bekymmer och glädjeämnen med kunderna. Just för att de går utöver den rent affärsmässiga, undersocialiserade rationalitet som bygger på egennytta, så skapas och vidmakthålls det förtroendekapital som är en förutsättning för att rationellt beslutsfattande mellan de två parterna ska komma till stånd.

Problemet med denna nätverksapproach är dock att den förutsätter att dessa nätverk är relativt stabila och därför inte kräver annat än ett rutinmässigt vidmakthållande. Detta är dock inte alltid fallet. Jag har ovan pekat på initialsårigheterna att etablera sådana nätverk bland förstagångsentreprenörer, kvinnor, invandrare och akademiskt utbildade. Problemet existerar dock också i en helt annan form, nämligen i oreglerade industriella populationer präglade av grundläggande osäkerhet, knivskarp konkurrens och råa affärsmetoder. Resultatet är en affärsatmosfär som långt ifrån att vara präglad av socialitet och harmoni ofta präglas av djupt misstroende, opportunist och ständiga maktspel. Framhävandet av den reciproka socialiteten som en integrerande, moraliskt bindande kraft inom affärslivet ska med andra ord inte drivas så långt att den får oss att idyllisera den andra typ av industriell affärsverksamhet som också förekommer, nämligen i undersocialiserade industriella populationer.

Ett exempel är musik- och underhållningsbranschen i USA under mellankrigstiden. Till den ändan kan vi än en gång citera McDougals biografi över de två mediemoguler som byggde upp MCA, det som senare blev MCA/Universal. McDougal dokumenterar i sin biografi de nära kontakter med den undre världen som var en nödvändighet i mellankrigstidens USA, där en musikbyrå som levde av att boka restaurangmusiker inte kunde undgå att förhandla med aktörer som mer eller mindre använde sig av gangstermetoder för sin verksamhet. Den cynism och användning av vulgära övertalningsmetoder som var vanlig i branchen, avspeglade det förhållandet att man "opererade i en industri som var totalt oreglerad, bland klienter som var ett steg ovanför falskspelare och kringvandrande tivoliarbetare" (McDougal 2001: 33).

Ett liknande exempel finner vi i den amerikanska filmindustrins tidiga barnom. I denna, likaledes totalt oreglerade, industri med knivskarp konkurrens försökte sig Edison, uppfinnaren av filmkameran, på att skapa en kartell (den s k

”Trust”) för att skapa ordnade förhållanden. Kartellen bestod av av åtta “tillverkare” (“manufacturers”) av film, som det hette den gången, och tanken var helt enkelt att försöka monopolisera all produktion och distribution av film genom att utkräva en licensavgift av alla biografägare (Ramsay 1926/1964; Hampton 1931/1970; Balio 1976). Försöket stötte dock på våldsamt motstånd från de oberoende producenterna och distributörerna, ett motstånd som ökade då kartellen försökte utvidga sitt monopol genom att köpa upp alla distributionsföretag utanför dess kontroll. För att genomdriva sitt monopolkrav drog sig kartellen heller inte för att använda alla tillgängliga metoder, lagliga såväl som olagliga, för att sabotera de oberoende filmbolagen.

Mot denna bakgrund är det djupt missvisande att framhäva den tidiga amerikanska filmindustrin som exempel på socialitetsnormens genomslagskraft (Mezias & Kuperman 2001). Den enkla sanningen var att det under denna period närmast rådde öppet krigstillstånd i den amerikanska filmindustrin. William Fox, ägaren till en av de få återstående oberoende distributionskedjorna med centrum i New York området, använde rävspel för att försvara sina intressen. Carl Laemmle, som den gången var ledare av de oberoende filmproducenter som slutit sig samman i Independent Motion Picture Producers (IMP), organiserade tillsammans med sin partner Cochrane en annonskampanj som använde sig av alla retorikens konster för att undergräva kartellens auktoritet. Inspelning av film måste ofta ske i all hemlighet för att kartellens detektiver inte skulle bryta sig in och beslagta utrustningen.

En annan taktik var att förlägga filminspelningar så långt borta från kartellens legala och fysiska trakasserier som möjligt, vilket förklarar den märkliga praxis att filma i Florida, Cuba och, som senare blev allt vanligare, i Hollywood. Den första långfilm (s k “feature”) som spelades i Hollywood av det nystartade oberoende företaget, Lasky Film Production, blev också saboterad i det att någon trängde in i studion och repade sönder negativet så att det blev oanvändbart. Regissören, Cecil B. DeMille var dock förberedd på alla eventualiteter och hade låst in en kopia av negativet i ett kassaskåp (DeMille 1937). Situationen ändrades till det bättre först då “tillverkarna” av film försvann från marknaden och ersattes av det vi i dag känner som “producenter”, d v s skaparna av de stora Hollywoodstudiorna. Den sociala drivkraften bakom denna process var judiska immigrantentreprenörer. I likhet med Laemmle hade de startat som ägare av femcentsbiografer, men till skillnad från de till övervägande del protestantiska “till-

verkarna” av film föraktade de inte sin publik (Irvin 1928/1970; Zukor 1953). Dessa immigrantentreprenörer såg det “tillverkarna” inte förstod, nämligen att film inte var vilken produkt som helst. Den var inte en nyttighet som förbrukades av rationella skäl, utan en emotionell upplevelse av i grunden romantisk karaktär (Kennedy 1927; Sklar, 1994; Maltby 1995). “Tillverkarna” av film uppfattade sin produkt som vilken fabriksvara som helst – en slags nyttighet som i likhet med matvaror, husgerådsartiklar och transportmedel efterfrågades med stor regelbundenhet och därför också krävde en rent fabriksmässig produktion, organisation och försäljningsmetoder. De judiska biografägarna såg dock just det som de protestantiska tillverkarna inte kunde förena med sin puritanska, djupt asketiska och överrationaliserade världsbild. Här spelade det inte minst en roll att man hade yrkeserfarenheter från en industri med liknande romantiska drag – där marknaden var nyckfull, där de behov industrin inriktade sig på gick utöver den asketiska nyttan och organiseringen inte var strikt rationell och fabriksmässig: “Carl Laemmle jämförde ofta det att sälja film med sina erfarenheter med att sälja kläder. Både krävde en sensitivitet gentemot aktuella stilar. Det kritiskt avgörande i alla dessa brancher var förmågan att suspendera sin egen smak och kalkylera andras önskningar. Mogulerna kultiverade denna konst, vilket gav dem en komparativ fördel i en marginell industri som appellerade till konsumenternas önskningar” (May & May 1982: 11).⁴

Konklusion

Jag har i denna artikel framför allt pekat på begränsningarna i den företagsekonomiska litteraturen omkring entreprenörskapsfenomenet, som enligt min mening överbetonar den rationella aspekten av entreprenörskap. Entreprenörskap kan inte förstås om vi inte tar utgångspunkt i tanken att det djupast sett är frågan om en existentiell handling. Jag har dock samtidigt pekat på att inte heller den nya ekonomiska sociologins förståelse av entreprenörskap ger en tillfredsställande förklaring av fenomenet, eftersom man här ofta redan förutsätter den reciproka socialitet som är förutsättningen för affärsmässig rationalitet. Därvid bortser man från att denna socialitet inte existerar för en stor grupp av entreprenörer, som istället först måste bygga upp den. Jag vill avslutningsvis framhäva att inte heller Webers ekonomiska sociologi är tillräcklig för att förstå och förklara entreprenöriella handlingar (Swedberg 1998).

För det första saknas i Webers handlingsschema en kategori som jag vill kalla

“uppbrottshandlingar”. Dessa bryter med rutiner och traditioner och kan heller inte förstås i termer av värde- eller instrumentell rationalitet. För det andra är det emotionalitetsbegrepp som Weber laborerar med otillräckligt, eftersom entreprenörskapets emotionalitet ju inte är av rent “expressiv” eller spontan karaktär, utan bottenar i den känsla av nervositet som är knuten till handlingar vars konsekvenser i framtiden är osäkra. För att förstå denna typ av existentiella handlingar, som kombinerar uppbrott med osäkerhet, är Kierkegaards och Sartres analyser betydligt mer användbara.

Slutligen är det något som tyder på att Webers ekonomiska sociologi i sista hand är förankrad i en puritanskt, asketisk och överrationalistisk modernitetsförståelse, som inte lämnar plats för den romantiska dimension som i hög grad präglat det tjugonde århundradets alltmer konsumtionsorienterade kapitalism – och där inte minst Hollywood och dess judiska immigrantentreprenörer tycks ha spelat en betydligt mera revolutionär roll än de flesta av oss anar.

Noter

För kritik och kommentarer till tidigare versioner av denna artikel vill jag speciellt framföra mitt tack till två anonyma referees samt Olav Juul Sørensen, Bengt-Åke Lundvall och Paavo Bergman.

¹ Detta var ett av huvudresultaten av en komparativ studie av entreprenörskap i 6 europeiska länder (Grekland, Italien, Tyskland, Storbritannien, Danmark och Sverige) som genomfördes 1998-2000. Slutrapporten är under utarbetande. För en summering av relevanta danska data, se Thomsen & Kupferberg (2001).

² Se Guibernau & Rex (1999: 257-269). Som påpekats av svenska migrationssociologer (Hammar et al. 1997) är huvudproblemet med denna modell att den inte förklarar varför det är så få som trots allt migrerar. Det är när vi ställer migrationsproblemet “omvänt” som vi börjar inse att också andra aspekter, såsom vanor och känslor, ingår i migrationsöverväganden i en inte oväsentlig grad.

³ Den danske antropologen Højrupps tanke om olika livsformer nämner märkligt nog inte den entreprenöriella livsformen, vilket nog ska ses mot bakgrund av en marxistiskt färgad misstro mot fenomenet i kombination med en slappt vardagsmässig tolkning av karriärbegreppet – som ju har en lång tradition som ett strikt sociologiskt begrepp, utvecklat av framför allt Everett Hughes och Howard Becker.

⁴ Likheterna mellan klädesindustrin och filmindustrin framhävs av Stinchcombe (1968), Hirsch (1972) och Faulkner & Anderson (1987). Hollywoods roll i skapandet av en konsumtionsorienterad kultur med tydliga romantiska drag (Campbell 1987) framhävs i May (1980), Sklar (1984) och Desser & Jowett (2000).

Referenser

- Abell, Peter (1996) "Self-Employment and Entrepreneurship: A Study of Entry and Exit", s.175-205 i Clark, Jon (red.) *James S. Coleman*. London: Falmer Press.
- Aldrich, Howard E. (1989) "From traits to rates. En ecological perspective on organizational foundings". *Paper presented at the Gateway Conference on Entrepreneurship*, St. Louis, MO.
- Aldrich, Howard E. (2000) "Entrepreneurial Strategies in New Organizational Populations", s.211-227 i Swedberg, Richard (red.) *Entrepreneurship. The Social Science View*. Oxford: Oxford University Press.
- Aldrich, Howard E. & Waldinger, Roger (1990) "Ethnicity and Entrepreneurship", *Annual Review of Sociology*, 16: 111-135.
- Aldrich, Howard E. & Martinez, Martha Argelia (2001) "Many are Called, but Few are Chosen: An Evolutionary Perspective for the Study of Entrepreneurship", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer: 41 - 56.
- Balio, Tino (red.) (1976) *The American Film Industry*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Bhave, Maresh P. (1993) *Entrepreneurial Firm Creation Processes*. New York & London: Garland Publishing.
- Bourdieu, Pierre (2000) "Die biographische Illusion.", s.51-60 i Hoerning, Erika M. (red.) *Biographische Sozialisation*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Brockhaus, R. H. & Horwitz, P.S. (1986) "The Psychology of the Entrepreneur", s.25-48 i Sexton, D.L. & Smilor, R. W. (red.) *The Art and Science of Entrepreneurship*. Cambridge, Mass.: Ballinger.
- Brush, Candida G. (1992) "Research on Women Business Owners: Past Trends, A New Perspective and Future Directions", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer: 5-30.
- Bull, Ivan & Willard, Gary E. (1993) "Towards a Theory of Entrepreneurship", *Journal of Business Venturing* 8: 183-195.
- Burt, Ronald S. (2000) "The Network Entrepreneur", s.281-307 i Swedberg, Richard (red.) *Entrepreneurship. The Social Science View*. New York: Oxford University Press.
- Bögenhold, Dieter & Staber, Uno (1991) "The Decline and Rise of Self-Employment", *Work, Employment & Society*, 5 (2): 223-239.
- Bögenhold, Dieter & Staber, Uno (1993) "Self-Employment Dynamics: A Reply

- to Meager”, *Work, Employment & Society*, 7 (3): 465-472.
- Campbell, Colin (1987) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Carr, Deborah (1996) “Two Paths to Self-Employment? Women’s and Men’s Self-Employment in the United States, 1980”, *Work and Occupations*, Vol. 3 No 1: 26-53.
- Carroll, Glenn R. & Teece, David J. (red.) (1999) *Firms, Markets and Hierarchies. The Transaction Cost Economics Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Carter, Nancy (1997) “Entrepreneurial Processes and Outcomes: The Influence of Gender”, s.163-177 i Reynolds, Paul D. & White, Sammis B. *The Entrepreneurial Processes. Economic Growth, Men, Women, and Minorities*. Westport: Quorum Books.
- Cole, A.H. (1969) “Definition of Entrepreneurship”, s.10-22 i Komives, J. L. (red.) Karl A. Boström *Seminar in the Study of Enterprise*. Milwaukee: Center for Venture Management.
- Connelly, Rachel (1992) “Self-Employment and Providing Child Care”, *Demography*, 29 (1): 17-29.
- Davidson, Per & Wiklund, Jonas (2001) “Levels of analysis in entrepreneurship research. Current research practice and suggestions for the future”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer: 81-99.
- DeMille, William C. (1937) *Hollywood Saga*. New York: Dutton.
- Desser, David & Jowett, Garth S. (red.) (2000) *Hollywood Goes Shopping*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dick, Bernard F. (1997) *City of Dreams: The making and remaking of Universal Pictures*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Dickson, Peter R. (1994) *Strategic Marketing*. Fort Worth: Harcourt Brace.
- Duyer, W.G. Jr. (1994) “Toward a Theory of Entrepreneurial Careers”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Winter: 7-21.
- Faulkner, Robert R. & Anderson, Andy B. (1987) ”Short-Term Projects and Emergent Careers: Evidence from Hollywood”, *American Journal of Sociology*, 92 (4): 879-909.
- French, Philip (1971) *The Movie Moguls. An Informal History of the Hollywood Tycoons*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Gabler, Neil (1988) *An Empire of Their Own. How the Jews Invented*

- Hollywood*. New York: Crown.
- Gartner, William B. (1985) "A Conceptual Framework for Describing the Phenomenon of New Venture Creation", *Academy of Management Review*, 10 (4): 696-706.
- Gartner, William B. (1989) "Who is an entrepreneur? is the wrong question", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer: 47-67.
- Gartner, William B. (1990) "What are we talking about when we talk about entrepreneurship?", *Journal of Business Venturing* 5: 15-28.
- Gartner, William B. (2001) "Is There an Elephant in Entrepreneurship? Blind Assumptions in Theory Development", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer: 27-39.
- Gartner, William B, Bird Barbara.J. & Starr, Jennifer (1992) "Acting as if. Differentiating Entrepreneurial from Organizational Behavior", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Spring: 13-31.
- Gartner, William B & Gatewood, Elizabeth (1992) "Thus the Theory of Description Matters", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Fall: 5-9.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Ervin (1997) "On Cooling the Mark Out: Some Aspects of Adaption to Failure", s.3-20 i Lemert, Charles & Branaman, Ann (red.) *The Goffman Reader*. Oxford: Blackwell.
- Gouldner, Alvin W. (1972) *For Sociology*. New York: Basic Books.
- Granger, Bill, Stanworth, John & Stanworth, Celia (1995) "Self-Employment Career Dynamics: The Case of 'Unemployment Push' in UK Book Publishing", *Work, Employment & Society*, 9 (2): 499-516.
- Granovetter, Mark (1973) "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology* 78 (6):1350-1380.
- Granovetter, Mark (1985) "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91 (3): 481-510.
- Granovetter, Mark (1995) "The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs", s.128-165 i Portes, Alejandro (red.) *The Economic Sociology of Immigration: Essays in Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York: Russel Sage Foundation.
- Granovetter, Mark (2000) "A Theoretical Agenda for Economic Sociology". *Department of Sociology*, Stanford University, June 1.

- Granovetter, Mark & Swedberg, Richard (red.) (2001) *The Sociology of Economic Life*. Boulder: Westview Press.
- Guibernau, Montserrat & Rex, John (red.) (1999) *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Cambridge: Polity Press.
- Hammar, Thomas, Brochmann, Grete, Tamas, Kristof & Faist, Thomas (1997) *International Migration, Immobility and Development*. Oxford: Berg.
- Hampton, Benjamin B. (1931/1970) *History of the American Film Industry*. New York: Dover Publications.
- Hirsch, Paul M. (1972) "Processing Fads and Fashions: An Organization-Set Analysis of Cultural Industry Systems", *American Journal of Sociology*, 77 (4): 639-659.
- Hughes, Everett C. (1964) *Men and their Work*. Glencoe: The Free Press.
- Hughes, Everett C. (1984) *The Sociological Eye*. New Brunswick: Transaction Books.
- Irwin, William H. (1928/1970) *The House the Shadows Built*. New York: Arno Press & The New York Times.
- Johannisson, Bengt (1987) "Anarchists and organizers: entrepreneurs in a network perspective", *International Studies of Management and Organization*, 17 (1): 49-63.
- Jungbauer-Gans, Monika & Preisendörfer, Peter (1992) "Frauen in der beruflichen Selbständigkeit", *Zeitschrift für Soziologie* 21 (1): 61-77.
- Kennedy, Joseph (1927) *The Story of Films*. Chicago & New York: A.W. Shaw.
- Kramer, R. M. & Tyler, T.R. (1996) *Trust in Organizations*. London: Sage.
- Kupferberg, Feiwel (1995) "Biografisk Självgestaltning", *Sociologisk Forskning*, 32 (4): 32-57.
- Kupferberg, Feiwel (1996) *Humanistiske Iværksættere*. Department of Development and Planning, Aalborg University, Skriftserie Nr. 190.
- Kupferberg, Feiwel (1997) "Soziologie des beruflichen Neuanfangs: Von akademischer Lehrtätigkeit zu beruflicher Selbständigkeit", s.188-207 i Thomas, Michael (red.) *Selbständige, Gründer, Unternehmer. Passagen und Passformen im Umbruch*. Berlin: Berliner Debatte Wissenschaft Verlag.
- Kupferberg, Feiwel (1998) "Humanistic entrepreneurship and entrepreneurial career commitment", *Entrepreneurship and Regional Development* 10: 171-187.
- Kupferberg, Feiwel (2001) "Passagen in die Selbständigkeit – Typische

- Verlaufsmuster von Hochschulabsolventen”, s.83-124 i Bögenhold, Dieter, Hodenius, Birgit, Kupferberg, Feiwei & Woderich, Rudolf. *Gründerfernstudium. Passagen in die Selbständigkeit. Fernuniversität -Gesamthochschule in Hagen/Fachbereich Wirtschaftswissenschaft.*
- Lipset, Martin S. (1979) *The First New Nation. The United States in a Comparative Perspective.* New York: W.W. Norton & Company.
- Littunen, Hannu (2000) “Entrepreneurship and the characteristics of the entrepreneurial personality”, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 6 (6): 295-309.
- Lowe, Andy (1995) ”The basic social processes of entrepreneurial innovation”, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 1 (2): 54-76.
- Luhmann, Niklas (1994) “Copierte Existenz und Karriere. Zur Herstellung von Individualität”, s.191-200 i Beck, Ulrich & Beck-Gernstein, Elisabeth (red.) *Risikante Freiheiten.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Maltby, Richard (1994) *Hollywood Cinema. An Introduction.* Oxford: Blackwood Publishers.
- May, Lary L. (1980) *Screening out the Past. The Birth of Mass Culture and the Motion Picture Industry.* New York: Oxford University Press.
- May, Lary L. & May, Elaine Tylor (1982) “Why Jewish Movie Moguls: An Exploration in American Culture”, *American Jewish History* 72 (1): 6-25.
- McDougal, Dennis (2001) *The Last Mogul. Lew Wasserman, MCA, and the Hidden History of Hollywood.* New York: Da Capo Press.
- Mezias, Stephen J. & Kuperman, Jerome C. (2001) “The community dynamics of entrepreneurship. The birth of the american film industry”, *Journal of Business Venturing* 16 (3): 209-233.
- Podolny, Joel M. , Stuart Toby E., Hannan Michael T. (1966) “Networks, Knowledge, and Niches: Competition in the Worldwide Semiconductor Industry, 1984-1991”, *American Journal of Sociology* 102 (3): 659-89.
- Portes, Alejandro & Sensenbrenner, J. (1993) “Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action”, *American Journal of Sociology* 98 (6): 1320-1350.
- Ramsay, Terry (1926/1964) *A Million and One Nights. A History of the Motion Picture.* New York: Simon and Schuster.
- Reynolds, Paul D. (1991) ”Sociology and Entrepreneurship: Concepts and

- Contributions”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Winter: 47-70.
- Rezaei, Shahamak (2001) *Erhvervsdynamik blandt indvandrere: Selverhverv og netværksrelationer - blokering eller afsæt for socio-økonomisk mobilitet?* Ph.D.afhandling. Syddansk Universitet. Det Samfundsvidenskabelige Fakultet. Institut for Organisation og Ledelse.
- Schenk, Michael, Dahm, Hermann & Sonje, Deiderio (1997) “Die Bedeutung Sozialer Netzwerke bei der Diffusion neuer Kommunikationstechniken”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 49, Heft 1: 35-52.
- Shane, Scott & Venkataraman, S. (2000) ”The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research”, *Academy of Management Review* 25 (1): 17-226.
- Shaver, Kelly G. & Scott, Linda R. (1991) “Person, Process, Choice: The Psychology of New Venture Creation”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Winter: 23-45.
- Sklar, Robert (1994) *Movie-Made America*. New York: Vintage Books.
- Squire, Jason E. (1992) *The Movie Business*. New York: Simon & Schuster.
- Stinchcombe, Arthur L. (1968) *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Strauss, Anselm (1959) *Mirrors and Masks. The Search for Identity*. Glencoe: The Free Press.
- Swedberg, Richard (1998) *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Swedberg, Richard (red.) (2000) *Entrepreneurship. The Social Science View*. New York: Oxford University Press.
- Thomsen, Marianne N & Kupferberg, Feiwei (2001) *TSER-Project Self-employment activities concerning women and minorities: their success or failure in relationship to social citizenship policies*. Final Scientific Report. The Danish Case. Alborg University, Centre for International Studies.
- Thornton, Patricia H. (1992) “The Sociology of Entrepreneurship”, *Annual Review of Sociology* 25: 19-46.
- Tidd, J., Bessant, J. Pavitt, K. (1997) *Managing Innovation*. Chicester: John Wiley & Sons.
- Ucbasaran, Deniz, Westhead, Paul, Wright, Mike (2001) “The Focus of Entrepreneurial Research: Contextual and Process Issues”, *Entrepreneurship, Theory and Practice*, Summer: 57-80.

- Van de Ven, Andrew H. (1995) "The Development of an Infrastructure for Entrepreneurship", s.39-63 i Bull, Ivan, Thomas, Howard & Willard, Gary (red.) *Entrepreneurship. Perspectives on Theory Building*. Oxford: Elsevier Science.
- Van de Ven, Andrew H., Hudson, Roger & Schroeder Dean M. (1984) "Designing New Business Startups: Entrepreneurial, Organizational and Ecological Considerations", *Journal of Management* 10 (1): 87-107
- Waldinger, Roger, Aldrich, Howard & Ward, Robin (2000) "Ethnic Entrepreneurs", s.356-388 i Swedberg, Richard (red.) *Entrepreneurship. The Social Science View*. New York: Oxford University Press.
- White, Harrison C. (1981) "Where do Markets Come From?", *American Journal of Sociology* 87 (3): 517-547.
- Williamson, Oliver E. (1981) "The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach", *American Journal of Sociology* 87 (3): 548-577.
- Wright, Mike, Robbie, Ken & Ennew, Christine (1997) "Venture Capitalists and Serial Entrepreneurs", *Journal of Business Venturing* 12: 227-249.
- Wrong, Dennis (1961) "The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology", *American Sociological Review* 26 (2): 183-93.
- Zierold, Norman (1971) *The Moguls*. New York: Coward-McCann.
- Zukor, Adolph (1953) *The Public is Never Wrong*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Abstract*Entrepreneurship as existential act*

In this paper I argue that business economics tends to present an overrationalized view of entrepreneurial action. Entrepreneurship is basically an existential type of action, as it includes elements of tradition-breaking activities and emotions related to coping with uncertainty. These existential aspects are best revealed as one studies aspects of entrepreneurship that have been marginalized in entrepreneurial studies, such as first time entrepreneurs, women entrepreneurs, ethnic entrepreneurship, entrepreneurs with an academic background and entrepreneurship in undersocialized industrial populations. The existential aspects of entrepreneurship are only partially taken into account by the new economic sociology, emphasizing the value of socializing for its own sake. More generally a focus upon the existential aspects of entrepreneurial action challenges the classical sociological views of order and individuality, pointing to a neo-classical view of modernity which puts uncertainty in the center of modernity as well as recognizing its unmistakably romantic traits.

Key-words: Entrepreneurship, uncertainty, existential action, romantic modernity

Risksamhälle och trygghetskultur

Föreställningar om politikens möjligheter och uppgift

AV YLVA UGGLA

I samband med översvämningarna i södra Norrland sommaren 2000 gjorde Laila Freivalds följande uttalande vid en pressträff: "I övrigt har regeringen ingen roll just när en katastrof äger rum. Vår roll är att förhindra att det inträffar..." (Svenska Dagbladet 27/7 2000). Detta är ett exempel på uttalanden i media som förmedlar att det är möjligt att ha kontroll över framtiden samtidigt som det ger en bild av politikens och politikernas roll som medborgarnas yttersta garant för trygghet och säkerhet. En sådan förmedling kan ses som ett uttryck för moderniteten¹ och framstegstanken. Sven-Eric Liedman talar därutöver om modernitetens förtrollning och menar att denna sträcker sig längre än det centrala i framstegstanken (att människan med sitt förnuft och sin aktivitet kan förändra såväl samhälle som natur, och att förändringen leder till något bättre). "Förtrollningen ligger inte i föreställningar om föränderlighet eller en möjlig teknisk eller vetenskaplig utveckling. Den ligger i förhållandet att man skriver ut växlar på framtiden ... Man handlar som om man visste det man ännu inte vet" (Liedman 1997: 461). Inte minst politiker kalkylerar med kunskap och tekniska lösningar som ännu inte finns (Liedman 1997:460).

Tankarna om framsteg har varit av central betydelse inom svensk socialdemokratisk politik. I sin studie om Alva Myrdal visar Jan Olof Nilsson (1994 kap.7) hur 1930-talets familje- och socialpolitik till stor del sågs som forskningsresultat omsatta i praktik. Likaså, hur politiken kunde vinna legitimitet genom "att bedyra att det man talade om var modernt" (Nilsson 1994: 311). Den socialdemokratiska skriften *Framstegens politik* från 1956 behandlar möjligheterna att utnyttja den tekniska och vetenskapliga utvecklingen i framåtskridandets tjänst.

Ylva Ugglå är doktorand i sociologi och verksam vid Samhällsvetenskapliga institutionen och Forskningscentrum Människa-Teknik-Miljö, Örebro universitet.

”Den moderna människan riktar sin efterfrågan mot ting, som kräver väldiga engagemang från samhällets sida ... Att utnyttja den tekniska utvecklingens möjligheter till snabba ekonomiska framsteg och förverkliga de krav, som följer i den fulla sysselsättningens spår blir en av socialdemokratins viktigaste uppgifter” (Framstegens politik 1956: 8-9).

Tankarna om modernitet och framsteg har också inneburit att det västerländska moderna samhället präglas av en förståelse av riskhantering, som innebär att oönskade händelser i princip ska kunna förebyggas. Judith Green (1997) betecknar detta som ett risksamhälle, där vi menar oss kunna undvika det oönskade genom noggrann riskanalys.² Riskhantering och riskreducering har också varit centrala drag i den svenska välfärdspolitiken. Det handlar om att förhindra något från att inträffa snarare än att fördela något som redan finns (Svallfors 1996 kap.2).

Under de senaste tre decennierna har tanken om kontinuerliga framsteg, samt teknikens och vetenskapens roll, och därmed vår möjlighet att forma och kontrollera vår framtid, på olika sätt problematiserats och kritiserats i samhället. I denna kritik har miljöfrågan varit central. I början av 1970-talet ifrågasattes genom den utomparlamentariska miljörelsen tillväxtsamhället från grunden (Anshelm 1995: 37-38). Miljöhoten har utmanat det moderna samhället och dess institutioner på åtminstone två väsentliga områden. För det första, miljöhoten har uppstått som en oavsiktlig konsekvens i strävan efter att skapa ett välfärdssamhälle, och är producerade av de institutioner som ska stå som garant för trygghet och säkerhet. Därmed utgör de ett hot mot grunden för det moderna välfärdssamhället och den politiska legitimiteten (Beck 1995: 82). För det andra är många miljöhot behäftade med tekniska och metodologiska osäkerheter. Genom detta utmanas vetenskapen, och den vetenskapliga kunskapen som säker grund för beslut. De problemområden som uppvisar den högsta graden av osäkerhet är ofta också de områden där kraven på säker kunskap är som störst (beroende på de risker frågorna förknippas med). Vetenskapen ska därmed hantera stora problemkomplex, skapa modeller för globala system, hantera olika typer av osäkerheter och samtidigt erbjuda underlag för beslut (Nolin 1995: 42 ff.; Funtowicz och Ravetz 1993). Därmed utmanas föreställningen om möjlig kontroll och styrning av framtiden.

Syftet med denna artikel är att undersöka hur förändringar, med problematisering av framstegstanken samt teknikens och vetenskapens roll inom moderni-

teten, kommer till uttryck i formulering och prioritering av politiska mål och visioner i socialdemokratiska partiprogram, trontal och regeringsförklaringar. På vilket sätt påverkas de politiska problemformuleringarna och visionerna? Hur diskuteras modernitet och framsteg i dessa dokument?

Analysen är baserad på dokument från tre olika perioder med socialdemokratiskt regeringsinnehav i Sverige (1960-65, 1970-75 och 1995-2000). Det är tre perioder som speglar förändringar från en tid med stark framtidstro under de så kallade rekordåren vid 1960-talets början, över en tid med radikal civilisationskritik och krav på strukturförändringar, till föreställningen om ett globalt ekonomiskt och ekologiskt beroende och visionen om det gröna folkhemmet vid seklets slut.

I partiprogrammen ges partiets beskrivning och analys av det omgivande samhället, vad partiet åstadkommit politiskt samt dess ideologiska grund. Ur partiprogrammen kan sammanfattande problemformuleringar för den aktuella tiden utläsas. I partiprogrammen finns också politiska mål och visioner och till viss del förslag på politiska åtgärder. De socialdemokratiska partiprogrammen som ingår i denna analys är antagna 1960, 1975 1990/1993 (formulerat 1990 med ändringar införda 1993) och 2001. Partiprogrammet från 1960 ger en bild av ideologi och samhällsanalys som inleder perioden 1960-65, 1975 års partiprogram speglar en sammanfattning av perioden 1970-75, medan partiprogrammen från 1990/1993 och 2001 ramar in åren 1995-2000 och visar på en förändring med förnyad framtidstro och optimism när vi närmar oss århundradets slut.

Trontal och regeringsförklaringar beskriver regeringens bedömning av det politiska och ekonomiska läget i landet, samt politikens riktning (fokus och prioriteringar) för det kommande året.³ Trontal och regeringsförklaringar innehåller mer konkreta förslag på åtgärder och reformer och mindre av politiska mål och visioner än partiprogrammen. Dokumenten har genomslag i media, och utgör jämte partiprogrammet ett tilltal till medborgarna (väljarna). Även mer formella texter och dokument förmedlar, medvetet eller omedvetet, ett budskap, en berättelse om någon eller något (Silverman 1993: 75). Genom berättelsen förmedlas också uppfattningar om vad som är önskvärt och möjligt. Meningsskapande sker alltid i relation till något annat. Den politik som formuleras i trontal och regeringsförklaringar står således inte isolerad, utan kan ses som responser i ett pågående samtal (jfr Kroon 2000: 174-175). De politiska dokumenten kan läsas som delar av ett pågående samhälleligt samtal, där man vänder sig till medborgarna

för att förankra sin politik och vinna politisk legitimitet.

I följande avsnitt beskrivs den socialdemokratiska politikens mål och visioner, där individens frihet, välfärd och trygghet står i centrum. Därefter diskuteras de tre olika perioderna (1960-65, 1970-75 och 1995-2000) relaterat till tre olika modernismformer, vilka symboliskt beskrivs med Marshall Bermans begrepp motorvägsvärlden, skrik på gatan och modernistisk oppositionsvokabulär. Därpå följer ett avsnitt om hur miljöfrågan diskuterats i de politiska dokumenten (trontal, regeringsförklaringar och partiprogram) under de olika perioderna. Artikeln avslutas med en sammanfattande diskussion utifrån begreppen risksamhälle och trygghetskultur.

Målet och visionerna – trygghet i förändring

Trygghet i förändring är nyckelord i regeringens välfärdspolitik (Regeringsförklaring 1995).

Vi skall skapa ett modernt Sverige där alla människor får del av det nya seklets möjligheter ...

I regeringens vision är människan målet (Regeringsförklaring 1998).

Målet och visionerna om varje individs möjlighet att leva ett rikt och meningsfullt liv är genomgående i den socialdemokratiska politiken. Det handlar om att förverkliga idéer om frihet, jämlikhet och solidaritet. Det är en strävan efter att bereda människor ett friare och rikare liv genom att avskaffa klasskillnader och ekonomisk ojämlikhet, en strävan som kommit att inbegripa hur den enskildes val även kan antas underordnas kön, etnicitet, funktionshinder, ålder eller sexuell läggning (Partiprogram 2001: 21). Grundtanken om människors frihet är nära kopplad till ekonomisk och social trygghet: "Frihet och trygghet betingar varandra" (Partiprogram 1960: 57). Denna tanke är genomgående i den socialdemokratiska politiken, och uttrycks i 2001 års partiprogram genom att se de existerande välfärdssystemens styrka i att de skapar trygghet och frihet för alla (Partiprogram 2001: 21). Genom detta blir även den ekonomiska tillväxten ett genomgående tema; den utgör en oundgänglig grund för den politik socialdemokraterna önskar föra. I trontal och regeringsförklaringar (1960-65, 1970-75 och 1995-2000), ligger tyngdpunkten genomgående på hur denna ekonomiska grund för fortsatt reformarbete ska tillförsäkras.

Efter en tid med ekonomiskt krismedvetande under 1990-talet, där regeringen på grund av den ekonomiska situationen antas ha stått inför "svårare problem och större utmaningar än någon annan svensk regering i modern tid"

(Regeringsförklaring 1995), blir tonen under åren 1996-2000 alltmer optimistisk avseende möjligheterna att forma framtiden och föra en välfärdspolitik som ger ekonomisk och social trygghet och därmed frihet:

Vi kan åter forma vår gemensamma framtid – ett samhälle där ingen lämnas utanför (Regeringsförklaring 1997).

Idag öppnas det nya millenniets första riksmöte. Det kan ske i en känsla av ödmjukhet och stark framtidstro. Massarbetslösheten är bruten. Tillväxten är hög. Sverige intar en tåtopposition i den nya ekonomin, Vi är väl förberedda för framtiden ... Kraften skall inriktas på att öka tryggheten för alla och därmed människors frihet ... Det är tid för reformer (Regeringsförklaring 2000).

I partiprogram och regeringsförklaringar beskrivs hur vi lever en värld med förändring, nya utmaningar och nya villkor, och med hänvisning till dessa förändringar betonas just betydelsen av att känna trygghet.

Endast den som är trygg kan känna delaktighet i förändringen. Den generella välfärdspolitiken är oöverträffad i sin förmåga att samtidigt fördela välfärd och stimulera utveckling (Regeringsförklaring 1999).

Den socialdemokratiska regeringens mål och visioner har inte ändrats i någon påtaglig mening från 1960 och framåt. Däremot har resultatet av regeringens välfärdspolitik, ifrågasatts på olika sätt under de olika perioderna och varierat med förändringar i det omgivande samhället. Likaså har kritiken mot samhällsordningen bemötts på delvis olika sätt. Detta relateras nedan – där de olika perioderna diskuteras och jämförs – till olika modernismformer.

Motorvägsvärlden

Det moderna kännetecknas av ständig rörelse och förändring. I de moderna visionerna ligger, ibland som en underförstådd självklarhet ibland öppet deklarerat, att rörelsen är framåt och att förändringar leder till något nytt och bättre. De tre perioderna valda för jämförelse i denna artikel representerar olika modernismformer vilka symboliskt kan beskrivas med tre begrepp lånade från Marshall Berman (1982), motorvägsvärlden (1960-65), skrik på gatan (1970-75) och modernistisk oppositionsvokabulär (1995-2000).

När Berman (1982 kap.5) beskriver 1950- och 1960-talets modernism använ-

der han bilden av Robert Moses grandiosa motorvägsbygge genom Bronx. Åren 1960-65, de så kallade rekordåren i Sverige, kan relateras till Bermans bild av motorvägsvärlden. I Sverige utgör rivningen av gamla Klarakvarteren i Stockholm och lanseringen av miljonprogrammet sinnebilder för denna epok; en framvällande kraft som under ett par decennier lade beslag på visionen om det moderna.

De första efterkrigsdecennierna var en tid som i realiteten låg mycket nära vår bild av det som kommit att kallas den svenska modellen. ”Närheten mellan ideal och verklighet skiftade men var störst under ’rekordåren’ i början av 60-talet” (Ruin 1986: 14). Den svenska modellen byggde på ett välfärdssystem som präglades av principen om ett generellt, skattefinansierat system som skulle garantera alla medborgare en grundtrygghet. Andra centrala drag i den svenska modellen var lugna förhållanden på arbetsmarknaden, solidarisk lönepolitik och aktiv arbetsmarknadspolitik. Det förmedlades ett intryck av harmonisk samexistens mellan arbete och kapital. Den svenska politiska vardagen kännetecknades av samförstånd mellan arbetsmarknadens organisationer och mellan politiska partier, samt av rationalitet och social ingenjörskonst (Ruin 1986: 13-14). Vidare var denna tid starkt präglad av en tillväxtideologi; en stark ekonomisk tillväxt var oundgänglig för att skapa politiskt handlingsutrymme för sociala reformer och höjd levnadsstandard (Elander 1979:3).

Den problemformulering som framkommer i 1960 års socialdemokratiska partiprogram handlar om reminiscenser av kapitalismen. I partiprogrammet framhålls, att trots det som uppnåtts – politisk demokrati, folkets ökade andel i det växande produktionsresultatet, demokratisering av äganderätten, minskat hot om arbetslöshet, samt avskaffande av massfattigdom, otrygghet och skarpa klassmotsättningar – så kvarstår många av kapitalismens ursprungliga drag även i välfärdssamhället.

Med växande välstånd och ökad social trygghet har människorna fått större möjligheter att tillfredställa sina konsumtionsbehov och att förverkliga sina drömmar om utbildning och yrkesval. I denna mening har utvecklingen inneburit ökade lyckomöjligheter för det stora flertalet. Men den konkurrensmentalitet, som präglar det kapitalistiska samhället, har samtidigt bidragit till att skapa psykologiska problem för många människor (Partiprogram 1960:55).

I trontalen från 1960-talets första hälft betonas den ekonomiska tillväxten som

grunden för offentliga investeringar, bostadsbyggande och reformpolitik. Den oro som kommer till uttryck handlar om risken för inflation som följer med högkonjunkturen, och knappheten på arbetskraft och kapital. Inflationsproblemet anses dock kunna hanteras med hjälp av en aktiv ekonomisk politik. Det centrala inom svensk socialdemokratisk politik under denna period är att skapa ekonomiskt utrymme för den reformpolitik man önskar föra. Budgetförslagen utformas med den dubbla målsättningen att skapa utrymme för fortsatt reformarbete samtidigt som finanspolitiken avpassas efter konjunkturläget i syfte att motverka inflation. Reformområdena är många och utökas successivt, som exempel kan nämnas utbyggnad och förstärkning av socialförsäkringssystem, utbildning och forskning, satsningar på ungdomsvård, bostadsbyggande, infrastruktur och trafiksäkerhet samt insatser inom folkbildning och kultur. Lika viktigt är det att bevara en hög sysselsättning och för detta bedrivs en aktiv arbetsmarknadspolitik.

Inom den socialdemokratiska politiken är framstegstanken och optimismen vid denna tid till synes orubbad. Den ekonomiska tillväxten möjliggör offentliga investeringar, bostadsbyggande och reformpolitik. I trontalen uttrycks en tilltro till möjligheterna att med hjälp av ekonomisk tillväxt och politiska reformer skapa ett bättre samhälle.

En gynnsam ekonomisk utveckling i vårt land har skapat förutsättningar för en förbättring av levnadsstandarden och fortsatta reformer på samhällslivets olika områden. Ökade insatser för ungdomens utbildning och samhällliga investeringar lägga grunden för fortsatta snabba framsteg (Trontal 1962).

Trontalen från åren 1960-65 beskriver inrikes- och utrikesförhållanden på ett till synes neutralt sätt och kännetecknas av en realistisk berättarteknik.⁴ De politiska förslagen som kommer att föreläggas riksdagen presenteras, huvudsakligen utan att motiv eller mål anges.

Skrik på gatan

De första angreppen på motorvägsvärldens modernism beskrivs av Berman som lidelsefulla skrik på gatan. Det var individuella skrik som skulle kunna utvecklas till ett kollektivt rop som kunde, om inte stoppa, så åtminstone sakta farten på de väldiga maskinernas framfart (Berman 1982: 316). Det missnöje och den kritik som väcktes under 1960-talets slut och som ökade under 1970-talets början handlade delvis om människans roll i produktion och politik, och frågan om

makten över produktionsmedlen fick ny aktualitet. Den framstegsoptimism och harmoni som antogs ha präglat 1960-talet ifrågasattes alltmer (Elander 1979 kap.4; Ruin 1986: 21-22). Under 1970-talet ifrågasattes bland annat genom den utomparlamentariska miljörelsen även grunden för tillväxtsamhället i allt högre utsträckning. Socialdemokraterna blev trots insatser på miljöområdet närmast den huvudsakliga måltavlan för miljörelsens kritik. ”De inkarnerade, enligt stora delar av denna miljörelse, just den framstegsberusning, den teknikoptimism, den tilltro till storskaliga system och centralism, det tillväxttänkande samt den materialism som i den ekologiskt inspirerade samhällskritiken framställdes som den grundläggande orsaken till de samtida miljöproblemen” (Anshelm 1995: 38). Likaså kom kärnkraftsmotståndet att inbegripa en utvidgad samhällskritik. Anti-kärnkraftsrörelsen ifrågasatte det som sågs som en nästintill förbehållslös tillväxtoptimism och tilltro till tekniken (Anshelm 2000: 131). Det som började som skrik på gatan utvecklades under 1970-talet bland annat genom miljö-, freds- och kvinnorörelsen till kollektiva rop, som utgjorde en kritik mot rådande strukturer och tillväxtideologi.

I 1975 års partiprogram är problemformuleringen i grunden densamma som den 1960; ”trots utvecklingen mot en välfärdsstat bevarar samhället många av kapitalismens ursprungliga drag” (Partiprogram 1975: 77). Men problematiseringen av detta ger en något annorlunda bild än 1960, en bild som kan ses som ett bemötande av den kritik som fanns i det omgivande samhället under denna tid. Exempelvis framhålls i partiprogrammet (1975: 81) viljan att humanisera industrisamhället, att den tekniska och ekonomiska utvecklingen måste underordnas människornas behov, och vidare:

Vetenskapliga och tekniska framsteg är grunden för genomgripande förändringar i näringslivets struktur och i arbetslivets villkor. De omskapar miljön och påverkar alla områden av mänskligt liv. För att behärska sin egen framtid måste människan behärska den tekniska utvecklingen och inrikta den på sådant som kan skydda och förbättra livsmiljö och hälsa. Att styra den tekniska utvecklingen blir därvid en allt mer betydelsefull samhällelig uppgift (Partiprogram 1975: 83).

I trontalen för åren 1970-74 märks trots den bevarade strukturen en ny politisk ton.⁵ Inom den fortfarande till synes strikta ramen formuleras politiska överväganden och ett något mer känsloladdat språk används i vissa formuleringar. Likaså framkommer, om än i blygsam skala, politiska motiv och mål för det kommande reformarbetet. Exempelvis nämns i 1970 års trontal att reformarbe-

tet ses som "insatser för ökad jämlikhet och trygghet". Regeringsförklaringen år 1975 följer till stor del strukturen i 1970-talets trontal, men den mer politiska ton som funnits under åren 1970-74 blir tydligare, till exempel med uttryck för stöd åt de fattiga folkens krav på en ny ekonomisk världsordning, att det är ett starkt rättvisekrav att de människor som är verksamma i yrkeslivet bereds förbättrade möjligheter till utbildning, och med förslag om ett reformarbete som syftar till arbetslivets förnyelse och demokratisering.

De nya politikområden som tas upp åren 1970-75 handlar bland annat om insatser inom arbetslivet (det gäller såväl arbetsmiljö och anställningstrygghet som demokratisering), insatser för den yttre miljön och för fördjupning av kommunal demokrati, samt främjande av allsidig opinionsbildning. Exempelvis föreslogs insatser för arbetarskydd och att omfattande kampanjer för en förbättrad yttre miljö ska genomföras inom ramen för det europeiska naturvårdsåret 1970. Likaså är jämställdhets- och invandrarfrågor, samt regionalpolitiska åtgärder nya under denna period. Genom oljekrisen uppmärksammas resursernas ändlighet på ett nytt sätt, och ransonering av energi införs för att "värna om sysselsättning, produktion, och viktiga samhällsfunktioner" (Trontal 1974).

Den nya politiska tonen, betoningen av insatser på miljöområdet och en del av de politiska reformer som föreslås kan ses som en lyhördhet inför och ett bemötande av den kritik som finns i det omgivande samhället. Trots detta är tyngdpunkten i budskapet huvudsakligen densamma som under 1960-talets första hälft. Det handlar inte om några mer genomgripande, strukturella förändringar. Påfrestningar i ekonomin möts med stram ekonomisk politik vilket ska skapa utrymme för fortsatta insatser för jämlikhet och trygghet.

Modernistisk oppositionsvokabulär

År 1997 tillsattes *Utredning om folkstyret inför 2000-talet*. I kommittédirektiven (Dir 1997:101) nämns en rad förändringar som antas ha ställt den svenska demokratin inför nya förutsättningar. Bland dessa kan nämnas den statsfinansiella krisen, internationaliseringen av ekonomin, Sveriges medlemskap i EU, informationstekniken, miljöfrågornas ökade tyngd, kvinnornas intåg i politiken, att Sverige har blivit ett mångfaldens samhälle och att människors politiska engagemang ändrat form.

Medborgarnas missnöje visar sig under 1990-talet på ett annat sätt än under 1970-talets början. Den mer radikala kritiken och kraven på strukturföränd-

ringar har försvagats. Enligt *Demokratiutredningen* (SOU 2000:1: 50-59) kan tendensen mot en försvagad samhällskritik ses på olika sätt: dels som ett ökat politiskt engagemang i specifika frågor eller i form av en kundrelation till den offentliga verksamhet man utnyttjar (brukarstyrelser, kooperativ etc), dels som ett minskat politiskt engagemang beroende på en påtvingad omprövning av de offentliga välfärdssystemen vilket resulterar i vanmakt eller likgiltighet. Under de senaste decennierna har hierarkier och tidigare auktoriteter börjat ifrågasättas och individen och individens självförverkligande hamnat i centrum. Genom detta har även ojämlikheten i samhället individualiserats och grunden för kollektiv politisk handling har därmed försvagats.

Det har under 1990-talet funnits ett utbrett missnöje, till exempel med nedskärningar i de offentliga välfärdssystemen och hög arbetslöshet, och misstro mot det politiska systemet. Detta har dock inte kommit till de radikala uttryck som det politiska missnöjet under 1970-talet gjorde. De protester som framförts har inte heller varit kopplade till krav på genomgripande samhällsförändring, utan i de flesta fall har engagemanget gällt en bestämd fråga under en avgränsad tid.

I partiprogrammet från 1990/1993 beskrivs 1900-talet under rubriken *En värld inför gemensamma problem och möjligheter*, som ett århundrade som i den industrialiserade världen inneburit enastående framsteg. Men 1900-talet beskrivs också som ett våldets och militarismens århundrade där hela mänskligheten "länkats samman i en ödesgemenskap", där jordens länder och folk för sin överlevnad och utveckling är beroende av varandra (Partiprogram 1990/1993: 8).

I kärnvapnen har människan skapat ett instrument, varmed hon för första gången kan förgöra sig själv och utplåna sin egen historia och civilisation ... En rad ickemilitära hot mot säkerhet och framsteg har blivit allt mer uppenbara ... Jorden är sålunda en hotad planet inte bara till följd av risken för ett kärnvapenkrig. Miljöförstörelsen är liksom en osynlig fiende, som smyger sig fram längs kända och ännu okända stigar och slår till på oväntade platser långt från föroreningens källa och rovdraftens ursprung (Partiprogram 1990/1993: 9-10).

Partiprogrammet från 1990/1993 återspeglar delar av en postmodern diskurs, som uppstod som en reaktion mot den dominerande modernismen. En diskurs som bland annat ifrågasatte framstegstanken och vår möjlighet att med vetenskapens och teknikens hjälp forma samhället, och som betonade samhällets ökade fragmentisering, individualisering och pluralism (Isenberg 2001: 73; Kumar 1995: 121-122). I partiprogrammet beskrivs hur arbetarrörelsen står

inför väldiga utmaningar, med ökade svårigheter att göra förutsägelser om utvecklingen i ett alltmer pluralistiskt och uppsplittrat samhälle:

Frutstningarna ändras fr det politiska arbetet. Detta måste anpassas till fler nya och alltmer svårbedömda faktorer. Stabiliteten och förutsägbarheten i samhällsutvecklingen försvagas ... Kunskapssamhllet bidrar till att sätta auktoriteter i fråga ... samhället [blir] mer pluralistiskt men samtidigt också mer uppsplittrat (Partiprogram 1990/1993: 20-21).

Under 1990-talet formuleras sedan inom den socialdemokratiska politiken vad som kan kallas en modernistisk oppositionsvokabulär, som formulerar "bejakande visioner av alternativa moderna liv" (Berman 1982: 302). I regeringsförklaringarna fr åren 1995-2000, börjar begreppen modern och modernisering användas i högre utsträckning än tidigare, där definitionen av något som modernt i sig kan antas skänka legitimitet åt politiken, och trots beskrivningar av en rad allvarliga problem finns en mer optimistisk ton i det nya partiprogrammet, antaget i november 2001.

Den moderna människan kan sägas befinna sig i paradoxernas kraftfält. "Att vara modern är att befinna sig i en miljö som utlovar äventyr, makt, glädje, växt, förvandling av oss själva och världen – och som samtidigt hotar att förstöra allt vi har, allt som vi känner till, allt som vi r" (Berman 1982: 13). Sådana tankar och erfarenheter kommer till uttryck i partiprogram och regeringsförklaringar under 1990-talets slut, men det r möjligheten till motmakt och framsteg som väger tyngst och fr det sista ordet. Enligt regeringsförklaringen 1999, befinner vi oss i en position mellan uppgivenhet och tvekls optimism (där båda ytterligheterna ses som lika farliga), men "vi skall ta med oss det bästa av det gamla in i det nya". Likaså beskrivs i 2001 års partiprogram en rad paradoxer, vilka pekar på såväl problem som möjligheter, och i detta sammanhang representerar det moderna en möjlighet till motmakt, där kapitalismens nya styrka mts av motkrafter i form av internationellt samarbete, engagemanget för miljön, konsumentreaktioner och folkliga rörelser som använder den moderna tekniken för att driva opinion.

Nya stora möjligheter öppnar sig för att utjämna klyftor och sprida demokrati och välfärd, men det krävs politisk vilja och politisk kraft att ta till vara dessa den nya utvecklingens möjligheter. Den svenska socialdemokratin vill vara en del av denna politiska kraft, som gr globaliseringen till ett verktyg för demokrati, välfärd och social rättvisa (Partiprogram 2001: 6).

Den modernistiska oppositionsvokabulären är, som vi ska se nedan, inte minst tydlig på miljöområdet, genom visionerna om omställning till en ekologiskt hållbar utveckling, ekologisk modernisering och det gröna folkhemmet.

I regeringsförklaringarna för perioden 1995-2000, lyfts ekonomin och arbetslösheten fram som de stora frågorna för svensk socialdemokratisk politik, och i regeringsförklaringarna manas till samförstånd och samverkan. Kampen mot arbetslöshet beskrevs 1996 som regeringens ”främsta och allt överskuggande uppgift” (Regeringsförklaring, september 1996). De politikområden som för övrigt behandlas spänner över ett vitt fält: globalisering, internationalisering och Sveriges roll i det nordiska samarbetet, EU och FN, att Sverige ska bli en ledande kunskaps- och IT-nation och en nation med kulturell mångfald och jämställdhet, hur välfärden ska tryggas och ett ekologiskt hållbart samhälle skapas.

I regeringsförklaringarna 1995-2000 presenteras visioner och mål för politiken i större utsträckning än under åren 1960-65 och 1970-75. Det handlar sammanfattningsvis om viljan att skapa ett modernt samhälle där alla människor ska få del av utvecklingens framsteg och nya möjligheter. Det är ett samhälle med sammanhållning, solidaritet och samförstånd där alla har arbete och kan känna trygghet. Regeringsförklaringarna har under denna period ett nytt tilltal och delvis en annan berättarteknik, som manar till engagemang och identifikation mellan berättare och åhörare, där ett mer färgstarkt och ibland känslösamt språk används, till exempel:

För att göra politiken stabil, åtgärderna verkningsfulla och för att halvera den öppna arbetslösheten bjuder regeringen in hela svenska folket till ett gemensamt ansvarstagande. Tillsammans skall vi göra Sverige till en nation som möter nästa årtusende som ett föregångsland. Gemensamt kan vi nå våra bästa drömmars Sverige (Regeringsförklaring, september 1996).

Från 1997 ökar hänvisningarna till modernisering och det moderna. I regeringsförklaringen 1997 talas till exempel om ett modernt och starkt totalförsvär, modernisering av flyktingpolitiken och att Sverige ska konkurrera på en växande världsmarknad med ny teknik och modern produktion, och 1999 är visionen att Sverige ska genomgå en ekologisk modernisering. Trots de svårigheter som uppmärksammas under 1990-talets slut präglas regeringsförklaringarna vid sekelskiftet av förnyad av framtidstro och optimism:

Svenska folket kan möta nästa sekel med tillförsikt och framtidstro. Vi kommer att ta steget in i 2000-talet med hög tillväxt, låg inflation och sjunkande arbetslöshet... Vi kan åter forma vår gemensamma framtid (Regeringsförklaring 1997).

I dag öppnas det nya millenniets första riksmöte. Det kan ske i en känsla av ödmjukhet och stark framtidstro ... Det är tid för reformer. Det är i tron på människan och hennes förmåga att utvecklas i solidaritet med andra som vi formar vår vision. Valet står inte mellan tillväxt och rättvisa. Vi är övertygade om att utveckling och jämlikhet är varandras förutsättningar. Utvecklingen blir starkare när alla ges möjlighet att bidra till den, och när alla får del av dess frukter. I globaliseringens tid delas denna insikt av allt fler progressiva regeringar. Det inger hopp och optimism inför framtiden (Regeringsförklaring 2000).

Trots de skillnader som finns mellan de tre perioderna (1960-65, 1970-75 och 1995-2000) finns det en klar linje i den socialdemokratiska politiken. Målet är medborgarnas frihet och möjlighet till självförverkligande och grunden för detta är ekonomisk och social trygghet vilket förutsätter ekonomisk tillväxt. Genom miljöfrågan har grunden för det moderna industrisamhället, den ekonomiska tillväxten och tanken om kontinuerliga framsteg problematiserats och ifrågasatts. Denna utmaning mot det moderna samhället och dess institutioner har inom den socialdemokratiska politiken mötts med en modernistisk oppositionsvokabulär, och visioner om alternativa moderna liv. Detta visar sig tydligt i den miljöpolitiska diskussionen.

Miljöfrågan – hot eller möjlighet?

Den svenska socialdemokratiska miljödebatten har sedan 1960-talets mitt pendlat mellan två positioner. Den ena har representerat ett samhällskritiskt perspektiv, medan den andra har representerat ett mer optimistiskt perspektiv med tilltro till det politiska systemets förmåga att hantera miljöproblemen, utan motsättning mellan ekonomisk tillväxt och miljöhänsyn. Trots att det senare perspektivet varit dominerande inom socialdemokratin har det också funnits intern opposition med syfte att radikaliserat partiets miljöpolitik (Anshelm 1995: 14-19). Denna interna opposition har dock inte fått något utrymme i partiprogram, trontal eller regeringsförklaringar för de undersökta perioderna. Miljöfrågan hantearas i dessa dokument genomgående med hänvisning till nödvändigheten av och möjligheten till bevarad eller ökad ekonomisk tillväxt, eftersom välfärdspolitiken inte får äventyras.

Under 1960-talets första hälft har miljöfrågan ännu inte etablerats som ett eget politikområde. De miljörelaterade frågor som tas upp handlar om hälsoskydd och skydd av naturtillgångar. När samhällsplanering och fortsatt industrialisering förs på tal i 1960 års partiprogram, så uttrycker man ett behov av att skydda och rätt utnyttja naturtillgångarna. I samband med hälsoskydd och arbetshygien omnämns behov av strålningsskydd och skydd mot föroreningar av luft och vatten och mot skadligt buller. När det gäller kommunikation och transport ska avvägning ske mellan olika transportmedel med hänsyn till samhällsekonomiska och sociala behov, och för energiförsörjningen ska utbyggnad av atomkraften ske under samhällets ledning. I 1964 års trontal nämns ett förslag om ny naturvårdslag, i övrigt kommenteras inte miljöfrågan i trontalen under denna tid.

På 1970-talet har miljöfrågan blivit en politisk fråga att förhålla sig till, och arbetsmiljöfrågan kompletteras med åtaganden för att förbättra även den yttre miljön. Genom oljekrisen 1973 uppmärksammas resursernas ändlighet på ett nytt sätt. En ransonering av energi införs för att värna om sysselsättning, produktion och viktiga samhällsfunktioner. Likaså föreslås ”fortsatta kraftfulla åtgärder ... i fråga om den yttre miljön” (Trontal 1974).

I 1975 års partiprogram framhålls likväl att miljöfrågorna ska ”behandlas med hänsyn till samspelet i naturen och det samhällsekonomiska helhetsperspektivet” (Partiprogram 1975: 94). De föreslagna insatserna på miljöområdet handlar om samhällsplanering, samhällets kontroll över lokalisering av miljöstörande industri och kontroll över industrins miljöpåverkan, produktkontroll och internationell samverkan för miljöskydd och naturvård. I övrigt nämns producentansvar för kostnader för miljövårdsåtgärder, avfallsåtervinning, att skadeverkningar ska förebyggas och lagstiftning för miljöskydd, naturvård, luft- och vattenvård samt skydd mot bullerstörningar. Miljöproblemen antas kunna hanteras inom rådande strukturer, med hjälp av utökad samhällsplanering och kontroll.

Hotet mot natur och miljö skärper kraven på en planmässig hushållning. En ohämrad konkurrens om naturresurser som mark och vatten undergräver möjligheterna att tillförsäkra alla människor en god yttre miljö. Detta drabbar särskilt hårt de ekonomiskt svaga. En planmässig hushållning måste inriktas på att förhindra att miljön förgiftas och förstörs. Den ska medverka till att upprätta balansen i naturen och till att våra mark- och vattentillgångar används så att de kommer alla medborgare till gagn (Partiprogram 1975: 83).

I 1990/1993 års partiprogram problematiseras framstegstanken och möjligheterna att styra och kontrollera framtiden. Trots detta möts miljöfrågans utmaning med ett ovillkorligt modernistiskt svar där "lösningarna ska sökas framåt" (Partiprogram 1990/1993: 34). Liksom för den övriga politiken ses den ekonomiska tillväxten som en oundgänglig grund även när det gäller miljöpolitiken, och tanken är att ekonomisk tillväxt och miljöhänsyn inte bara är möjliga att förena, utan att de förutsätter varandra.

För socialdemokratin, som har vuxit fram ur de arbetande människornas kamp för ett bättre liv, är det naturligt att se sambandet mellan ekonomisk tillväxt och mänsklig välfärd och att därför betrakta tillväxt som något önskvärt. Lika naturligt är det att tillväxt inte får ske i former, som hotar den mänskliga välfärden, som är dess syfte ... Men en framgångsrik kamp mot de miljöskador som redan har inträffat kräver stora ekonomiska resurser, och det gör arbetet med att utveckla ny och miljövämlig teknik. Utan ekonomisk tillväxt kan vi inte klara miljöproblemen (Partiprogram 1990/93: 33-34).

Dessa tankegångar, baserade på idén om hållbar utveckling, framställs under 1990-talets slut i den ekologiska moderniseringens termer. Ekologisk modernisering kan beskrivas som en miljödiskurs, vilken tillstår miljöproblemens strukturella orsaker, men likväl tillskriver det moderna samhällets institutioner – det kapitalistiska systemet, teknik och vetenskap – förmågan att kunna hantera dem. Ekologisk modernisering karakteriseras bland annat av att åtgärder för miljöskydd framställs som 'plus-summespel', där det inte finns någon motsättning mellan åtgärder för att lösa miljöproblem och ekonomisk tillväxt, till exempel kan ett företag effektivisera sin produktion och därmed sänka både sin energikonsumtion och sina kostnader (Hajer 1995: 25-26; Blühdorn 2000: 211-212).

Under 1990-talet betonas också betydelsen av internationellt samarbete för att kunna åstadkomma en hållbar utveckling. Exempelvis, framhålls i 2001 års partiprogram att internationell samarbete är nödvändigt för att ge miljöpolitiken genomslag, och att omställningen till hållbar utveckling är ett ansvar för hela världssamfundet. Trots betoningen av ett internationellt beroende och de rika ländernas särskilda ansvar, framhålls i visionen om hållbar utveckling de positiva effekterna för svensk ekonomi och välfärd. Målet är att till nästa generation lämna över ett samhälle där de stora miljöproblemen är lösta (Regeringsförklaring 1999). Omställningen till en ekologiskt hållbar utveckling ses som en stark drivkraft för ekonomisk tillväxt, eftersom den skapar efterfrågan, bland

annat på resurssnål teknik, nya miljöanpassade fordon och nya former för energiproduktion (Partiprogram 2001: 29). I 1998 års regeringsförklaring framhålls förmodade positiva effekter av samverkan med industrin.

En breddad samverkan mellan politik och näringsliv för omställningen till hållbarhet skulle stärka landet. I ett första steg vill regeringen tillsammans med svensk bilindustri utarbeta ett program för att utveckla miljövänliga bilar. Bilens frihetsrevolution skall kombineras med ekologiskt ansvar (Regeringsförklaring 1998).

I arbetet med att ställa om Sverige till ekologisk hållbarhet ska ny teknik och modern produktion användas. På detta sätt ska det gröna folkhemmet skapas. Kravet på ekonomisk tillväxt är genomgående och ovillkorligt; det handlar om att skapa ”en långsiktigt hållbar tillväxt i en allt hårdare konkurrens” (Regeringsförklaring 1997) och de ekologiska utmaningarna ska mötas just som en språngbräda mot ökad ekonomisk tillväxt. Miljöfrågan har därmed definierats om. Från att ha utgjort ett potentiellt hot mot välfärdssamhället, ses miljöfrågan nu som en möjlighet till ekonomisk tillväxt och nya framsteg.

Sverige är ett föregångsland i omställningen till ett ekologiskt hållbart samhälle. Den styrkepositionen skall vi bygga vidare på. Vårt land skall genomgå en ekologisk modernisering. Med ny resurseffektiv teknik och andra tekniska landvinningar skall vi bygga upp välfärd och välstånd utan att tära på miljön (Regeringsförklaring 1999).

Inordnandet av 1990-talets miljöpolitik i diskursen om ekologisk modernisering ger samtidigt en dubbelhet, som också kommer till uttryck i partiprogram och regeringsförklaringar. Samtidigt som miljöproblemens strukturella karaktär och komplexitet erkänns, till exempel det internationella beroendet och att rådande ekonomiska och sociala strukturer försvårar en omställning till ekologisk uthållighet (Partiprogram 2001: 3), förmedlas uppfattningen att de stora miljöproblemen kan och ska lösas inom rådande strukturer och inom en generation. Denna dubbelhet försvinner dock i den socialdemokratiska visionen om alternativa moderna liv, där miljöhänsyn och ansvar för kommande generationer kan kombineras med ekonomisk tillväxt och bevarande av det moderna samhällets institutioner och välfärd. Dessa politiska visioner vilar delvis på antaganden om kommande innovationer och teknikutveckling. Målet att lösa de stora miljöproblemen inom en generation är högt ställt och baseras på något som ska komma.

Detta är ett uttryck för modernitetens förtrollning, där man skriver ut växlar på framtiden och kalkylerar med kunskap och tekniska lösningar som ännu inte finns.

Modernitetens förtrollning

Det moderna samhället präglas av föreställningen att oönskade händelser inte ska behöva inträffa. I det moderna samhället ses inte händelser som av Gud givna, eller som ett uttryck för ödets nycker. En oönskad händelse påvisar en felaktig eller otillräcklig riskanalys, eller brister när det gäller förebyggande åtgärder (Green 1997: 119). Implicit i detta synsätt ligger att människan har möjlighet att leva i trygghet och säkerhet. Det implicerar också att det är någon som kan och ska förebygga att det oönskade inträffar. Vårt svenska välfärdssamhälle kan definieras som ett risksamhälle, vilket är genomsyrat av en trygghetskultur. Det politiska tilltalet till medborgarna förmedlar föreställningen om att det är politikernas uppgift att garantera medborgarna trygghet.

Möjligheten att fullfölja uppdraget att stå som medborgarnas garant för trygghet har hotats av miljöproblem, som skapats av samma institutioner som är det moderna samhällets grund för ekonomisk tillväxt. Genom miljöfrågan ifrågasätts eller hotas således de moderna institutioner som ska borgen för medborgarnas trygghet.

De politiska dokumenten är delar i en dialog med det omgivande samhället. Från och med 1970-talet finns formuleringar som fångar upp kritik av det moderna välfärdssamhället och framstegstanken. Detta visar dock snarare på en lyhördhet för de strömningar som finns i samhället, än på en i grunden förändrad syn på vad som är önskvärt, tänkbart och möjligt att genomföra. Miljöfrågans utmaning av det moderna samhället och dess institutioner, möts under 1990-talets slut i den socialdemokratiska politiken med en till synes obruten optimism. Det budskap som förmedlas är att de stora miljöproblemen kan och ska lösas inom rådande strukturer, och inom en generation. Detta ska ske bland annat genom utveckling av ny teknik. Dessutom ska miljöfrågans lösning, genom framtida teknikutveckling bidra till den ekonomiska tillväxt, som fortsatt kan garantera välfärdspolitikerna och därmed medborgarnas trygghet.

Den trygghetskultur som förmedlas är således baserad på inteckningar i framtiden, innovationer och skeenden vi ännu inte sett. Den vilar på en föreställning om möjliga framsteg med hjälp av vetenskap och teknikutveckling, som endast

kan anses hållbar i skenet av modernitetens förtrollning. Tilltalet till medborgarna under 1990-talets slut är en reminiscens av rekordårens framstegstro och optimism, där de politiska målen, visionerna och medlen är oförändrade. Den modernistiska oppositionsvokabulären, en mer impressionistisk berättarteknik och en ökad redogörelse för politiska mål och visioner är responser för att förankra denna framstegens politik, i dialog med ett omgivande samhälle där 1960-talets föreställning om kontinuerliga framsteg inte längre är given.

Noter

¹ Modernitet används här som en sammanfattande benämning på en lång process som innefattar intellektuella, sociala och politiska förändringar (Kumar 1995: 66; Liedman 1997: 17). Modernism används om kulturella rörelser, ibland som kritik gentemot moderniteten som en riktning, eller en reaktion eller ett svar inom moderniteten (Fornäs 1990: 28-29; Kumar 1995: 66).

² Green (1997) beskriver hur riskbegreppet blivit centralt i vår förståelse av olyckor. Det har därmed skapats en myt i vårt västerländska moderna samhälle att olyckor i princip inte ska inträffa. "In practice, however, accidents happen ... a tension thus emerges, between the myth of preventability and the occurrence of what ought to have been prevented" (Green 1997: 143). Ulrich Becks (1992) diskussion om risksamhället berör denna problematik. Beck beskriver en ny typ av risker och miljöhot, t ex radioaktiv strålning och kemiska risker, vilka i sina konsekvenser överskrider både tid och rum. Därigenom tydliggörs riskanalysens begränsningar.

³ I och med 1974 års författningsrevision ersattes trontalet av regeringsförklaringen. Under perioden 1960 till 2000 har dokumentets politiska betydelse ökat. Detta märks såväl i massmedial reception som i det sätt på vilket dokumentet är formulerat. Emellertid är avsikten med dokumentet densamma idag som den var 1960, nämligen att regeringen ska delge sin bedömning av det ekonomiska och politiska läget i landet samt skissera den kommande politiken. Trots en ökad politisk betydelse från 1960 till 2000, kan trontal och regeringsförklaringar användas som likvärdiga dokument för analys av formulering av politiska mål och prioriteringar mellan dessa (Uggle 2001).

⁴ Med John van Maanens (1988) kategorisering av berättartekniker som utgångspunkt har jag skisserat två olika berättartekniker och kännetecken för dessa. Kännetecknen för de olika berättarteknikerna har använts som vägledning i en jämförelse av texternas form i syfte att finna eventuella förändringar över tid. 1) Realistisk berättarteknik – en till synes värde- och känstobefriad berättarstil som förmedlar känslan av en autentisk och realistisk berättelse. Den kännetecknas av författarens frånvaro i texten, dokumentär stil, neutralt språk och betoning av det konkreta. 2) Impressionistisk berättarteknik – söker sammanlänka berättare och berättelse. Den kännetecknas av försök att åstadkomma identifikation (åhörare-berättare), åhörarna ska (kan) inte i första hand bedöma om berättelsen är korrekt (istället bedöms om berättelsen fånglar, hänger samman och är övertygande), berättelsen ska fånga – och behålla – åhörarens intresse och detta görs med färgstarkt och ibland känslolastigt språk.

5 Trontalen har under åren 1960-1965 och 1970-1974 samma struktur. Talet inleds med en hälsning till riksdagens valda ombud och orden: "Sveriges förhållande till främmande makter är gott". Därefter följer kommentarer om utrikespolitiken, den ekonomiska politiken och hur man avser driva reformarbetet vidare under det kommande året. Under denna tid tillkommer kontinuerligt nya områden för reformarbetet och nya politikområden. Den första regeringsförklaringen, 1975, har en struktur som till stor del liknar den i trontalen. Den är dock något annorlunda i formuleringarna. Exempelvis har de inledande orden om förhållandet till främmande makter ersatts med formuleringar om Sveriges utrikespolitik.

Referenser

- Anshelm, J. (1995) *Socialdemokraterna och miljöfrågan. En studie av framstegstankens paradoxer*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Anshelm, J. (2000) *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945-1999*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: SAGE.
- Beck, U. (1995) *Att uppfinna det politiska*. Göteborg: Daidalos.
- Berman, M. (1982) *Allt som är fast förflyktigas*. Lund: Arkiv.
- Blühdorn, I. (2000) "Ecological Modernization and Post-Ecologist Politics" s.209-228 i Spaargaren, G, Mol, A och Buttel, F (red) *Environment and Global Modernity*. London: SAGE.
- Dir. 1997:101 *Utredning om folkstyret i Sverige inför 2000-talet*.
- Elander, I. (1979) "Den svenska modellen": Recept även för 80-talet? Stockholm: Sekretariatet för framtidsstudier.
- Fornäs, J. (1990) "Senmoderna dimensioner", s.9-57 i Fornäs, J. och Boëthius, U. *Ungdom och kulturell modernisering*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Funtowicz, S. och Ravetz, J. (1993) "Science for the Post-normal age", *Futures*, 25 (7): 739-55.
- Framstegens politik*. Socialdemokratiska partistyrelsen, 1956.
- Green, J. (1997) *Risk and Misfortune. The Social Construction of accidents*. London: UCL Press.
- Hajer, M. (1995) *The Politics of Environmental Discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- Isenberg, B. (2001) "Modernity and Its Archive: The principle of Insufficient Reason", s.71-82 i Carleheden, M och Hviid Jacobsen, M (red) *The transformation of modernity*. Hampshire: Ashgate.

- Kroon, Å. (2000) ”Dialogisk analys”, s.166-193 i Ekström, M. och Larsson, L-Å. (red) *Metoder i kommunikationsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Kumar, K. (1995) *From Post-industrial to post-modern society*. Oxford: Blackwell.
- Liedman, S-E. (1997) *I Skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Maanen, van J. (1988) *Tales of the Field. On Writing Ethnography*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Nilsson, J. O. (1994) *Alva Myrdal. En virvel i den moderna strömmen*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Nolin, J. (1995) *Ozonskiktet och vetenskapen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ruin, O. (1986) *I välfärdsstatens tjänst*. Stockholm: Tidens förlag.
- Silverman, D. (1993) *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: SAGE
- SOU 2000:1 *En uthållig demokrati* Stockholm: Fritzes.
- Svallfors, S. (1996) *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Umeå: Boréa.
- Svenska Dagbladet 2000-07-27 *Regeringslöfte. Kommuner kompenseras*
- Uggla, Y. (2001) *Från trontal till regeringsförklaring – innebörd och konsekvenser*. Örebro: Forskningscentrum Människa-Teknik-Miljö. Rapport nr. MTM 01-4 Rep.

Trontal och regeringsförklaringar

- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 12/1 1960
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1961
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1962
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1963
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1964
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 12/1 1965
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 13/1 1970
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 12/1 1971
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1972
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1973
- Kunglig Majestäts tal på rikssalen vid riksdagens öppnande 11/1 1974
- Regeringsförklaring 10/1 1975
- Regeringsförklaring 3/10 1995

Regeringsförklaring 22/3 1996

Regeringsförklaring 17/9 1996

Regeringsförklaring 16/9 1997

Regeringsförklaring 6/10 1998

Regeringsförklaring 14/9 1999

Regeringsförklaring 19/9 2000

Partiprogram

Partiprogram. Fastställt av 1960 års socialdemokratiska partikongress, s.52-70 i *Socialdemokratins program 1897 till 1990*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Partiprogram. Fastställt av 1975 års socialdemokratiska partikongress, s.73-104 i *Socialdemokratins program 1897 till 1990*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Partiprogram. Fastställt av 1990 års socialdemokratiska partikongress med ändringar beslutade vid 1993 års partikongress.

Partiprogram. Fastställt av 2001 års socialdemokratiska partikongress.

Abstract

Risk Society and Culture of Safety. Understandings of the Task and Possibilities of Politics.

This paper analyses three different periods with the Swedish Social Democratic Party in office (1960-1965, 1970, 1975 and 1995-2000). The paper analyses how questioning of modernity and the role of science and technology is dealt with in policy documents, such as speeches from the throne, governmental declarations and party programmes. In this discussion the environmental issue is of special interest, since it in a special way challenge the modernistic ideas of progress and possibility to control the future. The analysis shows an increasing emphasis of the modern in the late 1990s. This could be defined as a modernistic answer to the challenges modern society and its institutions have met during the latest decades. Furthermore, environmental protection work – by aid of science and new technology – is defined as a springboard to economic prosperity, which in turn is seen as the basis for the safety of the citizens. In this line the politics of the 1990s is a reminiscens of the 1960s optimistic belief in progress.

Key words: The Social Democratic Party, the Swedish Welfare State, environmental politics, ecological modernisation.

recension

AV ANN-MARI SELLERBERG

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Ulrica Lövdahl (2001) *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising*. Diss. Åbo: Åbo Akademi

Reklam för psykofarmaka

Hur konstrueras mental hälsa i reklamen för psykofarmaka? Det är temat för Ulrica Lövdahls avhandling, *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising*. Avhandlingen innehåller en första del, bestående av fem kapitel, samt en sammanfattning. Dessutom inkluderas fem artiklar (se referenser nedan). Lövdahls analys rör psykofarmakareklamen i fyra nordiska länder, i dessa länders läkartidskrifter. Hon framhåller starkt att läkarna har en nyckelposition i sammanhanget på så sätt att det är de som skriver ut psykofarmaka. Hon hänvisar till studier som visar den mycket spridda psykofarmak användningen i västliga länder; kvinnor i mycket högre utsträckning än män använder psykofarmaka.

Det är ett omfattande material som Ulrica Lövdahl grundar sin undersökning på. Det handlar om annonseringen för psykofarmaka under ett helt decennium – mellan 1975 och 1985 – i Danmark, Finland och Sverige. Vidare analyseras åren 1975, 1985 och 1995 i Danmark, Finland, Norge och Sverige. De tidskrifter som Ulrica Lövdahl undersöker är *Ugeskrift for læger* (Danmark), *Suomen lääkärilehti* (Finland), *Tidsskrift for den norske lægeforening* (Norge) och *Läkartidningen* (Sverige).

Inför detta material ställer Ulrica Lövdahl frågor som: Hur beskriver reklamen psykofarmakas verkningar? Hur avbildas användarna av psykofarmaka? Hur tecknas kvinnor respektive män? Vad gör kvinnor respektive män på reklamens bilder? Hur framställs mental hälsa? Hur framställs mentala problem?

En kvinnomedicin

Ulrica Lövdahl summerar en utveckling och tendens. Om jag börjar med ett slutår i sammanhanget, 1995, så finner hon en förändring: de nya antidepressiva medlen, så kallade SSRI-medel, framställs i reklamen som en kvinnomedicin. Allt fler vardagsproblem i kvinnors liv medikaliseras. Detta är en grundläggande tanke i avhandlingen och Lövdahl framställer olika teoretiska synsätt på denna utveckling. Hon återger forskare som ser denna utveckling som ett tecken på att medicinen mer allmänt blir en allt viktigare institution för social kontroll i samhället.

Lövdahl återger även forskare som utgått från ett motsatt teoretiskt perspektiv. Från denna utgångspunkt ses patienterna inte som passiva och möjliga att kontrollera på detta sätt. I stället ses de som rationella aktörer. Den ökade medikaliseringen tolkas då så att allt fler människor idag kräver och vill ha mediciner. Därmed medikaliseras allt mer av vardagslivet.

Lövdahl återger Deborah Luptons resonemang, att båda dessa synsätt som grovt förenklade. Mötet mellan patienterna och medicinens värld är på intet sätt okomplicerat. Det karakteriseras, anser Lupton, av spänningar och motsättningar. Patienternas beroende eller självständighet i val och beslut måste preciseras i varje situation. Och situationerna skiftar. Just när det gäller psykofarmaka – med sjukdomar som depression och svåra mentala problem – blir dock ett synsätt som ensidigt utgår från aktiva konsumentorienterade patienter problematiskt. I dessa sammanhang tenderar patienten att bli beroende av sin läkare.

Jag vill redan här inskjuta ett förklarande omdöme: Mot denna bakgrund blir det mycket begripligt att Ulrica Lövdahl i sina resonemang riktar sitt fokus just mot läkarna, trots att hennes empiriska material utgörs av reklam – och inte empiri som direkt rör läkarna. Mer om detta problem senare.

Metaforer, ikoner eller användare?

Vad avbildar då annonserna? Är det metaforer för mental hälsa och mental sjukdom? Är det användarna av psykofarmaka? Eller är det så kallade ikoniska bilder, dvs medicinpaket, diagram, tabletkartor? Lövdahl urskiljer i sin analys tre skilda typer av metaforer.

1. Eskapistiska metaforer
2. Metaforer som avser fångenskap
3. Reduktionistiska metaforer

Eskapistiska metaforer beskriver fåglars flykt mot himlen, blomstrande ängar, naturscenerier mm. Fångenskapens metaforer är t.ex. en rad av fallna domi-nobrickor, ett förfallett hus, en dansös vars balettskor ligger oanvända då före-ställningen annonseras inställd. De reduktionistiska metaforer som Lövdahl återger är maskiner, eller som i en annons en hjärna där ena halvan är ett tillt-rasslat virrvarr, och den andra klar och maskinellt redig. När Lövdahl talar om reduktionistiska bilder menar hon att i dessa framställs sjukdomen som biolo-gisk, organisk och möjlig att bota genom tillskott av psykofarmaka av något slag.

Hur avporträtteras då användarna av psykofarmaka? Ulrica Lövdahl katego-riserar bl.a. efter ålder, kön, yrke och socialt sammanhang. Hon har även Erving Goffman som förebild och analyserar olika positioner som användarna intar. Vem är den stödjande? Vem har kraften på bilden?

Lövdahls tolkningar blir en analys av hur kön/genus utövas ("doing gender") i reklamen. Detta utövande av genus sker på olika sätt under de olika tiderna. På 70-talet avbildas både män och kvinnor i förvirring, desorientering. 1985, däremot, sätts kvinnorna in i ett socialt sammanhang. I den finländska pressen avbil-das professionella kvinnor – lärare, föreläsare, sekreterare – som behöver sömn-medel eller lugnande medel. 1995 ges en annan bild av kvinnor och psykofar-maka. Vid denna tidpunkt presenteras lyckliga bilder. I den finska läkartidning-en möter vi en ung vacker kvinna som solar sig. 1995 är det i Sverige ofta mede-lålders par i psykofarmakareklamen. Den svenska reklamen anspelar ofta på att paret kan fortsätta sin ungdomliga sexuella relation även om de använder den psykofarmaka reklamen avser.

De ikoniska bilderna – tablettburken eller kartan med tabletter, diagrammet – försvinner helt på 90-talet. Reklamen för psykofarmaka har blivit mer emotio-nell och symbolisk, anser Lövdahl.

Vågor

Ulrica Lövdahl urskiljer svängningar, vågor, när det gäller synen på psykofarma-ka. Varje ny typ av medicin tenderar att presenteras som något av en underme-dicin. Tidigare har bensodiazepinerna uppfattats på detta sätt. Efter den positiva lanseringen kom debatterna om beroendet. Självhjälpsgrupper och organisatio-ner mot bensodiazepiner uppstod. På 90-talet kom så en ny drog, de så kallade SSRI-preparaten. Även dessa betraktades som något av mirakel, effektiva men

med få biverkningar. I reklamen i USA har t ex Prozac framställts så att användaren blir mer effektiv på jobbet, helt enkelt blir mer av sig själv. Lövdahl återger dessa svängningar och visar på så sätt hur ”konstruktivismbenäget” detta område är. Det sker ständigt nya gränsdragningar. Området ligger öppet för varierande sociala konstruktioner av mental hälsa.

Omdöme

Först vill jag återge tre särskilt goda egenskaper hos Lövdahls avhandling: reda, ämne och skrivsätt. Om jag börjar med reda: Det är ett omfattande material som Ulrica Lövdahl bringar reda i. Det handlar om olika länder och olika typer av utbildningar som hon kodat fram. Hon behandlar även olika typer av psykofarmaka. Att överhuvudtaget klara att hantera ett sådant stort material fordrar organisationsförmåga och beslutsamhet om hur materialet skall tacklas.

Jag vill även ge Lövdahl en eloge för att hon ger sig i kast med detta ämne. Det är viktiga tidsdokument som på ett markant sätt visar hur friskt och sjukt i reklamen varierar mellan tider och mellan länder. Ulrica Lövdahls skrivsätt är oprentiöst. Hon kommunicerar i sin text med läsaren, vilket inte är helt självklart att skribenten gör inom avhandlingsgenren.

Vid disputationen behandlades några aspekter av avhandlingen som även blir väsentliga i mitt sammanfattande omdöme. Först vill jag notera att inga bilder förekommer i en avhandling där bildmaterial utgör det empiriska underlaget. Åtminstone några exemplifierande bilder skulle givit läsaren möjlighet att följa författarens tolkningar.

Den andra aspekten är en i avhandlingen antagen ”orsakskedja”. Lövdahl framför att reklambilden av de kvinnliga användarna är en stereotyp bild. Hon går emellertid vidare och talar om denna stereotypa bild som överförd till läkarnas föreställningsvärld. Detta resulterar så i nästa steg, nämligen i konkreta handlingar så att läkarna övermedikaliserar kvinnornas hälsobekymmer. I ett flertal resonemang utgår Lövdahl sålunda på ett väl förenklat sätt från att den reklam hon analyserar påverkar läkarnas tolkningar av världen och – i nästa steg – att reklamens bilder påverkar förskrivningen av psykofarmaka. Frågor som dessa kan dock aldrig besvaras genom det material Lövdahl samlat in.

I avhandlingen riktas blicken mot en yrkesgrupp, nämligen läkarna. Ovan har jag diskuterat den antagna ”orsakskedja” som Lövdahl framlägger. De som utformar annonserna är dock yrkesfolk inom reklambranschen. När det empi-

riska materialet just utgörs av reklambilder blir det snarare av intresse med denna yrkesgrupps föreställningar kring de bilder man skapar.

Ytterligare en kritisk synpunkt är att det analytiska perspektiv som avhandlingen grundar sig på inte framställs på ett tydligt sätt. Social konstruktivism kan behöva "kombinationsperspektiv". Ett möjligt "kombinationsperspektiv" är det sociala kontrollperspektivet. Ett alternativt perspektiv ser hur aktiva konsument/patienter driver på och ökar medikaliseringen och utskrivning av psykofarmaka. Ett tredje perspektiv är det sociala dynamikspelet. Vid slutdiskussionen klargjorde Ulrica Lövdahl att det perspektiv som låg under avhandlingen var det första, nämligen det sociala kontrollperspektivet. Det hade varit rimligare att tydligt presentera denna teoretiska utgångspunkt som avhandlingens perspektiv. Sammanfattningsvis kan sägas att Ulrica Lövdahls doktorsavhandling *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising* klart uppfyller de krav som ställs på en doktorsavhandling. Samtidigt finns här en problematisk glidning – nämligen den att skribenten drar slutsatser om sådant som empirin inte alls behandlar.

Referenser

- Hägglund, U. and Riska, E. (1990) *Är finländsk psykofarmakareklam sexistisk?* Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti 27:289-297.
- Lövdahl, U. (1997) *Eskapism, fångenskap och reduktionism: Metaforer i reklam för psykofarmaka i nordiska läkartidskrifter.* Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti 34:296-306.
- Lövdahl U., Riska, Å. and Riska, E. (1999) *Gender display in Scandinavian and American advertising for antidepressants.* Scandinavian Journal of Social Medicine 27:306-310.
- Lövdahl, U. and Riska, E. (2000) *The construction of gendered moods in Nordic psychotropic drug advertising.* International Journal of Health Services 30:387-406.
- Riska, E. and Hägglund, U. (1991) *Advertising for psychotropic drugs in the Nordic countries; metaphors, gender and life situations.* Social Science and Medicine 32:465-471.

recension

AV EVA WIKSTRÖM

FoU-Kronoberg och Institutionen för samhällsvetenskap, Växjö universitet.

Matts Mattsson (2001) *Stenar under vattenytan – forsknings- och utvecklingsarbete problematiserat*. Lund: Studentlitteratur

Bokens syfte är att problematisera forsknings- och utvecklingsarbete genom att förtydliga innebörden i begreppen. Författaren ägnar särskild uppmärksamhet åt välfärdssektorns nya FoU-verksamheter. Olika teorier, perspektiv, föreställningar och exempel lyfts fram. Vad menas med forskning i dessa sammanhang? Håller en ny typ av forskning på att växa fram? Hur kan man se på förhållandet mellan teori och praktik? Problematiseringen innebär att fler frågor ställs snarare än att svar presenteras. Författaren fokuserar på "F" i FoU varför utbildning och utvecklingsarbete endast berörs i förbigående. Det är en angelägen bok för FoU-aktörer och alla andra som intresserar sig för förhållandet mellan teori och praktik samt relationen mellan vetenskaplig kunskap och annan kunskapsproduktion.

Författarens forskningsintresse väcktes på 1980-talet då han var s.k. barfotaforskare i ett projekt med syftet att förbättra förhållanden för människor i utsatta bostadsområden. Därefter har han haft en samordnande roll i ett FoU-projekt "Samhällsarbete och politik" där forskare, politiker, tjänstemän och olika medborgargrupper medverkade. Detta resulterade i författarens doktorsavhandling, *Vinter i folkhemmet* (1996). Sedan 1997 har han arbetat deltid vid två FoU-enheter där han försökt slå bryggor mellan fält, yrkesutövning, utbildning och forskning. Dessutom är författaren universitetslektor i specialpedagogik där det ständigt pågår diskussioner om förhållandet mellan fält och högskola, praktik och teori. Dessa erfarenheter bildar en viktig grund för bokens tillkomst.

Boken består av sex kapitel där FoU jämförs med andra typer av forskning och där olika forskningsansatser ställs mot varandra. Det finns även en fördjupning

i vad barfotaforskning och aktionsforskning innebär samt två exempel på FoU-projekt där författaren medverkat.

Som utgångspunkt för problematiseringen använder han en anekdot varur även bokens titel är tagen. Författaren gör olika tolkningar av anekdoten för att diskutera förhållandet mellan forskning och utveckling samt mellan utbildning och yrkesutövning. I anekdoten finns "kunskapens ö" som betecknar den akademiska världen, och "fastlandet" som står för praktikerfältet. Vattnet mellan ön och fastlandet förenas med en "bro" eller "båt" som framförallt liknas vid FoU. Efter inledningskapitlet gör författaren jämförelser mellan FoU och annan typ av forskning, för att ringa in vad som kännetecknar FoU. På "kunskapens ö" menar han att det finns en vedertagen betydelse av begreppet forskning. Om "fastlandsbefolkningen" har en alternativ syn på forskning måste den därmed beskrivas i relation till den etablerade synen. Författaren menar därför att det kan vara lämpligare att tala om forskningen som mer eller mindre akademisk när "F" inom FoU ska diskuteras.

Mer eller mindre akademisk

Mattsson gör en indelning i universitetsforskning, sektorsforskning och företagsforskning. Universitetsforskningen beskrivs bland annat från den akademiska friheten, att forskaren är utbildad, att resultaten publiceras offentligt, att resurser fördelas utifrån vetenskapliga kriterier samt att resultaten bedöms av kollegor. Sektorsforskning står för forskning som motiveras utifrån en viss samhällssektors eller beställares behov av kunskap för att främja vissa ändamål som finansieras av sektorn eller beställaren som har makten genom anslagsgivande organ. Ofta är syftet att öka kompetensen bland de professionella yrkesverksamma inom samhällssektorn i fråga. Den akademiska friheten är begränsad då forskaren måste underordna sig anslagsgivaren. Företagsforskningen är ett ännu mer avgränsat tillämpningsområde. Det finns en strävan efter att forskningsresultaten ska bidra till vinstgivande utveckling och ökad anställningstrygghet. Mattsson menar att man kan betrakta det minskade forskarinflytandet och undermineringen av det akademiska självstyret som ett hot mot demokratin genom att maktförskjutningen medför marknadsorientering, politisering och trivialisering av kunskapsproduktionen. Utvecklingen kan enligt Mattsson leda till att forskningen blir ett redskap i händerna på politiker och tjänstemän, att det kritiska uppdraget faller, och allt upptänkligt kan kallas forskning. Å andra sidan

fortsätter han med att säga att välfärdssektorns nya FoU-enheter kan ses som inslag i en bred och nyskapande demokratiseringsprocess där nya grupper med stöd av forskare får ett ökat inflytande över kunskapsproduktionen. Om jag tolkat författaren rätt hänför han FoU till sektorsforskning, men han förordar att FoU bör ha universitetet som huvudman, för forskarens frihet och de vetenskapliga kriterierna.

Man kan då fråga sig om universitetsforskningen kännetecknas av ovanstående? I regeringens proposition 2001/02:15 *Den öppna högskolan*, talas det om att universitet och högskolor måste vara öppna mot omvärlden genom att bland annat bli mer aktiva med att erbjuda uppdragsutbildningar. Det förefaller alltså som problemet med den akademiska friheten även kan förekomma inom universitet och högskolor. Frågan om forskning som mer eller mindre akademisk är då inte en specifik fråga för FoU.

Styrning

De nya FoU-enheterna är sammanvävda med den offentliga välfärdssektorn. Härigenom menar Mattsson att organisationsformen kan leda till att forskarens kritiska uppdrag faller. FoU-miljöer är dock organiserade på olika sätt. Här hänvisar författaren till Ekermo (2000) som delar in FoU-enheterna i fyra olika modeller som delvis överlappar varandra. "Den akademiska principen" utmärks av att vetenskapliga kriterier väger tungt. "Förvaltningsprincipen" har sin hemvist i kommunala förvaltningar och här är det tvärtom de utomvetenskapliga kriterierna som har företräde. "Handledningsprincipen" innebär att forskare på FoU-enheten främst handleder praktiker som genomför olika FoU-projekt. "Nätverksprincipen" slutligen står för FoU-enheter där samordnaren agerar som spindeln i ett regionalt nätverk av samverkande forskare och praktiker. Här kan det vara svårt att avgöra vem som är uppdragsgivare. Mattsson menar att frågan om "F" i FoU generellt förblir obesvarad inom FoU-enheterna men speciellt där de är organiserade enligt "förvaltningsprincipen".

"Forskaren agerar på ett fält där politiker, tjänstemän, olika medborgargrupper och marknaden har det största inflytandet. Dessa aktörer kan vara skickliga på att bedöma vad som händer på fältet, men mindre vana att bedöma vad som är god forskning. Här finns en utbredd osäkerhet om organisatoriska och ekonomiska förutsättningar, ansvarsgränser och vetenskapliga bedömningskriterier"(s.38).

Att aktörerna är mindre vana vid att bedöma vad som är god forskning ser jag som ett korrekt påstående, men innebär det verkligen med automatik att de är osäkra även inom andra frågor än just de vetenskapliga? Varför skulle aktörer inom FoU-enheter utifrån den "akademiska principen" vara mer säkra på organisatoriska och ekonomiska förutsättningar? Vilken av de fyra modellerna som författaren föredrar framgår inte direkt i texten men min tolkning är att han tar avstånd från "Förvaltningsprincipen", då han här och genom hela boken lyfter fram betydelsen av forskarens möjlighet att fatta beslut.

Perspektiv och makt att ta beslut

Författaren tar även hjälp av begreppen fundamental och praxisorienterad ansats för att problematisera FoU. Med fundamental ansats menas att forskningen utgår från en teori, ett perspektiv eller en metodologi som är forskarspecifik och därmed blir ett överordnat styrinstrument. Följden blir vanligen att ansats och resultat ter sig främmande och irrelevanta för de verksamma på fältet. De tycker inte att de har nytta av forskningen. I en praxisorienterad ansats underordnar sig forskaren villkoren som finns på fältet. FoU-enheten, enligt den praxisorienterade modellen blir en metodbyrå och en dynamisk tankesmedja där forskningen underordnas. Författaren menar att FoU-verksamheterna kan hänföras till praxisorienterad forskning. Han är i grunden positiv till modellen men vill lyfta fram ett principiellt problem. Forskaren blir ett redskap i händerna på politiker, socialchefer och starka professionella grupper. "F" i FoU har förlorat sin vederbörliga innebörd utan att ersättas av någon ny. Bör yrkeskåren självständigt avgöra vad som är värdefull kunskap? Ett allmänt kännetecken inom FoU, menar författaren är en osäkerhet om vem som ska bestämma vad. Mattsson har egen erfarenhet av detta då han tjänstgjorde vid en FoU-enhet som absorberades av den kommunala förvaltningen och där de utomvetenskapliga kriterierna hade förtur. Avsaknaden av professionellt baserad beslutsrätt hos forskaren ledde till att han lämnade anställningen.

Barfotaforskning och aktionsforskning

Barfotaforskning och aktionsforskning förs fram som viktiga, men kanske bortglömda referenspunkter för dagens FoU. Barfotaforskning likställs med forskning som bedrivs av forskare utan formell forskarutbildning. Författaren ser barfotaforskningen som ideal för FoU-enheter för att få fram medborgarperspekti-

vet framför att kompetensutveckla professionella. Aktionsforskning kopplas ofta till partsintressen och avsikt att åstadkomma samhällsförändringar. Här finns ingen värdeneutral eller kontextfri utgångspunkt. Det finns ingen "kunskapens ö" som är skild från praktikens fasta mark. Forskaren är utbildad och resultaten är offentliga. Forskaren arbetar tillsammans med de berörda. Mattsson menar att FoU-enheter skulle kunna utvecklas till sociala och kulturella centra i efter-satta bostadsområden för att stimulera och frigöra det civila samhällets resurser, alltså forskarstöd åt olika medborgargrupper. Vidare menar han att FoU-aktörer skulle kunna bidra till att utveckla aktionsforskningen både praktiskt och teoretiskt. Det skulle öka trovärdigheten för deras forskning utan att förlora huvudambitionen att utveckla praktiken.

Som exempel finns två FoU-projekt som illustrerar olikheter med vad "F" står för i FoU. Båda är aktionsinriktade, kombinerar "nyfikenhetsforskning" med utvecklingsarbete och har för avsikt att förändra teori och praktik. Gullängeprojektet är valt för att visa hur universitetsforskning och amatörforskning kan kombineras. Samma fält är utgångspunkt för studien, men amatörforskare och yrkesforskare agerar delvis på olika arenor med olika förutsättningar. I Albyprojektet låg betoningen på utvecklingsarbete. Syftet var att erbjuda deltagarna handledning och stöd att genomföra egna FoU-projekt. Siktet var inställt på kompetensutveckling och självförvaltande forskning.

Sammanfattande kommentarer

Vad är det då som kännetecknar FoU enligt Mattsson? Genom att placera FoU på en skala mellan icke akademisk och akademisk menar Mattsson att FoU hör till det icke-akademiska området. Jag ställer mig dock kritisk till denna dikotomi. Som medarbetare inom en FoU-miljö vill jag snarare se frågeställningen problematiserad utifrån kännetecknen på hur ovanstående kan mötas på ett fruktbart sätt, där själva mötesplatsen blir den utvecklande frågan. Är det nödvändigt att se det som två skilda världar, där forskaren sitter i sitt elfenbenstorn och grubblar över ointressanta frågor medan praktikern är ointresserad av all kunskap som inte är omedelbart nyttig? Tydén (1997) ger stöd för att frånga denna uppdelning och menar att de stereotypa bilderna främst baseras på främlingskap, osäkerhet och rädsla för det okända snarare än på faktiska förhållanden. Men är det forskaren som alltid kan avgöra vad som är värdefull kunskap? För vem är det värdefull kunskap? Mattsson tycks här blunda för att kärnan i FoU-verksamheterna

är att vara en länkorganisation mellan vetenskaplig relevans och verksamhetsrelevans, alltså en knutpunkt mellan verksamhet och forskning (Bergström et al. 2000). När det gäller forskningens organisering menar Mattsson att FoU kan betraktas som ett sätt att trivialisera och politisera forskningen. Å andra sidan kan FoU-enheterna ses som ett sätt att demokratisera och vitalisera forskningen. Här är Mattsson inte tydlig med sin egen ståndpunkt. Min tolkning är att han ser trovärdighetsbrister inom FoU-verksamheterna som FoU-aktörer kan komma tillrätta med genom att utveckla aktionsforskning både teoretiskt och praktiskt.

Sammanfattningsvis tolkar jag det som att Mattssons tyngdpunkt ligger åt att balansera mot en akademisering av FoU-miljöerna. Han klargör redan tidigt i boken att han vill lyfta fram "F" i FoU, men bokens huvudfråga var att tydliggöra innebörden av forsknings- och utvecklingsarbete. Varför författaren fokuserar på "F" framkommer inte direkt, anser han att "U:et" dominerar? Min uppfattning är att han är otydlig med FoU-miljöernas kärnverksamhet, genom att betrakta teori och praktik som två väsensskilda världar. Min mening är att det inte är vare sig "F" eller "U" som fått ny innebörd, utan att det är kombinationen mellan dem som är det nya. Här vill jag hänvisa till Swedner (1996) som säger att praktiker och teoretiker behöver varandra och att det viktigaste är att respektera att vi måste söka samförstånd och samverkan med våra olika erfarenheter och olika slag av kunskap. I stället för konkurrerande koncept bör olika former för kunskapsproduktion ses som komplementära och länkade till varandra (Bergström et al. 2000). Jag menar att Mattsson hade vunnit på att fokusera på "o" i FoU i stället för "F". Trots många invändningar och ifrågasättanden vill jag ändå varmt rekommendera boken, då den stimulerar till reflektion och nya frågor.

Referenser

- Bergström, Eva et al. (2000) *Det dolda universitetet. Framväxten av nya FoU-miljöer utanför universitet och högskolor*. Falun: Dalarnas Forskningsråd.
DFR-rapport 2000:2
- Ekermo, Mats (2000) *Lika men ändå olika. En empirisk utforskande studie av FoU-enheter inom socialt arbete*. Linköping: Socialstyrelsen, SoS-rapport 2000:10
- Regeringens proposition 2001/02:15 *Den öppna högskolan*. Stockholm:

Riksdagens tryckeriexpedition.

- Swedner, Harald (1996) *Socialt välfärdsarbete. En tankeram*. Stockholm: Liber.
- Tydén, Thomas (1997) *Den reflekterande kommunen. Kommuner och forskning i samverkan*. Stockholm: HSL Förlag.
- Westlund, Peter (1997) *Praktikens FoU – Socialtjänst i utveckling*. Karlshamn: Nätverksprojektet.

recension

AV KARIN WIDERBERG

Institut for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo

Nea Mellberg (2002), *När det överkliga blir verklighet: Mödrars situation när deras barn utsatt för sexuella övergrep av fäder*, akad.avh., Umeå: Boréa förlag

Sexuella övergrep mot barn: mödrarnas situation

Som opponert på Nea Mellbergs avhandling *När det överkliga blir verklighet* vill jag i denna recension koncentrera mig på några teman och frågor som hennes arbete aktualiserar och som jag menar är viktiga teoretiskt och politiskt. Men allra först ett försök till en sammanfattning och några ord om avhandlingens syfte, material, metoder och angreppssätt.

Syfte, material och metoder

Syftet med avhandlingen är att bidra till kunskapsutvecklingen om mödrars situation när de får veta eller misstänker att deras barn utsatts för sexuella övergrep av en man i en nära relation – i första hand fäder (biologiska eller sociala). Genom sitt arbete i kvinnojourrörelsen hade Nea Mellberg slagits av den komplexa situation dessa mödrar befann sig i och de motsägelsefulla samhälleliga föreställningar och signaler de brottades med. Vår okunskap härom, men också myterna om denna grupp kvinnor, var drivkraften bakom hennes önskan att försöka beskriva och förklara deras situation utifrån hur de själva förstår den. Det är alltså mödrarna som talande subjekt som här står i centrum. Tretton mödrar tillhörande tre olika kategorier har intervjuats över flera år:

- mödrar som av sina vuxna barn får reda på att dessa utsatts för övergrep som små;
- mödrar med små barn eller yngre tonåringar som berättar eller på andra sätt ger uttryck för att de utsatts för sexuella övergrep;
- mödrar vars äldre tonårsflickor berättar om övergrep och som har yngre barn tillsammans med mannen i fråga.

De tretton mödrarna har valts ut för att illustrera att situationen är komplex, inte bara för den enskilda kvinnan utan också inom gruppen som sådan. De skiljer sig sålunda åt rörande så kallade faktiska förhållanden – det övergripna barnets ålder etc – men de är lika i ett helt avgörande avseende. De tror alla på barnet, även om innebörden av detta varierar. Det Nea Mellberg tillsammans med dessa kvinnor söker svar på är: *När* ser man, *hur* förstår man vad man ser, *varför* ser man, samt vilka förståelser hänger ihop med olika ageranden. Med andra ord, de söker svar på frågan om vad som ska till för att mödrar ser och handlar när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av sina fäder.

Nea Mellbergs utgångspunkter för dessa samtal, och för projektet som sådant, är av både kunskapsteoretiskt och teoriskt slag. Hon har en hermeneutisk grundsyn som påverkat både hur intervjuerna lagts upp – samtalen som en ömsesidig dialog, baserat på tillit – och tolkats. Hon använder sig av tre teoretiska raster (symbolisk interaktionism, social konstruktionism och feministisk teori) som läggs ovanpå varandra i tolkningsarbetet, både under och efter intervjuerna.

Konklusioner och resultat

Vad är det då Nea Mellberg har funnit? Vilka är resultaten efter att ha närmat sig frågan om ”när, hur och varför mödrar ser och agerar”, med de utgångspunkter angreppssätt och metoder som jag här ytterst summariskt har antytt? Det är en helhet som vi här ställs inför, där delarna får betydelse genom att speglas mot varandra och helheten. Denna helhetsbild ska jag strax återkomma till. Först vill jag dock bryta ut några delar, några huvudpunkter, i denna helhet, för att visa på viktiga delresultat. Nea Mellberg visar sålunda:

- **Att** ett fokus på mammans personlighet, osynliggör den sociala situationen och de sociala relationernas betydelse. Så kallad ”mother-blaming” bör istället undersökas och förstås diskursivt. Vi bör fråga oss vilken roll och funktion ett fokus på mammans personlighet spelar för förståelsen av denna typ av sexuella övergrepp.
- **Att** de samhälleliga diskurserna på temat, från tigandets till talandets diskurs, är en viktig faktor för förståelse och handling.
- **Att** den bristfälliga eller motsägelsefulla ”översättningen” av dessa diskurser i olika institutioner (polis, rättsväsen med flera) och i vardagen, mot verkar både förståelse och handling. Alla vet om att ”det” finns, men inte

här, vid detta konkreta tillfälle eller hemma i ens eget hus! Skillnaden mellan förståelsen av det som "långt borta" eller som "nära" är avgörande.

Som hon själv uttrycker det: "Möjligen är också en av förutsättningarna för att 'det' kan hända, att människor säger att 'det' händer inte här" (s.421).

- **Att** det finns ett motstånd mot att koppla övergreppet, själva handlingen, till bilden av övergriparen. Man har svårt att se mannen som övergripare istället för en som "bara" har gjort övergreppshandlingar. Det är sålunda ett motstånd mot att koppla handling till person.
- **Att** relationen till mannen är av avgörande betydelse för detta motstånd. Om kvinnan har någon form av relation till mannen är det svårare för henne att göra denna koppling. Huruvida man är "i eller ur" relationen till mannen tycks vara avgörande för när och hur man ser och handlar.
- **Att** se, förstå och handla kan vara en lång process, vilket kommer i konflikt med rättsväsendets fokus på omedelbar entydighet (klara svar och samma svar). Denna mödrarnas giltiggörandeprocess kan därigenom t o m bli till en grund för myndigheternas bristande tillit till dem. Att kvinnan ändrar syn och förståelse tolkas då som ett bevis på att man inte kan lita på henne.
- **Att** åtskiljandets diskurs, d v s fragmentariseringen av olika typer av sexualiserat våld, gör att kvinnor inte kopplar det våld mannen kan ha riktat mot dem själva till eventuellt våld och övergrepp på barnen. Åtskiljandets diskurs gäller också i myndigheterna.
- **Att** moderskapsdiskursen lägger det tyngsta och största ansvaret och skulden på kvinnan. Det gör det svårare för kvinnan att se och handla (jag borde ha sett...) och misstänkliggör dem i omgivningens ögon, samtidigt som de kanske inte får omgivningens och myndigheternas stöd för att skydda barnet, utan tvingas svika det. Metahistorien om mödrar, liksom mödrar som kunskapskälla, måste sålunda problematiseras.
- **Att** se och förstå får omfattande konsekvenser: Dels för hennes identitet (vem är hon som har valt en sådan man?), dels för relationerna, inte bara till det utsatta barnet, utan även till de andra barnen och till vänner, släkt och grannar. Hemmet löses upp, man måste kanske flytta, byta bostadsort – och därmed barnomsorg, skolor med mera – och försörjning. Att se har med andra ord stora både psykiska, emotionella, sociala och ekonomiska kostnader. Det kräver en mängd arbete, kraft och mod.

Sammanfattningsvis belyser Nea Mellberg både det yttre motståndet – rättsväsendets principer och tolkningsramar (entydighet, tvivel ska komma den tilltalade till godo, krav på bevisning), omgivningens reaktioner med mera – och det inre motståndet (identitet och självförståelse). Hon belyser också sammanhangen däremellan, där diskurserna spelar en central roll.

Så långt ett försök till en sammanfattning. Detta är ett stort arbete i flera avseenden, och då tänker jag inte bara eller inte ens främst på sidantalet (510 sidor). Det är stort, för att det täcker hela det landskap som en kontextualisering av sexuella övergrepp innebär. Det handlar här om hur kön, sexualitet och föräldraskap görs och förstås strukturellt, symboliskt och individuellt. Mödrarnas situation görs med andra ord begriplig genom en kontextualisering där diskurserna ges en framträdande roll. Det är sålunda en situation som innefattar en mängd relationer, institutioner och diskurser.

Det är också stort för att det bryter ny mark. Ett dylikt försök att teckna den sociala situationen för mödrar, vars barn utsatts för sexuella övergrepp av fadern, har inte gjorts tidigare. Och det är också därför som det blivit så stort, kanske för stort, i önskan om att få fram helheten i situationen, på bekostnad av djupstudier av delarna. När nu denna avhandling föreligger är det dock möjligt att, utifrån den helhetsförståelse som här presenteras, fokusera och gå på djupet med de olika frågorna eller delmomenten i giltiggörandeprocessen. Helheten har här visat på delarnas betydelse, så därför menar jag att Nea Mellbergs ambition att försöka täcka det hela har varit riktig på detta stadium i kunskapsutvecklingen på fältet.

Till sist är det ett stort arbete för att det är kunnigt och gediget utfört och desutom välskrivet. Nea Mellberg vet vad hon skriver om, både när det gäller vetenskapsteori, teori och empiri. Det är med andra ord ett imponerande arbete med mängder av teman och infallsvinklar att både debattera och utforska vidare. Därför var det också svårt att förbereda en opposition. Hur skulle man kunna beskriva och sammanfatta det och vad skulle man ta upp till diskussion? Jag har därför fått göra ett urval och har då tagit fasta på frågor och teman som jag menar är viktiga kunskapsteoretiskt och kunskapspolitiskt, för forskningen och politiken på detta fält framöver.

Men låt mig inledningsvis bara få understryka något som jag bara nämde under sammanfattningen av avhandlingens resultat. För mig är det en sak som, mer än något annat, förmedlas av avhandlingen som helhet – nämligen den

enorma "ork", i form av tid, arbete, energi och styrka, som ska till för att se och handla. Att Nea Mellberg lyckas förmedla de omfattande konsekvenserna av att se, inte bara psykiskt utan även socialt och ekonomiskt, tycker jag ger en ny förståelse som kan användas också på andra fält. Jag kunde för egen del läsa in min erfarenhet av att under en period ha haft min tio månader gamla pojke hos en dagmamma, där han uttryckligen starkt vantrivdes och kanske for illa, men där jag "valde" att inte se. Jag "kunde" inte se för att jag hade ett nytt jobb, i ett nytt land och var så trött och någon annan barnpassningform inte gick att ordna. Först efter det att dagmammans hade brutit armen och jag var tvungen att ta ledigt från jobbet utan lön i ett par månader, och min pojke började le igen, förstod jag att han hade varit allvarligt "deprimerad" i 6 månader. I flera år efteråt hade min pojke en enorm skräck för att att någon av oss – min man eller jag – inte skulle vara i synfältet, och kanske var det en kostnad av att vi inte "velat" se. I Nea Mellbergs mödrar känner jag igen allt: ansvar, skuld och ringa handlingsutrymme. Avhandlingen har i det avseendet, vill jag hävda, betydelse även bortom fältet sexuella övergrepp.

Nea Mellbergs avhandling kan sålunda även läsas som ett bidrag till en problematisering av vad det är vi producerar kunskap om och de bilder vi ger upphov till. Hon visar hur viktigt det är att beskriva "fakticiteten" i all dess trivialitet. Hon visar att förståelse och handling handlar om praktiska ting, och att det är just en beskrivning av de praktiska tingen som gör att vi verkligen förstår varför det är så svårt att se och att handla. Tyvärr har forskningen idag sällan denna inriktning och här kan det göras ännu mer. Nea Mellberg kunde ha gjort detta perspektiv ännu tydligare genom att lista upp all den fakticitet en giltiggörandeprocess innebär.

Men låt mig så komma över på de frågor och teman som jag menar inbjuder till en kritisk diskussion.

Urvalet: de "goda" mödrarna

Mot bakgrund av att Nea Mellberg önskar belysa giltiggörandeprocessen är det naturligt att hennes urval består av mödrar som trott på barnet. Jag saknar dock en diskussion av denna grupp i ljuset av den andra gruppen mödrar, d v s de som inte tror på sina barn och som tar mannens parti. Hur stor är respektive grupp? Vad är vanligast? Och hur ser situationen ut för de "onda" mödrarna? Hade de kanske kunnat lära oss något annat eller ännu mer om diskurserna? Kvinnorna

i Nea Mellbergs material är ändå ytterst sett de goda mödrarna, de som tror på barnen. Urvalet kunde ha motiverats, problematiserats och diskuterats mer.

Metoden: Det dialogiska samtalet

Nea Mellberg använder ett helt kapitel (kap 3) för att redogöra för hur samtalet mellan henne och mödrarna utformats. Det antyds (s.75, s.272-73) att det skiljer sig ifrån den typ av samtal kvinnorna kan ha haft på kvinnojouren, med terapeuter, rådgivare etc. Det saknas dock en närmare redogörelse för denna skillnad och för de konsekvenser det kan tänkas ha för kunskapsbildningen. Fanns överhuvudtaget ett dylikt material att tillgå? Vad för slags bild av mödrarnas situation skulle man få om man ställde samman ett sådant material? Och hur skulle den kunna tänkas avvika från den bild Nea Mellberg här ger oss? Det är en brist att dessa frågor inte besvaras. Läsaren borde ha delgivits skälen till varför denna typ av material inte inkluderades i projektet.

Genom tillit, samvaro, närvaro och dialog både före, under och efter intervjun, får Nea Mellberg mödrarna att berätta sin historia om "saken".

Syftet har inte varit att ifrågasätta eller "störa" historien à la någon form för misstankens hermeneutik. Tvärtom. När det gäller forskning på övergripare har termen "mikrofonstativ" använts för att uttrycka en kritik mot forskare som i intervjun och/eller analysen endast reproducerar männens egen förståelse. Ett kritiskt förhållningssätt till det som säges efterlyses sålunda. Kan eller bör en dylik kritik också riktas mot dem som forskar på offer? Är Nea Mellberg själv ett mikrofonstativ? Eller är offerforskning något annat, i så fall hur och varför? Frågorna är med avsikt provokativt formulerade. Jag menar att frågan om mikrofonstativ är viktig och fruktbar för oss alla att besvara, oavsett om vi forskar på gärningsmän eller offer. Nu vill jag framhålla att det tillvägagångssätt som Nea Mellberg använt i intervjuerna framstår som en förutsättning för att dessa historier har kunnat berättas som de har gjorts. Detta förhindrar dock inte att "subjektets röst" borde ha tematiserats kunskapsteoretiskt. Nea Mellbergs socialkonstruktionistiska utgångspunkt och intresse för diskurser borde ha inbjudit här till. Om dessa teoretiska utgångspunkter kopplats tydligare till metoden och intervjuernas utformning, det vill säga "översatts" empiriskt, skulle kanske det diskursiva elementet i "subjektets röst" ha blivit ännu tydligare.

Mödrarnas historia är, eller kan, med andra ord vara en utgångspunkt för en analys av diskurser och dess bärare (institutioner etc). Det gör Nea Mellberg

också, men själva perspektivet är inte helt klart uttryckt och genomfört, och därför kan såväl intervjuformen som kunskapsprojektet – mödrarnas röst – ifrågasättas just i termer av ”mikronfonstativ”

Normalitetsförståelsen och dess konsekvenser

Nea Mellberg tar sin utgångspunkt i feministisk forskning om sexualiserat våld och refererar bl a till Marianne Brantsæters avhandling (Brantsæter 2001) om hur män, som sitter dömda för sexuella övergrepp mot barn, förstår vad de gjort. Dessa män är enligt yttre karakteristika ”vanliga” och förstår sig inte bara som sådana, utan också som normala (män har stark könsdrift och säger inte nej när tillfället ges). Även det de gjort förstår de i vissa fall som både vanligt och normalt. Genom dom och behandling får de tillgång till andra diskurser. De lär sig att de själva är offer (behandlingdiskurser) och/eller att de har gjort barnet illa (feministiska diskurser). I traditionell forskning, så kallad pedofiliforskning, letar man efter det avvikande och det ”sjuka” och förstår sexuella övergrepp i termer av ”vi och dem”. I kontrast till detta har feministisk forskning varit upptagen av att förstå sexuella övergrepp inom ramen för hur vi gör och förstår kön, som en överdrift av den kulturella maskulinitetsförståelsen.

Nea Mellberg bygger på den feministiska förståelsen och de män som mödrarna beskriver är i deras ögon också vanliga och – åtminstone länge – ”normala”. Konsekvenserna av en dylik förståelse skulle kunna vara att sexuella övergrepp mot barn ursäktas, eller åtminstone att de inte leder till handling eller till den typ av handling som en anmälan innebär. En anmälan innebär ju att mannen görs till brottsling, till avvikande och sjuk. Hade med andra ord en förståelse av det som ”sjukt” underlättat en anmälan? Samtidigt visar Nea Mellberg att en förståelse av det som sjukt medför att det är svårare att se. Krävs det kanske olika förståelser; en för att se och en annan för att handla? Kräver en feministisk förståelse egentligen ett annat handlingsutrymme, en annan juridik, andra institutioner etc än det som finns idag? Vilka är med andra ord konsekvenserna av olika förståelser?

Samma problematik gäller för det utsatta barnet. Talandet och handlingens diskurs innebär att barnet måste konsolideras och befästas som offer – och fadern som gärningsman. Övergreppen måste vara allvarliga nog, de måste helst haft konsekvenser och kunna bevisas. En process sätts igång där saken tenderar att ”över”-fokuseras. Processen kan också göra det ”värre” för barnet. I sam-

band med våldtäckt har det talats om rättssaken som en andra våldtäckt. Innebär inte också denna typ av saker ett andra övergrepp? Vi vet att barnet har behov av att bli trodd, men rättsapparaten gör både saken och parterna till ett annat "fenomen". Att denna typ av argument också använts som en motdiskurs, d v s mot en synliggörelse av sexuella övergrepp, får inte hindra oss från att se och problematisera det. Jag menar att man måste kunna hålla två bollar i luften samtidigt; det är viktigt att handla men handling kan vara skadlig. Det är det sistnämnda som måste problematiseras, då det ju påverkar betingelserna för handling, vilket mödrarna själva klart ger uttryck för. Med en annan officiell hantering, så hade vi alla kanske sett och handlat tidigare och oftare. Jag skulle önskat att Nea Mellberg hade fört en mer principiell diskussion om detta, eftersom det är synnerligen viktiga politiska frågor, där forskningen kan bidra till mer reflekterade val.

Diskursperspektiv och diskursförståelse

Nea Mellberg gör mer en analys av centrala diskurser än en diskursanalys (visar hur de kommer till uttryck ut i talet/texten). Tillvägagångssättet är fruktbart och de diskurser som hon valt ut framstår som centrala. Men medan moderskapsdiskursen och den juridiska diskursen framställs och framstår som rätt klart avgränsade och entydiga, så blir det mer problematiskt när det gäller "den dominerande samhällsdiskursen". Här saknar man ett klagande av vad som egentligen avses och vem som är diskursens bärare. Och härigenom osynliggörs viktiga frågor. Indelningen i tiggandets och talandets diskurs blir både otillräcklig och problematisk. En feministisk diskurs är bara en röst i kören av röster hos myndigheter och i rättsväsendet. Det finns som bekant andra diskurser även inom forskningen, den traditionella forskningen (med t ex "pedofilperspektiv" eller "motherblaming") är ett exempel. Marianne Brantsæters internationella översikt av forskning på sexuella övergrepp mot barn visar att det är den sistnämnda diskursen som är den dominerande i omfattning, resurser och prestige. Vilken diskurs är den auktoritativa rösten i Skandinavien och vilken dominerar vårt forskningsfält? Här tror jag att vi feminister ofta begår det felet att vi tror, att det vi förstår och vet, delas av andra – när det istället är något vi hela tiden måste kämpa om och för. Och tar vi andra fält och arenor, t ex porrindustrin eller modeindustrin, så gäller där andra förståelser. Vi har också den totala liberaliseringsdiskursen som i frihetens namn vill avkriminalisera sexuella relationer

mellan vuxna och barn. Här finns alltså flera diskurser, som förs på olika arenor, av olika parter och med olika styrka. Det är ett kampfält och jag tror att termen "den dominerande samhällsdiskursen" osynliggör detta. Istället för att ta det som en utgångspunkt – att den finns och vad den är – så bör den utforskas. Även om jag menar att det i sig kanske hade varit en för stor uppgift i denna avhandling, så saknar jag en problematiserande framställning av detta.

Mina frågor och kritiska kommentarer till trots – vem gäller förreiseten inte dessa frågor för? – så är detta ett stort och viktigt arbete både för forskningen och politiken på detta fält. Jag vill därför gratulera inte bara Nea Mellberg här till utan även Umeå universitet och då särskilt sociologiska institutionen. Här är en forskare som inte bara är synnerligen allmänt kompetent vetenskapsteoretiskt, teoretiskt och empiriskt, utan som har vågat och orkat utforska ett fält som är så viktigt för oss alla, men som det inte varit tradition att "se". För även hos forskare finns det ett motstånd mot att se och handla. Att bryta med "male-stream sociology" har sina kostnader. Men att det är fruktbart och bör belönas, visar denna avhandling.

Referenser

Brantsæter, Marianne (2001) *Møter med menn dømt for seksuelle overgrep mot barn*. Dr. polit. Avhandling. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo

recension

AV TOBIAS OLSSON

Institutionen för informationsvetenskap, Uppsala universitet

Raymond Williams (2001/1974) *TV: teknik och kulturell form*. Övers. Gunnar Sandin. Lund: Arkiv Förlag

Om trygghet under usikkerhet

Raymond Williams var förmodligen irriterad när han skrev *Television: Technology and Cultural Form* (1974). Bland annat på att den dominerande traditionen inom medieforskningen ägnade sig åt den kuriösa uppgiften att mäta TV:s effekter. Den naturvetenskapligt inspirerade masskommunikationssociologin, som vid denna tidpunkt dominerade medieforskningen, hade givits tolkningsföreträde; det var den som bestämde vilka frågor som skulle ställas om teven och som föreskrev hur de skulle besvaras. Därför blev problemformuleringen ”vilka effekter har TV?” och metoden statistisk mätning. Effektmätandet hade dessutom den ytterligare egenheten, att det helt och hållet negligerade kulturstudiernas närmande av och förståelse för mediet ifråga. Frågor om ”televisionens text” och mötet mellan text och läsare hade därför kringgåts, vilket nog inte gjorde litteraturvetaren i Raymond Williams mindre enerverad.

Men allra mest irriterad var han nog på effektmätandets ideologiska dimensioner. Effektmätandet, konstaterar kritikern Williams, glömmer bort den allra viktigaste frågan: intentionen (2001:110). Att ställa och besvara frågor om TV:s effekter utan att se teven i dess sociala och kulturella sammanhang är inget annat än ideologi, menade han. Det riktar uppmärksamheten bort från den viktiga frågan om vilka ambitioner som finns bakom tekniken.

Effektmätandet var dock inte ensam källa till irritation. Marshall McLuhan var nog en annan. Den kanadensiske litteraturvetaren hade i boken *Understanding Media: The Extensions of Man* (1964, översatt till svenska 1967) ytterligare preparerat ett framträdande spår i den vetenskapliga debatten om medierna i allmänhet och TV i synnerhet – det medieteoretiska spåret. I McLuhans tappning är medierna de dominerande samhälls- och kulturformarna.

Medierna blir orsakerna och allt annat deras verkningar. Om boktryckarkonsten skrev McLuhan: "[D]en föreställning om homogen repeterbarhet som härrörde från den tryckta boksidan sträcktes ut till att gälla alla angelägenheter i livet, och ledde efterhand till alla dess former för produktion och social organisation från vilka hela västerlandet kan härleda så mycket tillfredsställelse och nära nog alla sina karakteristiska drag" (1962/1969:188). Om teven påpekade han att den skulle skapa en situation där: "[V]ästerns litterata [...] människa snabbt och handfast kommer att formas till en sammansatt och djupstrukturerad person som är fullt medveten om sitt totala ömsesidiga beroende av och samhörighet med resten av mänskligheten" (1964/1999:63).

Mot de tankar om medierna som Marshall McLuhan formulerade hade Raymond Williams åtminstone två tydliga invändningar. Dels mot McLuhans tendens att inte vilja se medierna som produkter av samhället, dels mot hans sätt att se mediernas effekter som ohejdbara och som givna av deras form. Williams påpekade i stället (2001:118): "Vad som tvärtom behöver upptäckas är en radikalt annorlunda position där tekniken, inklusive kommunikationstekniken och specifikt television, är både intention hos och effekt av en specifik samhällsordning."

Det går med andra ord inte att ta miste på, att Raymond Williams sökte en väsentligt annorlunda grund för förståelsen för televisionen än den som erbjöds av dåtidens framträdande tanketraditioner. Det var bland annat den han försökte formulera i boken *Television: Technology and Cultural Form*, som nu föreligger i svensk översättning i Arkiv förlags serie Moderna Klassiker (Tv: teknik och kulturell form).

Boken är i verklig mening en klassiker och har som sådan redan kommenterats och diskuterats i många olika sammanhang. Därför är förmodligen dess huvuddrag redan bekanta för många. Bokens första kapitel hanterar tekniken och samhället och rymmer bland annat en kritisk reflektion omkring olika former av orsak och verkan mellan teknik och samhälle. Här formulerar Raymond Williams tydlig kritik mot den tekniska determinism – idén att tekniken formar samhället – han tyckte sig se i till exempel Marshall McLuhans tankar om mediernas utveckling och konsekvenser. Dessutom beskriver han två socialhistorier. Dels tevens tekniska, dels TV-användningens socialhistoria. Det är inom ramarna för den sistnämnda historien han anför det omtalade begreppet rörlig privatisering (*mobile privatisation*) för att beskriva televisionens plats i samtiden. Televisionen, påpekar Williams, passar väl in i skapandet av det industriella sam-

hällets rörliga men samtidigt hemcentrerade tillvaro.

Bokens andra kapitel är kort – bara åtta sidor i den svenska upplagan – och närmar sig televisionen som praktik. Här beskriver och diskuterar Raymond Williams bland annat de olika formerna för organisering av televisionen – den marknadsreglerade formen och public service-organiseringen. Kapitel tre och fyra är på olika sätt ingående diskussioner om TV-innehållet. Det tredje kapitlet ägnas televisionens genrer, medan kapitel fyra utgörs av beskrivningar och analyser av det faktiska TV-innehållet. I kapitel fem återkommer diskussionen om orsak och verkan ifråga om kommunikationstekniker och det är här han för den något irriterade diskussionen med 1970-talets dominerande tanketraditioner inom medieforskningen. Det avslutande kapitlet – kapitel 6 – blickar framåt mot den förväntade utvecklingen på TV-området och det kan i förbigående nämnas att historien kom att ge Raymond Williams rätt ifråga om många av de förändringar han förutsåg.

Den korta genomgången av bokens innehåll gör en av dess stora förtjänster uppenbar. Mot den utbredda tendensen att bara uppmärksamma en aspekt av medierna – till exempel deras innehåll men inte organiseringen, eller publiken men inte de ekonomiska strukturerna runt medierna – utarbetar Raymond Williams en förståelse för alla dessa mediets dimensioner. Han uppmärksammar till exempel att televisionen utvecklats inom ramarna för det kapitalistiska samhället utan att för den sakens skull avfärda innehållet som ”en ideologisk förlängning av de ekonomiska relationer som skapat tekniken”, vilket annars inte är en alldeles ovanlig strategi inom ramarna för kritiska mediestudier. Tack vare det flerdimensionella närmandet har också bokens bidrag till fältet för mediestudier blivit mångsidigt.

Vad gäller de delar av boken som berör TV-innehållet (kapitel 3 och 4), bidrar Raymond Williams med det som samhällsvetenskapen gör när den är som nyttigast – han lämnar viktiga bidrag till ett språk för att bättre kunna tala om ett fenomen. Med enkla medel ger han insikt i tevediets former. Han visar till exempel att teven delvis fylls med former som hämtar inspiration från redan existerande kulturella uttryck, som nyheter (från radio och tidningar), utbildningssituationer (från utbildningsinstitutionerna) och drama (från teatern och filmen). Han visar också hur teven som medium bidrar till att skapa helt eller delvis nya former. Hit hör till exempel dramadokumentärer och featureprogram, som är unika för TV-mediet med dess särskilda egenskaper, till exempel känslan av ome-

delbar närvaro. Med hjälp av goda kunskaper om kulturen i allmänhet och med sin känsla för tevekulturen i synnerhet skapar Williams överblick över mediets framväxande genrer.

Beskrivningen av tevens former är inte det enda bidraget till förståelsen för mediets innehåll. Raymond Williams skapar också nya begrepp för att beskriva televisionen som kulturell form, till exempel planerat flöde (*planned flow*). Begreppet rör sig i gränzonen mellan en beskrivning av innehållet och tittarens upplevelse av detsamma. TV – påpekar Williams – presenterar inte bara olika program i sekvenser, utan istället utgör de enskilda programmen, reklamen och påannonseringarna en helhet:

Det som nu presenteras är inte, med gamla termer, ett program av åtskilda enheter med specifika inskott, utan ett planerat flöde, där den verkliga serien inte är den publicerade sekvensen av programinslag utan denna sekvens omvandlad genom infogning av ett annat slags sekvens, så att dessa sekvenser tillsammans utgör det verkliga flödet, den faktiska "sändningen". (Williams, 2001:84)

Idén om teveinnehållet som ett planerat flöde har knappast gjorts mindre relevant av mediets utvecklingen sedan mitten av 1970-talet, utan framstår vara ett heuristiskt begrepp också för samtida studier av TV-innehåll. Efter det breda genombrottet för den teveestetik som odlats i kanaler som MTV och Z-TV känns begreppet snarast yttermera relevant. Raymond Williams metod för att närma sig TV-innehållet borde väl förresten också kunna inspirera försök till liknande beskrivningar av innehållet i våra nya former för kommunikation, till exempel internet?

Bokens bidrag till förståelsen för TV som teknik och dess relation till samhället (se särskilt kap. 1 och 5) har också inspirerat till vidare studier. Raymond Williams betoning på att teven skulle förstås som: "[...] intention hos och effekt av en specifik samhällsordning." (Williams, 2001:118), har till exempel sin tydliga motsvarighet i samtida studier av mediernas politiska ekonomi. Författare som britten Nicholas Garnham, Graham Murdock och Peter Golding (se till exempel Mosco, 1996; Golding & Murdock, 2000 för en översikt) kan särskilt nämnas i det här sammanhanget, vilka ofta refererar till och diskuterar Williams idéer. Studierna av mediernas politiska ekonomi, som fokuserar sådant som kommersialiseringstendenser och varugörandet av mediepubliken, utgör intressanta exempel på vad studiet av vad som finns "bakom" tekniken och dess inne-

håll kan bidra med.

Från det tidiga 1990-talet och framåt har Raymond Williams tankar om teknik och samhälle kommit att ges särskild uppmärksamhet inom ramarna för studier av användningen av nya informations- och kommunikationstekniker (se t ex Hirsch, 1992; Silverstone, 1994; Mackay, 1997; Preston, 2001). Här har Williams argument, att tekniken formas av sociala och kulturella faktorer utökats till att också omfatta teknikanvändarna – även teknikens konsumenter formar och omformar tekniken och dess ”effekter”.

I det här sammanhanget har en del kritik kommit att riktas mot Williams idéer. Raymond Williams tenderar, har det påpekats (Mackay & Gillespie, 1992; Moores, 1995), att glömma bort det sociala forande av medierna som sker hos deras användare i vardagslivet. Kritiken är riktig, såtillvida, som han inte i exakta formuleringar beskriver att också publiken bidrar till forandet av den nya informations- och kommunikationstekniken, åtminstone inte i boken *Tv: teknik och kulturell form*. Å andra sidan var vardagslivet och dess kulturer av central vikt för hela hans intellektuella projekt, varför påpekandet framstår vara delvis missriktat. Dessutom krävs det inte mycket fantasi för att mellan raderna läsa in, att han menar att det sociala forandet av tekniken också fortsätter bland dess användare. Hur ska man annars tolka en passage som den följande?

Sålunda kan ett sprängämne utvecklas på order av den härskande klassen eller för att ge vinst åt ett industriföretag, men ändå komma att användas av en revolutionär grupp mot denna härskande klass, eller av brottslingar mot industriföretagarens egendom. (Williams, 2001:119)

Är det då någon poäng i att översätta en bok och ge ut den igen om den redan har stor betydelse, kan man fråga sig? Eller – annorlunda uttryckt – hade Raymond Williams haft något att irritera sig på idag, som motiverar att hans högintressanta bok åter ges ut? ”Ja, definitivt”, måste svaret på frågan bli. De effektstudier som Williams irriterade sig på är förvisso så gott som uttrangerade från fältet för mediastudier. Effektmätandet behöver i dag inte kritiseras mer än på det sättet att det då och då får debatteras bara för att alla ska komma ihåg hur snett medieforskningen skulle ha kunnat hamna.

Däremot har många av de idéer som Marshall McLuhan gav uttryck för i relation till teven kommit i retur i och med utvecklingen av nya informations- och kommunikationstekniker i allmänhet och internet i synnerhet. När den post-strukturalistiskt inspirerade historikern Mark Poster (1995:57ff) skriver att

modernitetens fasta subjekt blir mångsidiga och föränderliga av de nya medierna känns inte McLuhans tankar om att nya medier skapar ett nytt förhållnings-sätt till omgivningen långt borta (se t ex McLuhan och Powers, 1989:8). Inte heller då Manuel Castells i sitt omskrivna verk "Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur" föreslår att (1996/1998:377): "[D]e nya medierna skapar ett system där själva verkligheten är helt fångad, helt nedsänkt i ett virtuellt bildsammanhang, i en låtsasvärld där företeelserna inte bara finns på den skärm genom vilken erfarenheten kommuniceras, utan där de blir själva erfarenheten" är steget långt till McLuhans generella idéer om att nya medier innebär en grundläggande omvandling av vår verklighetsuppfattning. Arkiv förlags nyutgivning av *Tv: teknik och kulturell form* borde kunna inspirera till utvecklandet av andra, mer socialt och kulturellt förankrade tankar om de senaste i raden av nya medier. Häri ligger den stora poängen i nyutgivningen av Raymond Willams reflexioner på temat medier, kultur och samhälle.

Att de sedan klätts i behaglig svenska av översättaren Gunnar Sandin gör inte saken sämre. Den okomplicerade klarhet som utmärker Raymond Williams text har inte gått förlorad i översättningen. Det är gott så. Att översättaren i titeln dessutom valt att använda teknik framför det alltmer vanligt förekommande teknologi gör honom inte mindre värd att berömmas.

Den amerikanske kultursociologen Jonathan Sterne (1999) har föreslagit, att någon borde skriva en sådan bok om internet som den Raymond Williams skrev om TV. Det är inte svårt att hålla med honom. Däremot bör det tilläggas att originalet fortfarande, på egen hand, ger många uppslag och idéer.

Referenser

- Castells, M. (1996/1998) *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur: Nätverkssamhällets framväxt* (vol. 1). Övers. Sven-Erik Torhell. Göteborg: Daidalos.
- Golding, P. & G. Murdock (2000) 'Culture, communications and political economy.'. I J. Curran & M. Gurevitch red. *Mass Media and Society*. Tredje upplagan. London: Arnold.
- Hirsch, E. (1992) 'The long term and the short term of domestic consumption: an ethnographic case study'. I R. Silverstone & E. Hirsch red. *Consuming*

- Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Mackay, H. & G. Gillespie (1992) "Extending the social shaping of technology: ideology and appropriation", *Social Studies of Science*. Vol. 22 (4).
- Mackay, H. (1997) 'Consuming communication technologies at home'. I H. Mackay red. *Consumption and Everyday Life*. London: Sage i samarbete med Open University Press.
- McLuhan, M. (1962/1969) *Gutenberggalaxen: den typografiska människans uppkomst*. Övers. Richard Matz. Stockholm: Bokförlaget Pan/Norstedts.
- McLuhan, M. (1964/1999) *Media: människans utbyggnader*. Andra upplagan. Övers. Richard Matz. Stockholm: Norstedts.
- McLuhan, M. & B. Powers (1989) *The Global Village: Transformations in the World Life and Media in the 21st Century*. New York: Oxford University Press.
- Moore, S. (1995) *Interpreting Audiences: The Ethnography of Media Consumption*. London: Sage.
- Mosco, V. (1996) *The Political Economy of Communication: Rethinking and Renewal*. London: Routledge.
- Poster, M. (1995) *The Second Media Age*. Cambridge: Polity Press.
- Preston, P. (2001) *Reshaping Communications: Technology, Information and Social Change*. London: Sage.
- Silverstone, R. (1994) *Television and Everyday Life*. London: Routledge.
- Sterne, J. (1999) 'Thinking the internet: cultural studies versus the millennium'. I S.G. Jones red. *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Thousand Oaks: Sage.
- Williams, R. (1974) *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana.

inkommen litteratur

- Ahrne, Göran & Papakostas, Apostolis (2002) *Organisationer, samhälle och globalisering*, Lund: Studentlitteratur
- Borchorst, Anette red. (2002) *Kønsmagt under forandring, Magtutredningen*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Gundelach, Peter (2002) *Det er dansk*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Halkier, Bente (2002) *Fokusgrupper*, Frederiksberg: Samfundslitteratur/Roskilde Universitetsforlag
- Juul, Søren (2002) *Modernitet, velfærd og solidaritet: En undersøgelse af danskernes moralske forpligtelser*, Köpenhamn: Hans Reitzel forlag
- Kjelland, Morten (2002) *Hjemmearbetets erstatningsrettslige vern*, Oslo: Gyldendal Akademisk forlag
- Persson, Marcus (1992) *Underhållsstödet – familjepolitikens albatross. 1997 års underhållsstödsreform och dess betydelse för de bidragsskyldiga föräldrarna*, Lund: Bokbox förlag
- Raffnøse, Sverre (2002) *Sameksistens uden common sense: en elliptisk arabesk. Band 1: Forhistorien. Det forudsattes fremtoning*, Köpenhamn: Akademisk forlag
- Raffnøse, Sverre (2002) *Sameksistens uden common sense: en elliptisk arabesk. Band 2: Historien. Det selvfølgeliges genese*, Köpenhamn: Akademisk forlag
- Raffnøse, Sverre (2002) *Sameksistens uden common sense: en elliptisk arabesk. Band 3: Posthistorien. Det uselvfølgeliges genese*, Köpenhamn: Akademisk forlag
- Said, Edward W. (2002) *Orientalisme: Vestlige forestilinger om Orienten*, Frederiksberg: Roskilde universitets forlag
- Said, Edward W. (2002) *Den intellektuelles ansvar*. Reith Forelæsningerne 1993, Frederiksberg: Roskilde universitets forlag
- Tidsskrift for samfunnsforskning* nr.1 2002 (Årgang 43)
- Vågerö, Denny red. (2002) *The Unknown Sorokin: His Life in Russia and the Essay on Suicide*, Södertörn Academic Studies, Stockholm: Almqvist & Wicksell
- Ylänkö, Maaria (2002) *La Finlande, pays d'accueil. Approche historique et anthropologique – Le cas des immigrés d'Afrique noire, Commentationes scientiarum socialium* 60, Helsinki: Finska Vetenskaps-societeten

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

BOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOK: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensionier

Sociologisk Forskning publicerar recensionier av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensionier bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

Omslaget:

Vilken konsumtion uppfattar vi egentligen som nödvändig? Och är "vi" i så fall överens om vilka konsumtions-

innehåll artiklar det inte går att klara sig utan? Sådana frågor är viktiga att

besvara om vi ska kunna diskutera fattigdom och levnadsnivå. I detta nummer av Sociologisk Forskning undersöker Erik Bihagen vilken konsumtion som människor anser vara nödvändig i dagens Sverige.

Foto: Gettyimage

artiklar i nummer 2/2002

Vad alla bör ha råd med: En analys av vilken konsumtion som anses vara nödvändig i dagens Sverige
AV ERIK BIHAGEN

Digitalt fotografi: Tekniska och visuella innovationer, perspektiv och kontaktnätverk
AV ÁRNI SVERRISSON

Entreprenörskap som existentiell handling
AV FEIWEL KUPFERBERG

Risksamhälle och trygghetskultur:
Föreställningar om politikens möjligheter och uppgift
AV YLVA UGGLA